Cahiers Nederlandse Letterkunde. Jaargang 1997

bron
Cahiers Nederlandse Letterkunde. Jaargang 1997. Uitgeverij Passage, Groningen 1997

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_cah001199701_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

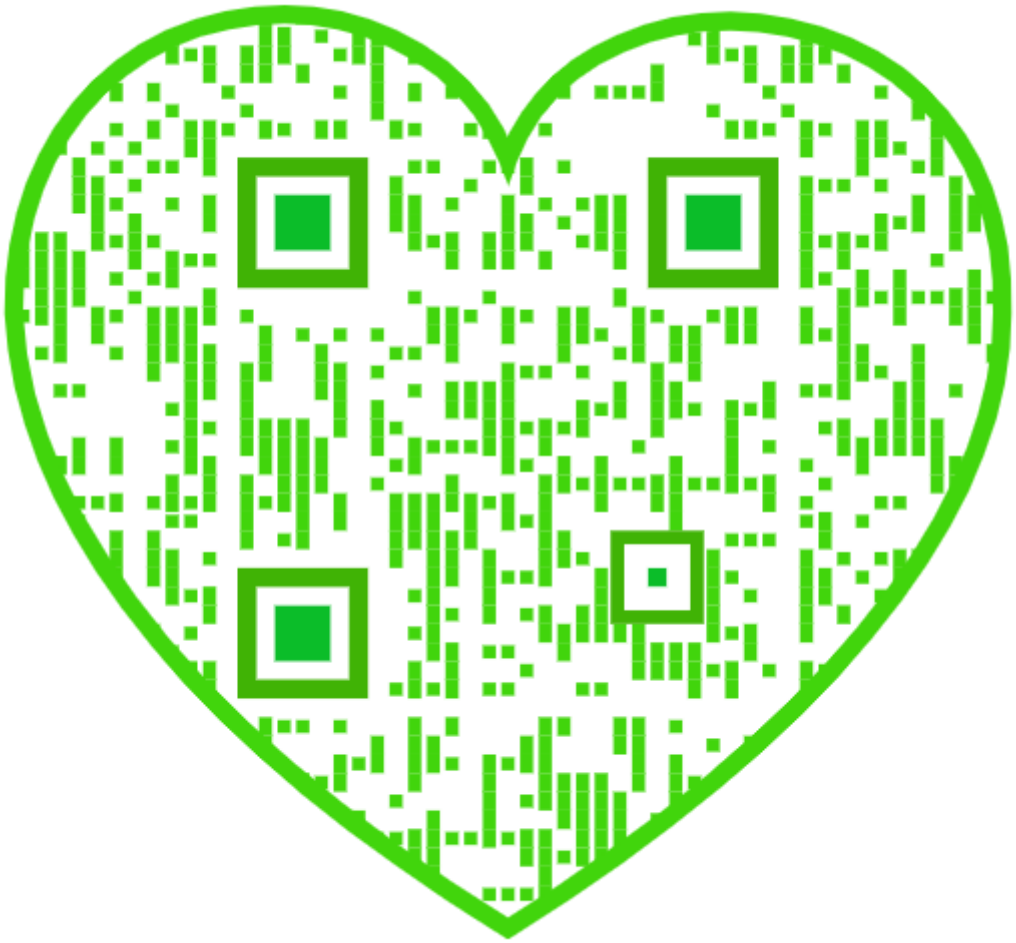

[Nummer 1]

Andere tijden, andere visies.
De oorlogsromans van W.F. Hermans[1]

Joke Holwerda

1. Inleiding

Tegenwoordig lijdt het geen twijfel dat Willem Frederik Hermans tot 'De Grote Drie' van de naoorlogse Nederlandse schrijvers behoort: een eer, die behalve hemzelf ook Gerard Reve en Harry Mulisch te beurt valt. Dit is niet altijd zo geweest. Zijn vroege verhalen en romans, die tegenwoordig meer waardering krijgen dan zijn latere werk, werden aanvankelijk weinig gelezen en dikwijls misprijzend besproken. In de literaire kritiek werd zijn talent wel erkend, maar bezwaren van ethische en morele aard werden meestal breed uitgemeten.

De reacties op de roman *De tranen der acacia's* (1949) zijn geruime tijd datzelfde beeld blijven vertonen. Ook in enkele vroege besprekingen van *De donkere kamer van Damokles* (1958) is het nog terug te vinden, maar dan begint het accent te vallen op de ontmaskerende werking van deze roman met betrekking tot oorlog en verzet. De waardering voor Hermans' werk is nu groot geworden. Ten slotte vindt er dan nog weer een verschuiving plaats, die er uiteindelijk in de jaren tachtig toe leidt dat zowel *De tranen der acacia's* als *De donkere kamer van Damokles* vrij algemeen worden beschouwd als verbeeldingen van de onkenbaarheid van de werkelijkheid. Ook nu wordt die stelling nog vaak verdedigd.

Literaire teksten blijken steeds weer tot verschillende lezersreacties ofwel tot nieuwe 'concretiseringen' te leiden. Die kunnen ontstaan ten gevolge van normveranderingen (Vodicka, p. 70)[2] en de beschrijving daarvan beschouw ik als een goede manier om de merkwaardige receptiegeschiedenis van *De tranen der acacia's* en *De donkere kamer van Damokles* te belichten. Een voor de hand liggend verklarend kader voor de veranderde houding tegenover deze beide oorlogsromans is de veranderde houding tegenover de oorlog in het algemeen. In zijn studie *In de schaduw van Auschwitz* (1995) heeft Frank van Vree aangetoond dat er rond de jaren zestig, tegelijk met de kentering in de waardering van het werk van Hermans, een omslag plaatsvindt in de manier waarop Nederlanders tegen de Tweede Wereldoorlog aankijken. De verschuivingen die hij constateert in de publieke opinie of beter gezegd in het 'publieke discours'[3], hebben betrekking op de verwerking van het oorlogsverleden: tot uitdrukking gebracht in monumenten, films, romans, documentaires en historische werken.

Van Vree beschrijft normveranderingen die ten dele op sociaal-historisch en ten dele op literair niveau liggen. Ze kunnen gezien kunnen worden als *deelverklaring* en *achtergrond* voor de verschillen tussen de manieren waarop Hermans' oorlogsromans gelezen of 'geconcretiseerd' zijn. Van Vree's onderzoek geeft antwoord op de vraag 'wat' er gelezen werd en eventueel ook nog 'waarom' bepaalde boeken

werden gelezen werden, maar het vertelt ons nog niet ‘hoe’ of ‘als wat’ een werk werd opgevat. In het geval van Hermans' oorlogsromans blijkt de *leeswijze* van de recensenten en interpreten te veranderen op een manier die *analoog* loopt aan de ontwikkeling van de visie op het oorlogsverleden op sociaal-historisch niveau. De vraag naar die leeswijze is zeer belangrijk, zeker wanneer we in het voetspoor van Grimm literatuur beschouwen als een vorm van ‘imaginaire communicatie’. Daarin neemt de auteur slechts deel aan het communicatieproces binnen de definitie van de lezer/criticus; hij geeft geen feedback op diens interpretatie. Lezen verloopt dus op een ander niveau dan het directe interpersoonlijke handelen; het ligt, zo stelt Grimm terecht, op een ‘alsof’-niveau (Grimm 1977, p. 21). Hoe directer de lezer wordt aangesproken, des te werkelijker lijkt hem de illusie van de communicatiesituatie te zijn. Zodoende is ook de definitie van het object in handen van de recipiënt. Het is zijn individuele beslissing of hij bijvoorbeeld het Nieuwe Testament als heilswaarheid, als sprookjesboek of als historisch document leest.

Methodologische overwegingen

In dialoog met Van Vree's discoursanalyse is het mogelijk de normen op te sporen die ten grondslag liggen aan de verschillende reacties op *De tranen der acacia's* en *De donkere kamer van Damokles*. In dat receptiemateriaal komt tot uitdrukking hoe deze romans worden gelezen en in hoeverre ze afwijken dan wel tegemoet komen aan heersende normen en verwachtingen.

‘Warum liest wer was wie?’, aldus luidt de pregnante vraag die volgens Grimm hoort bij onderzoek naar de receptie-geschiedenis. Dat is een uitbreiding van de vraag die bij de ‘lezersgeschiedenis’ hoort.

> Lesergeschichte fragt nach dem lesenden Subjekt (Wer?), nach dessen Lesestoff (Was?) und den Gründen dieser stofflichen Aneignung (Warum liest wer was?). Rezeptionsgeschichte setzt den Akzent stärker auf die Analyse der Modalitäten; sie erweitert den lesergeschichtlichen Horizont um die Frage nach dem Modus der Rezeption (Warum liest wer was wie?), wobei die modale Komponente wichtiger als die stoffliche ist, bzw diese nur als Funktion der subjektbedingten Modalitat interessiert. (Grimm 1977, p. 61)

Om de receptie-historische vraag naar het ‘warum wie’ te beantwoorden en aldus de manier te achterhalen waarop het werk van Hermans is ontvangen, moet het oogmerk van de criticus (‘kritische Intention’[4]) worden bepaald. Daarvoor gebruik ik het model van Wunburg, dat gebaseerd is op de veronderstelling dat het mogelijk is binnen een kritische tekst onderscheid te maken tussen gegevens met een ‘Primärvalenz’ en gegevens met een ‘Sekundärvalenz’. Primaire valenties zijn tekstelementen die nog niet gekleurd zijn door de waardeoordelen van de recipiënt; het ‘Primarsystem’ duidt dus op de literaire tekst zelf. Secundaire valenties daarentegen wijzen op alles wat van ‘buiten’ de tekst wordt aangevoerd om de interpretatie te steunen: de kritische noten en de normering van de recipiënt. Door verschillende kritische teksten uit eenzelfde tijd met elkaar te vergelijken, kunnen de primaire en secundaire valenties van elkaar owrden onderscheiden.

Terwijl het de kritische recipiënt (de criticus) er om te doen is een ‘Sekundärsystem’ vast te stellen, gaat het de wetenschappelijke recipiënt om het ‘Primärsystem’.

> Der Wissenschaftler, der analytisch verfährt, steilt Argumentationsketten auf. Der Kritiker konstituiert den Erwartungshorizont, in dem er ihn in einem kritischen Text mit neuen Daten dokumentiert und belegt. Er konstituiert mit dem Erwartungshorizont bezogen auf den literarischen Text ein *Sekundärsystem*, während es dem Literaturwissenschaftler wenigstens bisher mehr oder weniger um das Primärsystem geht. (Grimm 1975, p. 120)

De wetenschappelijke receptie noemt Wunberg 'analytisch', de literair-kritische 'analytisch-produktief'.[5] Maar, ook al hebben de criticus en de wetenschapper dus verschillende doeleinden, toch neemt dat mijns inziens niet weg dat beiden gebruik maken van het 'Sekundarsystem'. Ook de leeswijze of concretisering van de wetenschappelijke recipiënt is binnen de academische literatuurbeschouwing en de esthetica deels door normen en waarden gekleurd.[6] Daarom heb ik behalve recensies uit de dag- en weekbladen ook tijdschriftartikelen onderzocht: niet alleen de typisch opiniërende, maar juist ook de meer wetenschappelijk-beschouwende.

Ik behandel dit materiaal tegen de achtergrond van de drie opeenvolgende "discourstypen" die ik mede naar aanleiding van het onderzoek van Van Vree in de receptie van Hermans' oorlogsromans meen te kunnen onderscheiden. Deze drie typen noem ik respectievelijk het ideologische, het historische en het kentheoretische discours: termen die verderop één voor één zullen worden toegelicht.

Allereerst komen nu in hoofdstuk 2 de recensies en artikelen aan de orde die vóór 1965 over *De tranen der acacia's* zijn verschenen. Generaliserend gesproken meen ik die allemaal tot het ideologische discours te kunnen rekenen. Daarna bespreek ik in hoofdstuk 3 de recensies en tijdschriftartikelen van vóór 1965 over *De donkere kamer van Damokles.* Deze groep valt in tweeën uiteen: het gedeelte dat nog aanhangt tegen het ideologische discours en het gedeelte dat de echte 'harde kern' van het historische discours vormt. Hoofdstuk 4 handelt over de tijdschriftartikelen die na 1965 over beide romans zijn gepubliceerd en nagenoeg allemaal in het 'kentheoretische discours' passen.

2. het ideologische discours: *De tranen der acacia's* voor 1965

Het werk van Hermans werd in eerste instantie verguisd; pas in de jaren zestig kreeg het positieve waardering. Wat is nu de sociaal-historische achtergrond van deze negatieve ontvangst? Welke boeken werden toen juist wèl veel gelezen en gewaardeerd?

Van Vree laat zien dat in deze periode binnen verschillende geledingen van de samenleving een 'nationalisering van de herinnering' plaatsvindt.

> In de eerste decennia werden de herinneringen in het procrustesbed van de heersende ideologie geperst, met uitzondering van Duitsland en Japan, die werden gedwongen hun nationale geschiedenis af te zweren en een nieuwe identiteit aan te nemen. Elders volgde de interpretatie van de gebeurtenissen de gebaande nationalistische, politieke en religieuze paden - een tendens die sterker werd naarmate de internationale spanningen toenamen. (Van Vree, p. 7)

De oorlogservaringen verwerkte men door ze te normaliseren en zodoende in te passen in het bestaande wereldbeeld òf door ze te isoleren van de gebeurtenissen uit de ‘normale’ historische ontwikkelingen. Van Vree spreekt van een ‘monologische taalhouding’: er is slechts één dominant discours, één gesloten nationaal discours (Van Vree, p. 63 en 81). ‘Monologisch’ kan hier opgevat worden in de betekenis van Bachtin: in een gemeenschap die normaal gesproken talig gedifferentieerd is, vindt een ‘orientation towards unity’ plaats. Bij Bachtin houdt deze monologisering van het discours per definitie een reductie in van de talige meerstemmigheid (Bachtin, p. 274).

De omgang met de oorlogservaringen spiegelde zich in cultuuruitingen. In de voor die tijd paradigmatische televisieserie *De Bezetting* (1960-65) manifesteert de ‘monologische taalhouding’ zich volgens Van Vree in het epische vertelstandpunt. De verteller Lou de Jong ‘staat steeds op de voorgrond om de gebeurtenissen te vertellen; niemand kan z'n mond open doen als hij hem niet eerst het woord heeft gegeven.’ (Van Vree, p. 63) Bovendien is de serie doorspekt van een didactisch-moralistisch woordgebruik: ‘ons land’, ‘wij Nederlanders’, ‘het vaderland’, ‘onze vorstin’, ‘de vijand’, ‘onze jeugd’.

De populaire romans van die tijd waren sjabloonmatige representaties van de oorlogservaringen; de ‘goede’ Nederlandse verzetsheld en de ‘foute’ Duitser werden sterk gepolariseerd. Boeken die druk werden gelezen en vele herdrukken beleefden, waren het *Dagboek van Anne Frank* (1947) en *Het bittere kruid* (1957).

> Dankzij de roerende eenvoud en de herkenbaarheid van belevenissen -joodse elementen ontbreken nagenoeg en het gezin was bijeengebleven- groeide Anne Frank uit tot het icoon van de onschuld. [...] Beide boeken bieden de lezer volop gelegenheid tot identificatie met de hoofdpersoon, zonder de heersende voorstellingen van de oorlog ter discussie te stellen en zonder zich te verdiepen in de enormiteit van de verschrikkingen. (Van Vree, p. 79)

Volgens een NIPO-enquête uit 1951 werden de romans van Anne de Vries, A.M. de Jong, Jan de Hartog, Ina Boudier-Bakker, Piet Bakker, A. den Doolaard, Johan Fabricius en Jan Mens in die tijd het meest gelezen.[7] Andere voorbeelden van bewierookte boeken van vlak na de oorlog zijn: *De paarden van Holst* (1946) door Gerard van Eckeren, *Twee tegen één* (1947) van B. Rijdes en het met de Van der Hoogtprijs bekroonde dagboek *Doortocht* (1946) van Bert Weten, volgens Anbeek ‘één hardnekkige poging “de geest” te verdedigen tegen de Anti-Geest van het barbarendom’[8].

Zelfs de beginselverklaringen in de literaire tijdschriften van vlak na de oorlog zijn weinig vernieuwend. Zij ademen de sfeer van het verzet en zijn in sterke mate humanistisch gekleurd. Het persoonlijkheidsbesef waarop de mannen van *Forum* al zoveel nadruk legden niet zozeer de vorm is belangrijk als wel de vent achter het werk is nog steeds prominent aanwezig. Van echte literaire vernieuwing is nauwelijks sprake. Vergelijk bijvoorbeeld wat Sierksma/Wilders in het programma van *Podium* zegt: ‘Wij spraken met jongens van de knokploeg en wij voelden, dat zij vochten voor hetzelfde beeld van een nieuwe mens als wij, ook al hadden zij nooit een vers geschreven.’ (geciteerd bij Anbeek 1986, p. 13)

Wat Van Vree en Anbeek beschrijven is een goed voorbeeld van wat Bachtin de ‘homogenizing power of myth over language’ noemt (Bachtin, p. 60). De eigen taal wordt in dit discours als het enige en adequate instrument beschouwd om de waarheid te beschrijven. Zo'n mythe is de heersende ideologie van de ‘goede Nederlandse verzetsheld’ tegenover de ‘foute Duitser’ die het publieke discours binnen dit tijdperk in de greep houdt. Dit discours noem ik daarom het **ideologische discours**[9].

Hermans en het grote publiek in de jaren vijftig

Uit een leesgewoontenonderzoek van het C.B.S. uit 1955-1956 blijkt ‘dat welgeteld *nul* procent van de ondervraagden enige voorkeur toonde voor het werk van “de Nederlandse modernisten” [= Hermans, Mulisch, Reve en Claus].’ (Engelen, p. 71). Van *De avonden* (1947) waren in 1949 bijvoorbeeld pas 7000 exemplaren verkocht. De directie van uitgeverij De Bezige Bij schreef toen:

> Voor een grootscheepse reclame leende dit boek zich niet, omdat het geen boek is voor een groot publiek. Er waren toch reeds vele boekhandelaren die het niet wilden verkopen. De directie ontving ook vele brieven van lezers die hun afkeer te kennen gaven... Het feit dat wij nog 1000 exemplaren in plano hebben liggen en dat deze heel moeilijk weggaan, is wel een bewijs dat dit boek geheel ‘dood’ is... (Anbeek 1986, p. 130)

In 1956 kwam het *Verzameld werk* van G.K. van het Reve uit, in een oplage van 3000 exemplaren. Het duurde negen jaar voor die de deur uit waren. Deze verkoop is wel erg slecht vergeleken bij de 130.000 exemplaren van de Herman de Man-omnibus die in 1954 werden verkocht, of de 155.000 exemplaren van Coolen en de 175.000 van Johan Fabricius die in dat jaar over de toonbank gingen (Anbeek 1986, p. 131).[10]

Met de verkoop van *De tranen der acacia's* was het ook niet goed gesteld. De eerste acht jaar werden volgens uitgever Van Oorschot slechts 3000 exemplaren verkocht (Engelen, p. 71). En dan heb ik het nog niet eens over de grote hoeveelheid mensen die hun abonnement op *Criterium* opzegden in verband met de vóórpublicatie van delen uit Hermans' boek.[11] Pas vanaf 1961 werd het weer geregeld herdrukt.

Dergelijke gegevens zeggen vooral iets over de smaak van een breed publiek. Wat de critici van *De tranen der acacia's* vonden, moet gedeeltelijk gezien worden in het kader van de zogenaamde verzuiling, die ondanks pogingen tot ‘ontzuiling’ tot in de jaren zestig toe typerend bleef voor het maatschappelijk-culturele leven, (vgl. Goudsblom 1967)[12] In het oordeel over Hermans' boek onderscheidt de katholieke pers zich duidelijk van de andere zuilen. Tussen de socialistische en algemene/liberale recensies zijn nauwelijks verschillen te constateren en uit de orthodox-calvinistische hoek is, opmerkelijk of veelzeggend genoeg, geen enkele reactie op de romans van Hermans bekend.[13]

Tot het ideologische discours behoren zowel de katholieke als de niet-katholieke recensies uit 1949-1952 èn de tijdschriftartikelen van vóór 1965.[14] In de tijdschriften speelt de verzuiling duidelijk een minder belangrijke rol dan in de dag-

en weekbladen. Enkele hebben nog een goed herkenbare signatuur, zoals bijvoorbeeld *Wending*, dat als ondertitel draagt: ‘Maandblad voor evangelie en cultuur’; maar vaak doen ze hun best onafhankelijk te zijn.

De morele afkeuring

Wanneer katholieke recensenten van het ideologische discours een roman afwijzen, doen zij dat in de eerste plaats om morele redenen. *De tranen der acacia's* staat volgens Van Duinkerken in *De Tijd* <TA 1>[15] vol met onfatsoenlijkheden en seksuele ontaardingen. Hij voorziet de roman van kwalificaties[16] als: ‘kil, zo cerebraal en steriel’, ‘een onfatsoenlijk boekje’, ‘lange lijzige bladzijden’. Van Duinkerken plaatst de personages Arthur en Oskar op één lijn met de ‘lusteloze schimmen’ van Anna Blaman en Simon van het Reve. In hun romans wordt ‘innig naargeestig en zo akelig gewoonweg’ gezondigd. Meerdere keren klinkt ook het bezwaar dat het leven bij Hermans is ‘teruggebracht tot de feiten der stofwisseling’.

Van Duinkerkens oordeel heeft ook betrekking op het gepresenteerde wereldbeeld. De grote aandacht voor de stofwisseling beschouwt hij niet als ‘een zonderlinge decadentievorm van de kunst om de kunst’, maar als een gevolg van de hongerwinter: ‘Dit is meer dan 'n verontschuldigende verklaring voor het verschijnsel, dat uiterlijke en innerlijke secretie hier alles beheersen. Dit is de ernstige stelling van het vraagstuk wat de laatste oorlogsmaanden in het Westen van Nederland vernietigden aan zedelijk potentieel.’ Arthur doet volgens Van Duinkerken ‘alleen maar onfatsoenlijk uit grondeloze en grenzeloze verveling’. Ergens anders verwijt hij Hermans dat deze schrijft ‘uit behoefte om burgergevoelens te kwetsen’. Diens boek is ‘bewust en opzettelijk goddeloos’ en hij beschouwt het als ‘een zedenschildering van het psychisch nihilisme.’ Van Duinkerken keurt het psychisch nihilisme af en zodoende ook de roman die dat representeert. Hij stelt dat Hermans er op uit is de ‘“zinnelijkheid te prikkelen” overeenkomstig de betekenis dezer uitdrukking in het Vfetboek van Strafrecht’.

Later steekt Vestdijk[17] in *Podium* hier de draak mee.

> Wel is waar gelooft v D. niet aan ‘zinnenprikkeling’ uit de pen van Hermans, hij is aan andere specerij gewend; maar het blijft toch een eigenaardige bijkomstigheid, niet alleen dat hij tot opzet om iets te doen concludeert uit het mislukken ervan, maar vooral ook dat dit (naar zijn mening mislukte) ‘proberen’ voor hem aanleiding is geweest het Wfetboek van Strafrecht erbij te halen, alsof hij een jurist was in plaats van een literator en meer dan dat: alsof hij een jurist was, doorkneed in het leggen van een verband tussen Strafrecht en ‘zinnenprikkeling’ [...] Nu is v D. veel, te veel misschien, maar een jurist is hij toch niet. Toch bemoeit hij zich met het recht. Waarom doet hij dit? <TA 3>

De verontwaardiging van Vestdijk heeft niet zozeer betrekking op het feit dat Van Duinkerken met buiten-literaire normen oordeelt, maar veeleer op diens zedenprekerige toon. Als medicus heeft Vestdijk wel het recht de wetenschap als wapen in de strijd te gooien wanneer het gaat om de vraag of Arthur sterft aan het eind van de roman. De bewering ‘dat Arthur aan het eind van het boek sterft, hetgeen in werkelijkheid in het midden gelaten wordt en medisch ook niet zo waarschijnlijk is’ noemt hij ‘slordige en onoprechte kolder’.

Van Duinkerken verwijst naar een vaste ethiek, hetgeen heel kenmerkend is voor het ideologische discours, terwijl Vestdijk zich beroept op de wetenschap. Vestdijk leest al meer op de manier zoals dat binnen het 'historische discours' gebruikelijk zal zijn; hij interpreteert de roman door die met de concrete, historische werkelijkheid in verband te brengen, en niet in de eerste plaats met de moraal.

Toch is de manier waarop hij Hermans tegen de aanvallen van Van Duinkerken verdedigt, nog kenmerkend voor het ideologische discours. De aantijging dat de roman vol zou staan met seksuele 'ontaardingen'[18] relativeert hij bijvoorbeeld als volgt:

> Masturbatie is door schrandere en opmerkzame lezers drie maal aan te tonen, twee maal bedreven door ene rotmof, de derde maal door de hoofdpersoon onder volstrekt exceptionele omstandigheden. Van 'nauwkeurig beschrijven' is geen sprake. <TA 3>

Blijkbaar is het zo verfoeilijke masturberen als attribuut van een nog veel verfoeilijker mens geoorloofd, terwijl voor de Nederlandse 'verzetsheld' verzachtende omstandigheden zijn aan te voeren. Aan de tweedeling tussen goed en fout wordt nog de hand gehouden.

De katholieke recensenten wijzen Hermans' roman eensgezind af omdat ze die beschouwen als een werkelijkheidsgetrouwe weergave van een verwerpelijk mensbeeld en immorele levenshouding. Artistieke normen worden meestal niet in het geding gebracht. Wanneer dat wel gebeurt, blijven de morele bezwaren het winnen van de artistieke bewondering. Een zekere I.M. zeer waarschijnlijk de auteur Ivo Michiels schrijft in het *Handelsblad van Antwerpen* <TA 8> eerst dat ondanks de 'moedwillig in stand gehouden minderwaardigheidscomplexen, puberachtige brutaliteit, negativisme en nihilisme' en het bijdragen van een 'steentje tot het mode-existentialisme', Hermans tot de 'artistiek meest-begaafde jongeren' behoort. Maar hij meent toch dat 'deze ontluisteringssymptomen in onze literatuur, op de duur ook de aesthetische kant van de zaak lelijk in het gedrang moeten brengen.' Volgens hem kan er geen sprake zijn van 'esthetisch ervaren' omdat de lezer kampt met verveling.

> En waar aesthetisch ervaren uitgesloten blijft, kan daar nog sprake zijn van een kunstwerk? Neen! Daarom: hoe knap Hermans ook is, een waarachtig kunstwerk is zijn roman niet [...] al weet hij het essentiële bij momenten verrassend zuiver te benaderen, vooral in het tweede gedeelte. <TA 8>

I.M. wijst het boek af vanwege het mensbeeld dat erin gepresenteerd wordt. 'Esthetisch' impliceert bij I.M. een zuivere benadering, waarbij de auteur zich blootgeeft. Dit is niet de enige reden waarom hij *De tranen* niet als kunstwerk beschouwt; erger is volgens hem, dat de auteur geen boodschap meegeeft die overeenkomt met de katholieke. Het oogmerk[19] van I.M. is religieus en daarom moet hij het boek afwijzen, hoe jammer dat ook is, want:

> onze romanliteratuur bezit op dit ogenblik geen katholieke jongeren wier artistiek vakmanschap ook maar van verre of nabij kan wedijveren met dat der nieuwbakken miserabilisten.

Waardering voor het Brusselse deel

Morele bezwaren volgens een vast goed/fout-schema zijn kenmerkend voor het ideologische discours. In de katholieke pers zijn die gericht tegen de seksuele escapades, de grofheden en vaak tegelijkertijd tegen het gerepresenteerde wereldbeeld. In de niet-katholieke bladen komen soms ook andere overwegingen voor bij het bepalen van de waarde van Hermans' roman. De recensenten uiten dan vaak hun bewondering voor het tweede, zogenaamde Brusselse deel, en doen meer moeite uiteen te zetten waarom dit in hun ogen wèl esthetisch waardevol is.

Een eerste voorbeeld is Gomperts, die in *Het Parool* van 10-12-49 <TA 3> stelt dat hij *De tranen der acacia's* helemaal niet 'schokkend' vindt vanwege de onfatsoenlijke woorden, de onsmakelijkheden of seksuele ontaardingen. Hij gelooft niet dat de lezer 'die nu toch met zoveel stuitender **feiten** geconfronteerd werd, door deze **woorden** nog werkelijk kan worden geschokt.' Nee, het 'heilige huisje, waar zij "omheen" praten, [is] de verhouding van het kind tot zijn ouders'. Hij bespreekt de houding van Arthur jegens zijn grootmoeder en de ontmoeting met zijn vader in het tweede deel. Dat deze vader pas op p. 267 genoemd wordt, duidt volgens Gomperts op een compositiefout. Hij wijt dit gebrek aan de schroom van Hermans om tot kern van de zaak te komen, namelijk de ontmoeting met de vader Om deze reden verwijt hij hem hypocrisie.

Het eerste, zogenaamde Amsterdamse deel presenteert volgens Gomperts een vertekende werkelijkheid als aanloop voor het tweede. Deze lange 'gang naar het vaderhuis' wordt gekenmerkt door verblinding en omwegen, terwijl het Brusselse deel juist het kenmerk van waarheid draagt. In tegenstelling tot de katholieke critici vindt Gomperts het eerste deel van de roman geen goede representatie van de werkelijkheid. Hij acht Arthur niet representatief voor de naoorlogse jeugd. Meerdere keren stelt hij dat er geen sprake is van 'psychisch nihilisme'. Het tweede deel vindt zijn volledige instemming, omdat hier de waarheid zonder omwegen wordt getoond. Voor Gomperts is dit blijkbaar een belangrijk criterium: een literaire roman moet voldoen aan een harmoniemodel en aanspraak maken op 'waarheid'. Dit blijkt ook uit de volgende opmerkingen over het 'sublieme' tweede deel:

> Arthur benadert de, door de auteur met liefde getekende vaderfiguur met al de genegenheid van een deemoedig zoon, terwijl de vrouw van zijn vader een teder en kinderlijk geadoreerde moeder wordt. De gesprekken, die hij heeft, zijn uitzonderlijk intelligent en gevoelig weergegeven dialogen. Het paradijs, waarin het kind Arthur een tijdlang leeft, krijgt de waarde van een droombeeld, dat op de vijandige werkelijkheid stukbreekt. <TA 3>

De grote waardering voor het tweede deel in contrast met de afwijzing van het eerste is kenmerkend voor de niet-katholieke pers van het ideologische discours. *De tranen der acacia's* representeert een mensbeeld dat de katholieke critici nog wel terugvinden in de werkelijkheid, maar dat de niet-katholieken niet (willen?) herkennen <TA 3, 4, 7, 9, t1 en t7>. Zij herkennen hun werkelijkheidsvisie (wens?) in het tweede deel van de roman. Dat is de kern die de waarheid bevat en achter de oppervlakte schuilgaat.[20]

De literatuuropvatting in het ideologische discours

In de bespreking van LM. in *Het Handelsblad van Antwerpen* kwam al even een duidelijke literatuuropvatting naar voren: waar het wereldbeeld niet juist is, waar een roman verveling en ontluistering opwekt, kan geen sprake zijn van esthetisch ervaren. Bij de overige katholieke recensenten komen overwegingen omtrent de esthetische waarde van de roman nauwelijks voor. De niet-katholieke recensenten hebben daar meer aandacht voor. Bij Gomperts bleek al dat diens criteria vooral op een harmoniemodel berustten. Verder worden de criteria 'zuiverheid', 'waarheid' en 'voortzetting van de traditie' nogal eens genoemd. C.B. schrijft in *De Nieuwe Gids* van 28-12-49: '[Hermans] potentieel is groot, maar de verwezen-lijking is vooralsnog te onzuiver om bevredigend te zijn'. Uit een vergelijking met de roman *De komeet en het Harlekijntje* (1949) van Amoene van Haersolte blijkt dat in de opvatting van C.B. een kunstwerk geen breuk mag vormen met de traditie. *De komeet* is in tegenstelling tot *De tranen* 'een degelijk werkstuk, dat geen traditie doorbreekt maar ze op vaardige wijze vernieuwt en voortzet.'

Het grote belang dat C.B. aan de traditie hecht, zien we in meer besprekingen terug.[21] Zo beschuldigt Anthonie Donker Hermans, Reve en Mulisch in een verhandeling over nieuwe romanpublicaties in *Critisch Bulletin* <TA t7> ervan, dat zij geen boodschap meer hebben aan oudere auteurs omdat ze de klassieken niet kennen. De schrijfwijze van de moderne auteur is volgens Donker 'anti-esthetisch', omdat deze 'niet langer als van oudsher sinds Homerus een gehoor wil boeien en behagen, en in zijn smaak zoekt te vallen, maar [...] zijn lezers bedoelt te mishagen en zijn smaak wenst te kwetsen of te schokken'. Een voorbeeld van hoe het wèl moet, is *De vrouw met de zes slapers* (1953) van Antoon Coolen.

> Dit is een prachtige bijdrage tot de klassieke roman. De inwendige harmonie, sinds de Renaissance naar het voorbeeld der Oudheid voorwaarde en wezenskenmerk van het kunstwerk, ook van de met de Romantiek in nieuwe romanvorm en in alledaags milieu herleefde epiek, tekent de grote romans waar de wereldlitteratuur in de loop van de jongste anderhalve eeuw op kan wijzen.

Dit volgen van de traditie hangt samen met de hoge, bijna verheven status die het kunstwerk krijgt. Zo schrijft Dinaux in het *Haarlems Dagblad* <TA 10> over het tweede deel:

> Dit vaardig geschreven [...] 'compendium der menselijke ontreddering' [is niet] als kunstwerk, dat de sporen drage van zijn adellijke herkomst, te [...] aanvaarden.

Meer nog dan in de niet-katholieke dagbladpers doen de tijdschriftauteurs moeite hun morele afkeuring te verdedigen en uiteen te zetten wat hun opvattingen zijn over wat wel en geen literatuur is. Zij zijn zich ervan bewust dat een 'zedelijke maatstaf' niet direct geëigend is om een kunstwerk mee te beoordelen. Maar aangezien Hermans in zijn roman zo ver over de schreef gaat, is esthetische waardering toch problematisch. Het meest kort door de bocht gaat Winkler in het christelijke blad *Wending* van april 1949 <TA t2>. Na zich even over de vraag te hebben gebogen 'welke maatstaven hier aan te leggen?', komt hij met het ant-

woord dat alleen zedelijke maatstaven op zijn plaats zijn, ook al zal de 'littré van heden [...] ontzet achteruit deinzen' en hem wijzen op de autonomie van de kunst. De roman is echter een grote 'exhibitionistische opeenstapeling van vuiligheden en een gevaar voor de samenleving'. We moeten daarom, evenals tegen *De avonden* '"neen"' zeggen tegen *De tranen'*.[22]

Evenals de recensenten uit de niet-katholieke dag- en weekbladen vatten de critici uit de tijdschriften esthetische waardering vooral op als 'verfijning', 'menselijke waardigheid', 'waarheid', 'behagen', 'harmonie' en 'aansluiting bij de traditie'.

Te veel toeval

Een belangrijk motief in de afwijzing binnen zowel de katholieke als de nietkatholieke besprekingen van het ideologische discours is de 'ongeloofwaardigheid' van vooral het eerste deel van de roman. Van Duinkerken vergelijkt Hermans met auteurs[23] die niet 'toevallig' tot de (naturalistisch) realistische literatuurtraditie behoren. In het negentiende-eeuwse Realisme[24] en naturalisme wil men onder invloed van het materialisme, positivisme en determinisme de werkelijkheid in het kunstwerk weergeven; niet de geïdealiseerde werkelijkheid, maar een waarin ook het lage en het lelijke een plaats innemen. In dit Realisme ging men ervan uit dat de werkelijkheid rechtstreeks te tonen was, als door een camera, zonder vervorming. Dit uitgangspunt lijken de critici van het ideologische discours ook te hebben. Zij lezen de roman in de eerste plaats als een weliswaar onjuiste beschrijving van de werkelijkheid; Van Duinkerken noemt de roman bijvoorbeeld een 'zedenschildering'. Aan het literaire werk kennen zij dus een referentiële functie toe.

Ik heb al uiteengezet dat het Brusselse deel van veel critici het predikaat 'waarheid' kreeg, onder andere bij Gomperts <TA 6>. Ook de anonymus uit de *Nieuwe Rotterdamse Courant* <TA 7> was van mening dat het waarheidsgehalte in het tweede deel met sprongen steeg. De lezer moet zich door een 'reeks van vaak ongeloofwaardige, in elk geval weinig overtuigende situaties heenbijten om tenslotte te stuiten op de kern'. Het verhaal is in essentie geloofwaardig, maar Hermans heeft het 'niet met rust kunnen laten. Hij heeft gemeend het te moeten omringen door allerlei drakerige motieven en onwaarschijnlijke verzinsels.'[25]

De opmerking dat de roman te veel 'onwaarschijnlijkheden' bevat, valt vaker te horen. Wrschillende critici achten de rol van het toeval te groot. Merkwaardig is dat zelfs Bordewijk in het *Utrechts Nieuwsblad* van 2-9-50 <TA 11 > hierover valt. Hij schrijft een van de weinige positieve recensies, al laat hij niet na even te preken: 'Hermans heeft geofferd aan een mode die met kunst niets te maken heeft. Hij gaat zelfs meer dan enig ander hier te lande buiten de grenzen van het onbetamelijke. Ik kan niet anders dan dit ten strengste afkeuren.' Toch is Bordewijk de eerste, en lange tijd de enige die aandacht vestigt op de 'oorspronkelijke beeldspraak' en de 'surrealistische beelden'. Hij brengt die in verband met wat we het 'vervreemdende effect' van de roman zouden kunnen noemen. 'Wij hebben uit den treure gelezen van ondergrondse strijd tegen de overweldiger, van gevangen-schap tijdens de bezetting, maar deze auteur maakt de onderwerpen voor ons nieuw'. Het

schort de roman volgens Bordewijk echter aan geloofwaardigheid. Omdat er te veel toeval is, zijn er passages ‘die wij niet alleen met de rede verwerpen, maar ook met het geloof.’[26]

Opmerkelijk is dat de onwaarschijnlijkheid en de grote rol van het toeval binnen het ideologische discours een aanleiding vormen voor afwijzing. De romanaspecten die deze critici als onwaarschijnlijk afdoen, worden in het derde, kentheoretische discours, waar de principiële onkenbaarheid van de werkelijkheid het uitgangspunt is, juist positief beoordeeld. In deze gevallen worden de roman en de waarschijnlijkheid ervan op een ander niveau beschouwd. In het ideologische discours beoordelen de critici de waarschijnlijkheid van de roman door die te vergelijken met ‘de eigen werkelijkheid’. Daarin staat een aantal waarheden centraal waaraan zij hardnekkig vasthouden en waarmee de roman botst. Het proces van de roman ‘eigen’ en begrijpelijk maken wat Culler het proces van ‘naturalisatie’ noemt mislukt daardoor.[27]. De tekst wijkt af van wat de lezer verwacht, zodat er een spanning ontstaat. Omdat *De tranen der acacia's* binnen het discours van die tijd niet als ‘waarschijnlijk’ en niet als een goede (ware) representatie van de werkelijkheid wordt beschouwd, vervalt de waarde van de roman. De bereidheid van de lezer op zoek te gaan naar mogelijkheden om de spanning op te lossen en de roman op een andere manier te interpreteren, ontbreekt.

Slechts in één geval binnen de periode van het ideologische discours ontbreekt deze bereidheid niet. J. Greshoff <TA 9> beargumenteert in *De Nieuwe Courant* van april 1950 dat de tekst wel degelijk ‘waarschijnlijk’ en ‘waardevol’ is, omdat die als wereld op zichzelf een eigen waarde heeft. Zijn invulling van het begrip geloofwaardigheid is opmerkelijk. Hermans beschikt over de eigenschap om ‘al wat hij ons belieft te vertellen ook te doen geloven.’ *De tranen der acacia's* staat niet in verband met de werkelijkheid, de mensen erin zijn onmenselijk, het seksuele is niet seksueel. Wat er gebeurt, kan in het dagelijks leven nooit gebeuren.

> Kortom Hermans heeft een onwerkelijke wereld geschapen. [...] maar hij bezit de geestkracht en de tovermacht om die wereld werkelijk te maken. Die wereld bestaat. Of wij haar aangenaam, fraai en samenhangend vinden doet in het minst niet ter zake. Wij vinden deze wereld allesbehalve aangenaam, verre van fraai, zonder bouw of zin...

Juist het ‘vreemde’ vindt Greshoff interessant. De wereld is zo overtuigend, dat hij ‘niet twijfelde aan Hermans, maar des te beklemmender aan mijn, onze werkelijkheid.’ Toch behoort Greshoff ondanks deze interpretatie en ondanks het achterwege laten van moralistische bezwaren tot het ideologische discours. Hij heeft geen morele bezwaren tegen de ‘onfatsoenlijkheden en onsmakelijkheden’, omdat hij de gebeurtenissen ‘opsluit’ in het boek. Hij isoleert de in de roman gepresenteerde werkelijkheid van de eigen werkelijkheid en maakt die zodoende tot een gesloten wereld die geheel op zichzelf staat. Greshoff leest het verhaal van Hermans zoals we een sprookje of een science-fiction verhaal lezen; we geloven in de werkelijkheid van het sprookje, maar weten tegelijkertijd dat het nooit echt gebeurd kan zijn.

Resumerend: vaste normen en waarden

De katholieke critici wezen de roman af omdat er een ‘immorele’ werkelijkheid in gerepresenteerd werd, met name in het eerste gedeelte. Tot op zekere hoogte vonden zij de schildering daarvan wel realistisch, maar toch verwerpelijk omdat zo'n wereld nooit onderwerp van kunst kon zijn. De niet-katholieke critici vonden het rauwe eerste deel niet erg realistisch aandoen. Zij waardeerden vooral de Brusselse episode, omdat zij daarin waarden aantroffen die zij belangrijk vonden: ‘zuiverheid’, ‘waarheid’ en ‘voortzetting van de traditie’. De schrijvers van de tijdschrift-artikelen volgden voornamelijk de niet-katholieke critici. De roman werd niet als ‘esthetisch waardevol’ beschouwd omdat hij niet ‘werkelijkheidsgetrouw’ was. En wat ‘werkelijkheidsgetrouw’ was, werd bepaald door een vaststaande norm.

Uit het feit dat de katholieken het eerste deel en de niet-katholieken het tweede deel als werkelijkheidsgetrouw hebben ervaren, blijkt dat het om een werkelijkheidsvisie gaat. Hun oordeel wordt sterk gestuurd door de opvatting die zij hebben over wat goed is voor de lezer: aan het literaire werk wordt een opvoedende functie toegeschreven. Bij de katholieken houdt dat in dat een immorele, in de werkelijkheid voorkomende levenshouding niet op deze manier beschreven behoort te worden en hooguit als waarschuwing kan dienen voor de lezer. De nietkatholieken kunnen alleen het waarheid-uitdragende tweede deel van de roman, met de ‘verfijningen’, ‘menselijke waardigheid’ en ‘zuiverheid’ de lezers aanbevelen.

In beide gevallen is sprake van een ‘monologische taalhouding’: er is slechts ruimte voor één manier van spreken, het gaat om één dominant, gesloten discours (Van Vree, p. 81). De heersende ideologie strekt zijn macht ver uit over de manier waarop de werkelijkheid wordt gezien en de romans worden gelezen. Het boek van Hermans is als het ware geschreven in een andere taal, die dit gesloten discours binnendringt, maar het niet dóórdringt, Volgens Bachtin veronderstelt de roman een ideologisch gedecentraliseerde wereld. Op het tijdstip dat *De tranen der acacia's* verschijnt is hiervan geen sprake:

> Asealed-off interest group, cast or class, existing within an internally unitary and unchanging core of its own, cannot serve as socially productive soil for the development of the novel unless it becomes riddled with decay or shifted somehow from its state of intemal balance eind self-sufficiency (Bachtin, p. 368).

De tranen der acacia's valt aanvankelijk niet in goede aarde. Het geloofssysteem van de critici van het eerste uur is onwankelbaar Zij willen geen dialoog met de roman aangaan, omdat die de waarheden van hun ideologische systeem dreigt aan te tasten.

Intermezzo 1

Pas eind jaren zestig is er een verandering in de houding ten aanzien van de roman merkbaar Als eerste laat Vestdijk een andere visie op het oorlogsverleden zien. In zijn eerste recensie uit 1949 bevestigde hij nog de ideologische tegenstelling tussen ‘goed’ en ‘fout’, maar in 1956 is hij van mening dat *De tranen der acacia's*

een distantie ten aanzien van de waarde van het verzet in de oorlog toont en dat de lezer omtrent een aantal zaken in het onzekere blijft.

> Zijn [= Arthurs] vriend Oskar, is hij een illegale held, een slappeling of zelfs een verrader? Is zijn halfzuster een verdienstelijk verzetstrijdster of een 'moffenmeid'? Vbor al deze standpunten komen argumenten voor in de roman, zoals zij ook in werkelijkheid in de rechtszaal zijn vernomen, bij de openbare behandeling van gevallen als dit half of heel gefantaseerde. <TA t8>

Dit is de eerste aanzet tot een nieuwe leeswijze die al snel gevolgd wordt door andere recensenten. Ook bij De Vries-Broekman is in 1960 <1A 17> duidelijk sprake van een veranderde houding ten opzichte van het oorlogsverleden. In haar bespreking merkbaar geïnspireerd door de in 1953 door Hermans verwoorde poëticale opvattingen in 'Preambule', de inleiding tot *Paranoia*! schrijft zij over *De tranen:*

> Er is maar één enkel woord: chaos [...] Chaos is alomtegenwoordig bij Hermans [...] Geen situatie ontwerpt hij, of eigenlijk staat het bij voorbaat reeds vast dat zij er ten prooi aan is of straks worden zal. [...] Nog voor hij begon te publiceren, was de wereldoorlog uitgebroken [...] en geen gebeurtenis was meer dan deze de chaos op het lijf geschreven. <TA 17>

De Wies vestigt de aandacht op het soort verzet dat in de roman wordt gerepresenteerd: 'een verzet [...] dat ontaardt in een offerfeest van lafheid, verraad en opportunisme.' Vestdijk laat zien hoe moeilijk het onderscheid tussen held en verrader te maken is en dat dit correspondeert met 'de werkelijkheid'. Gerrit Kouwenaar geeft in 1958 aan dat de waarde van de roman vooral schuilt in zijn 'openheid' <1A 15>. Bij hen allen is er sprake van een andere houding tegenover de Tweede Wereldoorlog. De moralistische bezwaren blijven achterwege en de 'historische feitelijkheden' dienen nu in de eerste plaats als aanknopingspunt voor de bespreking.

In het tweede, historische discours, dat kort na het verschijnen van *De donkere kamer* in 1958 op gang komt, zullen dergelijke geluiden steeds vaker gehoord worden. Van de recensies uit 1958 en 1959 leunt, zoals we straks zullen zien, een deel toch nog tegen het ideologische discours aan. Sommige recensenten bevestigen nog steeds het oude, ideologische oppositie-model waarin 'goed' lijnrecht tegenover 'fout' staat.

3. Het historische discours: *De Donkere Kamer Van Damokles* tot 1965

De belangrijkste verandering in het publieke discours, die zich pas vanaf de jaren zestig ten volle zou openbaren, is volgens Van Vree het 'afsterven van "de grote zingevende verhalen", de dominante politieke ideologieën van de negentiende eeuw, het vooruitgangsgeloof en de idee van de nationale staat als een belichaming van morele beginselen.' (Van Vree, p. 15) Een column van Renate Rubinstein

in het PvdA-blad *Opinie* van 1965, geschreven naar aanleiding van clichémomenten in de televisieserie *De Bezetting*, markeert volgens hem de omslag naar het nieuwe discours, omdat zij als een van de eersten 'de' nationale geschiedvoorstelling bekritiseert, (vgl. Van Vree, p. 81) Straks zal ik laten zien dat verschillende recensenten dit in 1959 naar aanleiding van *De donkere kamer* ook al hadden gedaan.

In tegenstelling tot het ideologische discours, waarin vooral het 'verzet' van de Nederlanders centraal stond, treedt binnen het nieuwe dominante discours de jodenvervolging meer op de voorgrond. De aandacht voor het falen van de autoriteiten groeit en het tot dan toe volgehouden strikte onderscheid tussen collaborateurs en 'goede' burgers wordt sterk genuanceerd. Van Vree spreekt van een 'proces van ontluistering', waarin stukje bij beetje werd afgerekend met de 'mythe van Nederland als een aangerande maar ongebroken natie. Het collectieve geheugen werd niet langer beheerst door het nationalistische perspectief.' (Van Vree, p. 109) Het was niet goed meer mogelijk zichzelf op de borst te slaan en alleen de beschuldigende vinger uit te steken naar de collaborateur, de nazi of de misdadiger; de schuldvraag werd gecompliceerder en persoonlijker

Deze wijziging komt bijvoorbeeld tot uitdrukking in de VPRO-documentaire *Vastberaden maar soepel en met mate, 1938-1948* uit 1974, de tegenhanger van *De Bezetting*. De nadruk ligt nu op de continuïteit van de geschiedenis, het falen van de autoriteiten en de mentale verwantschap van collaborateurs en 'gewone' burgers. Het verhaal is een 'anti-epos' van verwarring, eigenbelang, twijfel, reddeloosheid en absurditeit.

Volgens Van der Dunk was het uitzenden van *De Bezetting* eigenlijk op zichzelf al een stap in de nieuwe richting, omdat voor het eerst op zo'n grote schaal de oorlog weer binnen de huiskamers werd gebracht. Dit proces viel volgens hem samen met de wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezetting, die op gang kwam doordat de bronnen werden ontsloten, dankzij het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RIOD). De bereidheid terug te zien op de oorlog had volgens hem te maken met de verminderde angst voor een Russische aanval en met de economische vooruitgang.[28]

Ook in het literaire discours is een dergelijke omslag merkbaar. Het werk van Armando en Spiegelman laat volgens Van Vree zien, dat het mogelijk is te 'ontkomen aan de tendens tot trivialisering en esthetische neutralisering'. (Van Vree, p. 127) Beide kunstenaars experimenteren met minder gepolijste stijlen, zoals de literaire omkering, het 'fragmentarisme' dat de lezer voor brokstukken plaatst of het onvoltooide waardoor de lezer geen gelegenheid krijgt het werk te ondergaan, omdat hij wordt afgeremd en daarmee gedwongen zelf te werken, het aan te vullen en steeds opnieuw te voltooien. Vergelijk bijvoorbeeld de volgende uitlating van Armando uit 1964:

> Uitgangspunt: een konsekwent aanvaarden van de Realiteit (...). Werkmethode: isoleren, annexeren. Dus: authenticiteit. Niet van de maker, maar van de informatie. De kunstenaar die geen kunstenaar meer is: een koel, zakelijk oog. (aangehaald bij Anbeek 1990, p. 247)

Kenmerkend voor de deelnemers aan dit discours is, dat zij in feite de mythe van Nederland als 'aangerande maar ongebroken natie' van het 'ideologische discours' ontmaskeren en zodoende meer zicht menen te krijgen op de 'werkelijke gebeurtenissen' of 'feiten'. Dit discours noem ik daarom het **historische discours**.

Overheersten in het ideologische discours voornamelijk de middelpuntzoekende krachten van de taal, in het historische domineren de middelpuntvliedende krachten daarvan. De middelpuntzoekende krachten genereren volgens Bachtin een eenstemmige taal en bevestigen de heersende ideologie, terwijl de middelpuntvliedende juist meerstemmigheid tot gevolg hebben (Bachtin, p. 270).

Niet een monologische, maar een dialogische houding is typerend voor deze periode:

> The dialogic contrast of *languages* [...] delineates the boundaries of languages, creates a feeling for these boundaries, compels one to sense physically the plastic forms of different languages' (Bachtin, p. 364).[29]

Deze dialogiciteit acht Bachtin kenmerkend voor de moderne roman en daarom begint die volgens hem dan ook bij 'a verbal and semantic decentering of the ideological world, a certain linguistic homelessness of literary consciousness' (Bachtin, p. 367). De taal wordt bevrijd van de homogeniserende macht die mythische voorstellingen erop uitoefenden.

De literatuurkritiek in het historische discours

In tegenstelling tot de reacties op *De tranen* was de waardering van *De donkere kamer* in 1958/59 zeer positief en in de eerste plaats gebaseerd op artistieke gronden. Smulders geeft in *De literaire misleiding in 'De donkere kamer van Damokles'* een reeks citaten, waarin dat duidelijk naar voren komt. Hij concludeert dan:

> Uit deze verzameling citaten kan men althans één grond voor de waardering van deze roman afleiden. Men had bewondering voor de constructie van de handeling, voor de vaart van het verhaal en voor het literaire vernuft waarmee de auteur het probleem van 'de subjectieve waarheid' op scherp heeft weten te stellen, kortom: men vond de roman 'knap'. (Smulders, p. 22.)

Toch vond de beoordeling van *De donkere kamer* niet alleen plaats op artistieke gronden. Zeker bij de eerste recensenten zijn nog morele bezwaren te horen tegen de manier waarop de oorlog wordt gerepresenteerd of tegen het 'negatieve mensbeeld'. Hun ideeën over de oorlog blijken aan te sluiten bij het 'ideologisch discours'.

Binnen de katholieke zuil, die na de verbrokkeling van eind jaren zestig nog enige tijd standhoudt, is deze houding niet beperkt tot de eerste reacties.[30] Bij de overige 'late' recensenten blijven de morele bezwaren en het oude 'ideologische' oorlogsbeeld echter achterwege; deze groep interpreteert en beoordeelt de roman in de eerste plaats door die in verband te brengen met 'reële' historische gebeurtenissen.[31] Dat beide categorieën echter wel eens door elkaar lopen, correspondeert met de omstandigheid dat de omslag die Van Vree beschrijft geleidelijk verloopt.

De meeste ruimte in de besprekingen wordt in beslag genomen door de uitvoerige lofprijzingen. Wht verder opvalt is dat *De donkere kamer van Damokles* vaker en duidelijker dan tijdens het ideologische discours het geval was met *De tranen der acacia's* aan de historische werkelijkheid wordt gerelateerd, op eenzelfde manier als Vestdijk al deed. Ik zal laten zien dat de houding van de critici ten opzichte van de manier waarop bij Hermans de oorlog wordt gerepresenteerd, is veranderd en onmiskenbaar invloed heeft op hun artistieke waardering. Zij lezen *De donkere kamer* als 'literair werk'. Maar 'als wat' lezen zij het werk nog meer? Op welke gronden, behalve esthetische, vindt de beoordeling nog meer plaats?

De volgende vragen fungeren als zoeklicht:

1) Wat is de houding van de recensent ten aanzien van het personage Osewoudt? Bestaat Dorbeck?
2) Hoe worden de verzetsdaden van Osewoudt besproken? En wordt hierbij een verband gelegd met de buitenliteraire discussie over of visie op het oorlogsverleden?
3) Wordt de roman op een 'hoger' niveau getild en op overdrachtelijke wijze geïnterpreteerd?

De vroege, ideologisch getinte recensies van het historische discours

Het moralisme dat in de eerste dag- en weekbladrecensies nog naar voren komt, heeft geen betrekking op de seksualiteit, maar op het sombere wereldbeeld of het personage Osewoudt als representant van de verzetsman. Alleen in de eerste tijdschriftartikelen over *De donkere kamer* storen enkele recensenten zich nog sterk aan de 'seksuele uitspattingen'. Jef Last spreekt in *De Nieuwe Stem* over de 'nietskunners' die volgens hem de boeken van Hermans bevolken. 'Het enige wat zij kunnen is altijd weer onmiddellijk met iedere juffrouw die zij ontmoeten naar bed gaan.'<DK t2>.

Meestal bespreekt men Osewoudts rol als oorlogsheld. Zo wijdt Kelk bijna de helft van zijn stuk in *De Groene Amsterdammer* <DK 2> aan het 'weinig heroïsche karakter' van Osewoudt. In vergelijking met Damokles vindt Kelk hem een grote mislukkeling:

> Het element van de uitdaging waarvan ons ten aanzien van Damocles verhaald wordt ontbreekt hier geheel [...] een held [...] die wel de laatste is om iets of iemand uit te tarten. Deze jonge, onbetekenende sigarenwinkelier [...] volgt dociel en domweg Dorbecks bevelen en aanwijzingen en geraakt op die manier blindelings in de illegaliteit verzeild.

Osewoudt wordt negatief afgeschilderd, maar niet schuldig bevonden. Hij is het slachtoffer van Dorbeck, die in de visie van Kelk dus een reëel bestaand personage is: 'Waarschijnlijk heeft deze geheimzinnige Dorbeck er het belang van ingezien, in Henri een dubbelganger te bezitten...' Wij wel alle vroege recensenten gaan ervan uit dat Dorbeck bestaat en beschouwen in het verlengde daarvan Osewoudt vaak als diens slachtoffer[32].

Een realistische roman?

De verzetsdaden van Osewoudt worden door de eerste recensenten maar zelden bekritiseerd. Zo merkt Kelk wel op dat de hoofdfiguur blijkens diens geestelijke vermogens tot meer in staat zou zijn geweest, maar voegt hij daar onmiddellijk aan toe: 'Hoe dit zij: snel en goed doet hij zijn werk'. Afzonderlijke, concrete daden bespreekt Kelk niet en evenmin maakt hij gewag van bepaalde 'wreedheden'. Men beschouwt *De donkere kamer* in vergelijking met andere verzetsromans niet als een uitzonderlijk slechte of onjuiste representatie van de werkelijkheid. Knuvelder schrijft bijvoorbeeld:

> Boeken over de verzetsstrijd hebben we al meer gehad, maar nog geen, waarin zo sterk de zonderlingste psychische hoedanigheden in verband zijn gebracht met dat wonderlijk mengelmoes van stoutmoedige, snelle handelingen en ondoorzichtige lotgevallen, gelijk de jaren 40-45 zo vaak te zien hebben gegeven, voor zover ze althans aan het licht gekomen zijn.<DK 5>

Uit de woordkeuze 'stoutmoedige, snelle handelingen en ondoorzichtige lotgevallen', blijkt dat Knuvelder het verzetswerk op een voetstuk plaatst. De moeilijkheden die de strijders in de oorlog ondervonden, zijn volgens hem realistisch uitgebeeld in Osewoudt.

> Hij is een illegale solitair en juist in dat typische isolement belichaamt hij duidelijk en tekenend de innerlijke eenzaamheid van de ondergrondse strijder, die in elk opzicht zichzelf niet meer mag zijn en leven moet in eeuwigdurend wantrouwen.

Ook anderen zijn een dergelijke mening toegedaan. Zo vindt Fens de rol die Osewoudt in de oorlog speelt 'niet abnormaal, hij zal als illegaal zijn verwanten hebben gehad [...]. Beladen met een schuld die de zijne niet is, met achter zich goede daden die verdraaid zijn tot misdadige, wordt hij doodgeschoten.'<DK 8>[33]

Bij een dergelijke gunstige visie op Osewoudts daden is ontstemming te verwachten over het lot dat hem uiteindelijk ten deel valt. Een voorbeeld daarvan biedt de bespreking van H.J. in het *Eindhovens Dagblad.*

> Kan men zich, gegeven het aureool waarmee het verzetswerk in de Nederlandse geschiedenis een plaats kreeg, monsterlijker 'crime de justice' denken, dan een verzetsman die men als uitvloeisel van dat verzet het loodje laat leggen? <DK 11>

In dit citaat is al een zekere discrepantie merkbaar ten opzichte van het verzetswerk, of in ieder geval tegenover andere pennevoerders die al te hard de loftrompet daarover blazen: een discrepantie die later steeds groter wordt.

Tot nu toe was Osewoudt in de leeswijzen of 'concretiseringen' steeds een verzetsheld met oprecht bedoelingen. Bij de latere recensenten die de roman als een roman als een ontluistering van het verzet beschouwen, komt hij in de 'concretisering' als een verrader naar voren. Recensenten uit deze latere periode die toch nog neigen naar het ideologisch discours meestal zijn zij uit de katholieke hoek afkomstig constateren dat de 'concretisering' van de roman verandert in 'zinloze moord', en maken zich daar kwaad over. Zij kunnen de roman niet langer met

goed fatsoen prijzen, omdat zij nog vasthouden aan het oude oorlogsbeeld, dat juist in de nieuwe concretiseringen ontmaskerd wordt.[34] Daarom veroordelen zij de roman. Uiteindelijk is die dan een slechte representatie van het oorlogsverleden, volgens Stroman zelfs een smet op het blazoen van de 'echte verzetsman'. Deze criticus beschouwt *De donkere kamer* in het *Algemeen Handelsblad* <DK 15> als 'de meest perfide roman' van die tijd en is van mening dat 'niet gezegd [kan] worden, dat dit boek een ontluistering van het verzet is'. Volgens Stroman zijn we 'met deze roman [...] van het moralisme in de kunst verdaagd in het immoralisme in de kunst'.[35]

Panhuysen, eveneens uit de katholieke hoek afkomstig, ageert tegen Stroman. Hij heeft dezelfde visie op het oorlogsverleden, maar leest de roman toch op een andere manier. Stroman meent dat die geen juiste, maar een immorele beschrijving van de oorlog is. Panhuysen daarentegen verdedigt de juistheid van de representatie; hij keurt bijvoorbeeld de moord op Ria goed. Op dit punt ontstaan in de loop van het receptieproces uiteenlopende beoordelingen. In veel vroege recensies werd de moord verzwegen of bezien met de verzachtende omstandigheid dat Osewoudt psychisch ziek of het slachtoffer van Dorbeck zou zijn. Panhuysen schrijft in *Het Binnenhof:*

> Later doodt Osewoudt zijn vrouw Ria, die met een N.S.B.'er in de sigarenwinkel samenleeft. Uiteraard is dit een onzedelijke daad, maar het is toch nog iets anders dan een uiting van immoralisme, vooral als men weet dat Ria haar man had aangegeven. <DK 19>

Hij verklaart de daden van Osewoudt tot oprechte verzetsdaden. In het dagelijks leven is iets als de moord op je vrouw misschien verwerpelijk, maar in de oorlog is het geoorloofd, zo niet prijzenswaardig.

Panhuysen leest de roman als een realistische beschrijving van de werkelijkheid, zoals binnen het ideologische discours gebeurde. Het bezwaar dat de roman te veel toeval zou bevatten, probeert hij te ontkrachten.

> Men zou kunnen aanvoeren, dat Hermans het wat al te gortig heeft gemaakt: een waanzinnige moeder; een verleiding op twaalfjarige leeftijd [...], een toevallige dood om toevallige redenen. Dit toeval doet soms even denken aan de rol die het toeval speelt in de romans van Thomas Hardy Maar als men aan de mogelijkheid denkt van een lot als dit, gaat men toch aarzelen bezwaren aan te voeren. <DK 19>

Wat dit lot verder precies inhoudt, komen we niet te weten. Blijkbaar is Panhuysen van mening dat het niet juist is over toeval te spreken, omdat er alleen 'lotsbeschikking' is. Deze gedachte past binnen zijn christelijke visie die ook spreekt uit de enige kritische kanttekening die hij zet: 'dat het oordeel over dit leven eerst buiten dit leven, na dit leven, geveld wordt en dat de zin van dit oordeel en deze rechtvaardiging ons hier ontgaat.'

De vroege recensenten brengen Hermans' boek voornamelijk in verband met hun eigen werkelijkheid. Hun kritiek heeft betrekking op zogenaamde inconsequenties. Zo merkt Hans van Straten in *Het Vrije Volk* op: 'Slechts in een geval heb ik de schrijver op een ongeoorloofde kunstgreep betrapt: waar heeft hij de student

Moorlag gelaten, die na de bevrijding toch als kroongetuige a decharge had kunnen optreden?'<DK 3> Ook de anonieme recensent uit de *Nieuwe Rotterdamse Courant* leest op deze wijze. Hij vindt het niet realistisch dat iedereen tegen Osewoudt lijkt samen te spannen: 'Marianne, zoals hij haar aanvankelijk schilderde, zou zeker van zich hebben laten horen'. Een belangrijker bezwaar betreft Dorbeck:

> Zodra Dorbeck echter werkelijk bestaat, is het onaanvaardbaar dat hij tijdens alle nasporingen niet zou worden gevonden, of [dat er] althans helemaal geen zekerheid zou worden verkregen omtrent zijn bestaan. <DK 4>

Evenals de interpreten binnen het ideologische discours lezen de vroege recensenten van het historische discours de roman op een 'realistische' wijze. Het verschil is echter dat zij zich hierbij minder direct door 'geloofswaarheden' of 'moraal' laten leiden, maar gebruik maken van argumenten die onmiddellijker gevoed worden door een concrete werkelijkheid. Toch kan Osewoudt, zolang hij nog geïnterpreteerd wordt als slachtoffer van Dorbeck, moreel gesproken vrijuit gaan. En deze morele vrijspraak van Osewoudt past nog geheel binnen de moralistische geschiedopvatting van het ideologisch discours.

Overdrachtelijke leeswijze van de vroege recensenten

In de hierboven besproken vroege recensies van het historische discours[36] leest men *De donkere kamer van Damokles* steeds als een verzetsroman; de oorlogsgebeurtenissen spelen een belangrijke rol in de interpretatie. Hier blijft het echter niet altijd bij. Menigmaal interpreteert men de roman ook nog op een hoger, filosofisch niveau: vaak door hem te verbinden aan de idee dat de werkelijkheid slechts 'chaos' is en dat de gedachten die wij daarover hebben op 'waandenkbeelden' berusten.[37] Ook het beroep op 'Preambule' uit *Paranoia* ter staving van de eigen argumenten keert enkele keren terug.[38]

Sommige critici uit deze jaren lezen de roman *voornamelijk* op dit hogere, filosofische niveau. Allemaal wijzen zij de 'pessimistische' visie af op morele gronden, waardoor zij neigen naar het 'ideologische' discours. Het duidelijkste voorbeeld is Knuvelder <DK 5>.[39] In zijn bespreking van *De donkere kamer* in *De Tijd* (26-11-58) <DK 5> staat hij niet direct klaar met een morele afwijzing, maar hij onderscheidt zich van de andere recensenten in die zin, dat hij zeer terughoudend is met zijn lof. Het lijkt alsof hij zich van een subjectief oordeel wil onthouden en objectief de verhaallijn van het boek probeert te schetsen.

Knuvelder leest de roman vooral als een weergave van de 'visie' van Hermans, als 'beeld van die tijd'. De 'grondgedachte' of 'bedoeling' van Hermans' boek beschrijft hij op verschillende manieren.

> Het demonstreert de verhouding tot 'het' leven in het algemeen aan de jaren van bezetting en bevrijding. Het is niet Hermans' laatste bedoeling, een objectief beeld van die tijd te geven; hij wil veeleer in het beeld van die tijd een beeld van het leven in het algemeen in zijn wezenlijke (huidige) waarde schetsen. <DK 5>

Dit is voor Knuvelder het belangrijkste betekenisniveau, waarmee hij ook feitelijke onjuistheden verklaart: ‘Vandaar de vertekening en verdieping die de objectieve werkelijkheid in dit verhaal ondergaat.’ Volgens hem is het de ‘diepste bedoeling van Hermans’ te laten zien dat ‘de mens opgesloten [zit] in de donkere kamer van zijn lichaam, dat hem zijn ganse leven bedreigt, gevangen houdt, en waaruit geen ontsnapping mogelijk is’. Dat Knuvelder het niet helemaal eens is met deze visie, blijkt in de eerste plaats uit de afgemeten, objectief-aandoende toon waarin zijn stuk is geschreven. Vergelijk bijvoorbeeld het zeer voorzichtige, zuinige slot: ‘dit boek [is] van bijzondere waarde voor de lezer die geïntrigeerd is door het beeld dat een auteur als Hermans zich van mens en wereld vormt’. In de tweede plaats blijkt zijn kritische houding uit de vergelijking met Dante, waarmee de recensie begint: ‘Dante vond zich op het midden van zijn leven verdwaald in een duister woud. Hij vond de uitweg uit dat woud. Hermans echter ziet géén uitweg’. Ook het feit dat Knuvelder de oorlogsjaren als biografische verklaring aanvoert voor Hermans' ‘conceptie van mens en wereld’, duidt op distantie. Hij ervaart diens conceptie van mens en wereld kennelijk als negatief.

Het hogere niveau waarop Knuvelder en andere vroege recensenten interpreteren is niet zoals later in het kentheoretische discours ‘filosofisch’, maar veeleer ‘levensbeschouwelijk’ of ‘religieus’ van aard. De morele afwijzing van het wereldbeeld dat uit *De donkere kamer* spreekt, is kenmerkend voor de hier besproken critici.[40]

De latere recensies van het historische discours

Met uitzondering van de hierboven behandelde besprekingen in de katholieke pers verandert in 1959 de toonzetting van de recensies. Steeds meer komt het accent nu te liggen op de ontmaskerende of ontluisterende werking van *De donkere kamer*. De vroege recensies werden meestal in de grotere dagbladen gepubliceerd, de wat latere verschenen vaak in kleinere bladen. Als voorbeeld kan hier het stuk dienen van Henk Hovinga in het *De Typhoon. Dagblad voor de Zaanstreek* van 17-04- 59 <DK 21>.

Of Dorbeck echt heeft bestaan, is nu geen onomstotelijk feit meer, maar wordt ontkend of in twijfel getrokken.[41] Datzelfde geldt voor de vraag of Osewoudt als een verzetsheld moet worden beschouwd. Hovinga verbindt deze dubbelzinnigheid in de eerste plaats met de ervaringen van de lezer. ‘Heeft niet iedereen een privé-Dorbeck, een droombeeld van zichzelf waaraan men zich al te graag spiegelt? En is de angst om vooral niet onder te doen voor deze geslaagde dubbelganger niet bepalend voor vele activiteiten?’ <DK 21> De roman verbeeldt volgens hem dus op realistische wijze de persoonlijke ervaringen van de lezer.

Nu de visie op Osewoudt verandert, schrijven de recensenten op een andere manier over diens activiteiten in het verzet. Eerst waren die positief gekleurd. Osewoudt bedreef echte heldendaden, evenals dat in de historische werkelijkheid het geval was geweest bij ‘onze verzetsstrijders’. Hij had alleen de pech dat hij dat later niet bewijzen kon, en bleek het slachtoffer te zijn geweest van Dorbeck. In de nieuwe recensies valt Dorbeck als excuus weg en komt de verantwoordelijkheid bij Osewoudt zelf te liggen. Ook in de tijdschriften zijn de interpreten steeds vaker

van mening dat Dorbeck niet bestaat <DK t1, t4> en vindt men de 'verzetsdaden' van Osewoudt unaniem laf en onjuist <DK t1, t2, t3, t4>. In het gunstigste geval blijft het excuus 'Dorbeck als inbeelding' nog overeind, maar als ook dat verdwijnt kan een veroordeling niet meer uitblijven. 'De grens tussen de held, die ter wille van zijn ideaal terechtstelt en de gewetenloze die uit duistere drift moorden pleegt, valt weg', zo schrijft een anonieme recensent in de *Haagse Post* <DK 17>[42].

De latere recensenten presenteren de activiteiten van Osewoudt vaak als wrede moordpartijen en persoonlijke wraakacties.

> Ogenblikkelijk gehoorzaamt hij en wurgt en passant een jeugdleidster die zijn plan in de war dreigt te sturen, breekt de ruggegraat van de vrouw van zijn toekomstig slachtoffer op de rand van het keukenaanrecht, schiet zijn revolver leeg op de inmiddels thuisgekomen echtgenoot.<DK 17>

Ook wat over het doden van zijn vrouw verteld wordt, wijkt sterk af van het ideologische discours. De vroege besprekingen stellen die daad op één lijn met andere verzetsdaden en spreken bijvoorbeeld van de 'moord op zijn vrouw Ria, die heult met de NSB'. Panhuysen verdedigde die moord zelfs. De latere recensenten laten hier een heel ander oordeel zien. Bij een van hen staat er bijvoorbeeld: 'Eenmaal bedrijft hij zelfs een "moord voor eigen rekening": hij doodt zijn ontrouwe vrouw.'<DK 24> De wreedheid van de zogenaamde heldendaden komt nu veel duidelijker naar voren, evenals de dubieuze motivatie daarvan.

Ontluisterend realisme

De vergrote aandacht voor de wreedheden en de dubieuze motivatie van Osewoudt gaat samen met een algemene herziening van het oorlogsverleden. Hovinga verbindt diens dubbelzinnige rol niet alleen met de persoonlijke leeservaring van de lezer, maar ook met het buitenliteraire debat over de illegaliteit. Naar zijn mening kan *De donkere kamer* worden gezien 'als een afrekening met de "mythe van het verzet" zoals die de afgelopen jaren is gegroeid'. De roman lokte volgens hem de 'discussie over een kwestie "die tot de gevoeligste van ons nationaal bewustzijn behoort: de illegaliteit" zelfs uit. In dit opzicht beschouwt hij *De donkere kamer* als een antwoord op "het door Hermans verafschuwde *Volg het spoor terug* van J.B. Charles" uit 1953.

Hovinga is van mening dat de roman de historische gebeurtenissen op realistische wijze verbeeldt. Het grootste deel van zijn recensie handelt daarover en ook de kop daarboven verwijst naar deze betekenislaag: 'De illegaliteit in discussie'. De ontmaskerende werking die Hovinga aan Hermans' boek toeschrijft, hangt direct samen met zijn esthetische waardering.

> Het is bovendien voortreffelijk geschreven in korte directe zinnen die geen ruimte laten voor versieringen, een stijl die de ontroeringen en spanningen niet aandikt, maar de feiten zoals ze zijn en ze zijn schokkend genoeg voor zichzelf laat spreken. <DK 21>

De latere critici beschouwen de verzetsdaden van Osewoudt als daden die niet door de beugel kunnen en zien dit als een realistische beschrijving van de oorlog.

‘Ook hierin [dat Dorbeck onvindbaar blijft, J.H. slaat het harde, bitse realisme van Hermans zeer wel op de werkelijkheid’, schrijft Jacques de Haan in het *Utrechts Nieuwsblad* <DK 20>. De stijl van Hermans wordt verbonden met de ontmaskerende werking van de roman: *‘De donkere kamer van Damocles* [is] ongewoon meeslepend en geschreven in een heldere, harde, rechte trant, die de opschik versmaadt, hier en daar wat rauw is, maar reëel rauw’<DK 20>

J. Noordzij legt in het *Schoolblad Nederlandse Onderwijzersvereniging* uit hoe de ‘direktheid’ en ‘rauwheid’ van Hermans in verband staat de ontmaskerende werking van de roman:

> ‘z'n synisme staat in deze roman [...] in dienst van een persoonlijke afrekening met al de etische hoogdravendheid, welke zo vele oorlogs-beschrijvingen ontsieren.’ <DK 22>

Daarmee gaat Noordzij lijnrecht in tegen de ideologische interpretaties. Hij gebruikt daarbij passages waarin Osewoudt lucht geeft aan zijn weinig idealistische of vaderlandslievende motieven om tegen de Duitsers te vechten. Bijvoorbeeld:

> Het enige wat ik niet wil, dat is geëxploiteerd worden, ik wil niet doen wat een ander zegt, die ik niet om advies gevraagd heb. Ik heb de Duitsers nergens om gevraagd. Daarom moeten ze kapot. Dat is toch doodeenvoudig.’

Noordzij legt uit waarom formuleringen als deze zo goed hun doel treffen:

> Ze dwingen eventuele tegenstanders, die althans een dergelijke integriteit recht willen doen wedervaren, hun formuleringen ‘open’ op tafel te leggen, zonder de bedwelmende **narkose** van de **fraseologie**. Dit ook maakt de enorme spankracht uit van deze roman. Dergelijke formuleringen treffen n.1. direkt, zonder intellektuele omweg. Het is een direkte persoonlijke afrekening met allerlei frases over de ‘menselijke waardigheid’.<DK 22>

Overdrachtelijke leeswijze van de latere recensenten

Evenals hun directe voorgangers lezen ook veel latere recensenten van het historische discours *De donkere kamer* niet alleen als verzetsroman, maar ook als verbeelding van een idee. De ethisch-morele veroordeling blijft nu echter uit. Volgens hen is de roman niet alleen een ontmaskering van het oorlogsbeeld, maar net zo goed van een zeer fundamenteel wereldbeeld. Zo zegt Hovinga: ‘het werk [stijgt] verre uit boven de willekeurige geschiedenis van de willekeurige Osewoudt. Het stelt 'n veelomvattend probleem uit de existentiefilosofie, terwijl 't zich laat lezen als 'n detectieve-story!’<DK 21>

De ambiguïteit van Dorbecks bestaan en van Osewoudts verzetsdaden zien de latere critici als een klein model voor een veel fundamenteler probleem: de ambiguïteit van de hele werkelijkheid. De filosofische idee blijft bij hen echter gekoppeld aan het historische niveau, i.c. het ontluisterend realisme van de roman. Dat legt uiteindelijk toch het meeste gewicht in de schaal.

Resumerend. Een historische kijk op de roman.

Tijdens het historische discours maken de moralistische bezwaren van het ideologische discours steeds vaker plaats voor de overweging of Osewoudt op een goede manier 'de verzetsman' representeert en of zijn daden wel 'echte verzetsdaden' zijn.

Aanvankelijk vinden de critici de daden van Osewoudt als verzetsman niet uitzonderlijk; hij deed gewoon zijn verzetswerk en had het goed voor met het vaderland. Schuldig achten zij Osewoudt niet, want hij is het slachtoffer van Dorbeck. Over het algemeen hebben zij weinig kritiek op het optreden van Osewoudt en zien ze de roman als een goede representatie van het oorlogsverleden. Soms gaat dit gepaard met verontwaardiging over de manier waarop het met Osewoudt afloopt.

De latere recensenten beantwoorden de vraag of Dorbeck bestaat, evenals de vraag of Osewoudt een verzetsheld is, met 'nee' of 'onzeker'. Zij vinden Osewoudt vaak 'laf' en 'onberekenbaar' nu Dorbeck als excuus is weggevallen en zijn 'verzetsdaden' achten zij 'wreed', 'verkeerd' en 'zinloos'. De ontmaskerende werking van de roman plaatsen zij voorop en soms brengen zij die in verband met de buitenliteraire discussie over de illegaliteit. Opvallend is verder dat zij de werking van de roman altijd verbinden met de taal waarin die geschreven is. De rauwheid van de taal brengt de 'werkelijke feiten' als het ware direct, zonder omwegen bij de lezer Deze rauwheid vonden de critici van het ideologische discours in *De tranen* juist aanstootgevend. De 'verfijningen' en 'zuiverheid' die zij zochten, is in de ogen van Noordzij 'fraseologie'. De rauwe taal schudt de lezer die door de gepolijste taal en betekenisloze frasen in slaap is gewiegd, weer wakker. Dankzij de vervreemdende directheid in de roman van Hermans zien de recensenten de 'werkelijkheid' weer.

Volgens Sjklovski kan 'vervreemding' ontstaan door *kunstgrepen*, door de *manier* waarop het werk is gemaakt. De taal moet uit elkaar getrokken worden, zodat het vaste beeld dat de recipiënt heeft van de werkelijkheid uiteen gescheurd wordt. Deze vervreemdingsakt heeft bij hem vooral de functie de heersende en met ideologie versmolten esthetische normen te decanoniseren.[43] Dit is wat critici als Noordzij en Jacques de Haan laten zien, maar wat ook bij Bordewijk al even naar voren kwam.

Hun houding ten opzichte van de taal is niet 'monologisch' meer zoals in het ideologische discours, maar 'dialogisch'. Zij gaan een dialoog met de tekst aan en brengen de afwijkende vorm van de roman in verband met de vervreemdende werking die deze heeft ten opzichte van hun eigen werkelijkheid. Op die manier ontstaat er een dialoog waardoor nieuwe betekenissen ontstaan (Bachtin, p. 146). De taal waarin de roman van Hermans is geschreven, wordt niet langer als 'vreemd' buitengesloten, maar krijgt een duidelijke functie in de interpretatie. De heersende ideologie wordt 'ontmaskerd'. Dit is alleen mogelijk wanneer een samenleving haar gesloten en zelfgenoegzame karakter kwijtraakt. Dit gaat gepaard met een bewustwording van de grenzen van de taal, met andere woorden, van haar beperktheid. Pas dan is de taal volgens Bachtin in staat mensen van vlees en bloed in leven te roepen.[44] Dit gebeurt in de concretiseringen van het historische

discours. De onbreekbare en foutloze verzetsheld maakt plaats voor een mens met fouten en gebreken.

In het historische discours betekent de bewustwording van de grenzen van de taal nog geen principiële twijfel aan haar mogelijkheden. Het 'konsequent aanvaarden van de Realiteit'[45] behoort nog steeds tot de mogelijkheden. Alleen moet hiertoe de gepolijste taal plaats maken voor experimentele taalvormen zoals fragmentarisme en literaire omkeringen.

Intermezzo 2

Oversteegen <DK 7> werkt de opvatting dat de roman de verbeelding is van een filosofische idee, dieper uit en maakt deze niet meer ondergeschikt aan de historische betekenislaag. Eigenlijk hoort hij noch in het ideologische, noch in het historische discours thuis. In 1958/59 is hij als het ware een voorbode van het *kentheoretische discours* dat in de jaren zeventig en tachtig op gang komt.

In zijn artikel spreekt Oversteegen geen persoonlijk of ethisch oordeel over Osewoudt uit (vergelijk het in het begin van dit hoofdstuk genoemde aandachtspunt 1). Evenmin bevestigt hij het oorlogsbeeld zoals dat bestond tot in de jaren zestig en ook besteedt hij geen aandacht aan de verzetsdaden van Osewoudt of aan de buiten-literaire discussie over het oorlogsverleden. Hij ziet de roman niet als 'verzetsroman', maar als de verbeelding van een idee met de oorlog als ideaal decor (vergelijk aandachtspunt 2).

Deze verschuiving zien we in alle besprekingen uit het kentheoretische discours. Bestond Dorbeck binnen het historische discours eerst wèl en later niet meer, Oversteegen en de op hem volgende critici uit het derde discours beschouwen de vraag naar diens bestaan vaak als onbeantwoordbaar. Binnen de werkelijkheid van de roman is het probleem volgens hen niet oplosbaar. Zij brengen het op een hoger niveau en interpreteren het dan op overdrachtelijke wijze (vergelijk aandachtspunt punt 3).

Aangezien de oude aandachtspunten 1) en 2) voor de interpretaties van Oversteegen en de kentheoretisch gerichte interpreten nauwelijks meer van belang zijn, fungeren van nu af aan de volgende nieuwe vragen als zoeklicht:

1) Beschouwt de recensent het 'probleem' van de roman inderdaad als onoplosbaar binnen de romanwerkelijkheid, en zo ja, welke consequentie verbindt hij daaraan?
2) Op welke manier maakt de recensent zijn beweringen aannemelijk? Door middel van roman-interne argumenten (zo ja, welke aspecten van de roman) of door te wijzen op intertekstuele verbanden of andersoortige argumenten?
3) Wat is nu de 'status' van de roman en welke literatuuropvatting is hieruit af te leiden? *Als wat* leest de recensent de roman?

De filosofische idee die in het kentheoretische discours steeds weer uit de roman wordt gehaald, omschrijft Oversteegen als volgt: 'Er is geen waarheid, zelfs geen werkelijkheid'. Hij vindt deze diepere samenhang van belang, omdat die licht werpt op bepaalde verhaalmotieven. Daarmee beweegt hij zich in een tegengestel-

de richting als Dubois, die de roman ook op overdrachtelijke wijze interpreteert, maar toch niet tot het kentheoretische discours gerekend kan worden. Dubois geeft niet aan waarom een overdrachtelijke interpretatie van belang is. Hij zegt alleen: '[...] er is natuurlijk geen twijfel aan, dat Hermans door een bepaald motief, een bepaald levensgevoel, is gedreven toen hij dit, in menig opzicht, stellig meesterlijke boek schreef.' <DK 7> Hij bespreekt de roman om daarmee de visie van Hermans aan de orde te stellen en concludeert dan: 'Hermans houding tegenover die chaos is ambivalent.' Expliciet betuigt Dubois zijn instemming met deze, zo wil hij wel toegeven, pessimistische visie. Maar een dergelijke karakterisering heeft volgens hem geen zin.

> Het zou misschien heel wat realistischer zijn het pessimisme niet met optimistische dooddoeners taboe te verklaren. Trouwens, dat doet er hier verder niet toe: de vraag is alleen of de visie van Hermans wáár is, niet of ze juist is.

Een moralistische ondertoon komt dan toch even boven, wanneer hij tegen degenen die de roman als pessimistisch afdoen zegt: 'En waar is ze zeker'.

Bij Oversteegen is het doel van de interpretatie 'de behandeling van een concreet object *[De donkere kamer*, J.H] en de verklaring van de eigenschappen ervan voor de lezer, binnen de grenzen die door dat object zelf gesteld worden'. Oversteegen wil bewust geen historische verbanden leggen en hij weigert de intentie van de auteur in zijn beschouwingen te betrekken. Ook geeft hij geen blijk van afwijzing of goedkeuring van de in de roman verbeelde visie.[46]

De 'diepere samenhang' die hij noodzakelijk acht om losse motieven en 'schijnbaar toevallige zinnetjes als, "Wie heet nog zoals hij heet?" en "Iedereen die met mij in contact komt vliegt er in"' te kunnen begrijpen, kan de criticus niet afleiden uit de auteursintentie; 'juist dat verband is ontoegankelijk voor de literaire criticus, die nu eenmaal geen psycholoog en zeker geen psychiater is.' Door middel van een prachtig citaat uit Hermans' al eerder genoemde 'Preambule' brengt Oversteegen diens 'visie' onder de aandacht.

> Wanneer in het dagelijks leven iemand er niet voortdurend op bedacht is van anderen *alles* te kunnen ondervinden, wanneer men doet alsof men trouw is en vertrouwt, dat doet men alleen om te laten kijken dat men weet hoe het leven geleefd moet worden. De enkelen (binnenskamers zeer velen) die deze houding missen, die zich laten bezitten door achterdocht en wanen, verkeren alleen maar in de positie, dat zij niet kunnen inzien, waarom het ene gebeuren zou en het andere niet, waarom het ene feit bestaat en het andere een hallucinatie is. (Hermans geciteerd in <DK 7>)

Vervolgens laat Oversteegen zien op welke manier deze visie vorm krijgt in de constructie van *De donkere kamer*. De bouw van de roman is erop gericht te laten zien dat het verschil tussen werkelijkheid en hallucinatie moeilijk is vast te stellen.

> Eerst ziet de lezer de gebeurtenissen zoals ze door Osewoudt beleefd worden; daarna volgt de interpretatie ervan door de Duitse politie; dan die van de Engelsen en Nederlanders die hem verhoren. Zij geloven zelfs niet in het *bestaan* van Dorbeck, en daarmee maken zij alle daden van Osewoudt tot misdaden. Ten

> slotte komt een psychiater Osewoudt verzekeren dat Dorbeck een hallucinatie van hem is geweest. <DK 7>

De lezer ziet de onjuistheid van sommige beschuldigingen, bijvoorbeeld wanneer de dokter beweert dat de ‘verpleegster’ Osewoudt ernaar verlangt een man te zijn.

> Maar wat is, *van Osewoudt uit gezien*, het verschil tussen déze onzin en de argumentatie van de psychiater [...]? Er is geen waarheid, zelfs geen werkelijkheid; er is alleen het beleven van wat gebeurt - als feit of als hallucinatie, dat maakt geen verschil. <DK 7>

De roman is volgens Oversteegen niet realistisch in die zin dat hij waarschijnlijk is op het niveau van de werkelijkheid, maar op het niveau van de taal ‘klopt’ hij toch weer In vergelijking met de recensenten van het ideologische discours doet Oversteegen een stap meer om *De donkere kamer van Damokles* begrijpelijk te maken. In zijn interpretatie verwijst deze roman niet direct naar de werkelijkheid, maar eerst naar zichzelf terug. Dit blijkt ook uit zijn constatering dat het werk is geschreven in een ‘taal die schijnt te gehoorzamen aan eigen wetten van klank, syntaxis en betekenis’.

4. het kentheoretische discours: de receptie van beide romans na 1965

In de receptiegeschiedenis van Hermans' oorlogsromans valt duidelijk een derde fase te onderscheiden, waarin net als bij Oversteegen, nadruk wordt gelegd op de onkenbaarheidsthese. Ook met betrekking tot het publieke discours wil ik een onderscheid maken tussen het historische en het kentheoretische discours. Het historische werd gekenmerkt door de veronderstelling dat het mogelijk is zicht te krijgen op ‘de werkelijkheid’. Een stipulatieve definitie van het *kentheoretische discours* zou dan zijn, dat hier juist de principiële onkenbaarheid van de werkelijkheid uitgangspunt is.

Van Vree maakt in zijn bundel geen onderscheid tussen het historische en het kentheoretische discours. Impliciet zijn beide echter aanwezig in zijn beschrijving. Hij stelt het representatie-probleem aan de orde, maar presenteert dit niet als een nieuw discours. Wèl geeft hij aan dat er veranderingen optreden in de periode na 1960.

> In de jaren zestig voltrok zich een soort schaarbeweging, waarvan de gevolgen pas latei; in de jaren zeventig en tachtig geheel zichtbaar zouden worden: met het verval van de nationale en ideologische geschiedverhalen groeide de betekenis van Auschwitz als ethisch probleem. (Van Mee, p. 110)

Nadat, maar ook dóórdat de vernietigingspolitiek een centrale plaats had ingenomen in de collectieve herinnering, ontstond er volgens Van Vree ernstige twijfel

over de mogelijkheid van representatie. Hij veronderstelt niet alleen een chronologisch, maar ook een causaal verband tussen beide zaken.

> In vergelijking tot de negentiende eeuw heeft de omgang met het verleden een heel ander karakter gekregen een verandering waaraan de oorlogservaringen overigens zelf in niet geringe mate hebben bijgedragen, maar die zich pas vanaf de jaren zestig ten volle zou openbaren. De kern van het proces ligt in het afsterven van 'de grote zingevende verhalen' [...]. Deze 'crisis der waarden' luidde, kortom, een nieuw tijdperk in, niet alleen in de politiek en de dagelijkse moraal, maar ook in de sociale wetenschappen en humaniora, waar zich een diepgaande belangstelling ontwikkelde voor meta-kwesties als de aard van wetenschappelijke voorstellingen, de constructie van identiteiten en collectieve herinnering.
>
> In diezelfde tijd manifesteerden zich de contouren van een nieuwe historische cultuur enerzijds fragmentarischer, democratischer en individueler, anderzijds uniformer en universeler van aard kanten van één-en-dezelfde medaille, door Lyotard gekarakteriseerd als *'la condition postmoderne'* [...]. (Van Vree, p. 15)

Het verband tussen de 'niet te representeren Auschwitz-ervaringen' en de radicale ontologische en epistemologische twijfel van de *condition postmoderne*[47] maakt Van Vree niet helemaal duidelijk. Door de oorlogservaringen te relateren aan de postmoderne crisis en de 'condition postmoderne' en zodoende ook aan de fundamentele ontologische en epistemologische twijfel, lopen gemakkelijk twee dingen door elkaar Het probleem dat de Auschwitz-ervaringen niet te representeren zijn, heeft te maken met de *aard* van deze ervaringen. Deze zijn 'onuitsprekelijk'. 'De wereld van Auschwitz ligt evenzeer buiten het spreken als buiten de rede', zei George Steiner (Van Vree, p. 118). Met deze stelling bevinden we ons nog steeds binnen het historische discours. Echter, het representatieprobleem zoals dat in het postmodernisme naar voren komt[48], heeft te maken met een *taalopvatting*. Hier is de principiële onkenbaarheid van de werkelijkheid, van welke ervaring dan ook, het uitgangspunt. Vergelijk het slot van een van de essays van Patricia de Martelaere:

> De hele wereld, dat zijn de nieuwe kleren van de keizer. Iedereen ziet ze door de beschrijvingen heen, iedereen kijkt zijn ogen uit, de keizer heeft het zelfs warm dank zij de beschreven warmte. Maar alleen wie koppig blijft kijken als een kind, ziet tot zijn eigen teleurstelling [...] dat er niets is. En heeft het koud. (De Martelaere, p. 23)

Binnen het 'kentheoretische discours' is de ontoereikendheid van de taal, de onkenbaarheid van de werkelijkheid en de onoverbrugbare kloof tussen beide het uitgangspunt. In kunst waarderen de deelnemers van dit discours nog steeds het 'dialogische element', maar hun eigen discours laat vaak geen twijfel bestaan over hun uitgangspunten. 'Dialogiciteit' herkennen zij in vele kunstwerken, alleen het eigen discours is soms monologisch. De karakterisering die Bachtin gebruikt voor 'poëtische taal'[49] is eveneens op hen van toepassing; ook hun taal is vaak

> 'unitary and singular... outside of which nothing else exists and nothing else is needed. [...] even discourse about doubts must be cast in a discourse that cannot be doubted. (Bachtin, p. 286)

De literatuurbeschouwing in het kentheoretische discours

Evenmin als Oversteegen gaan de interpreten in de tijdschriften na 1965 nog in op vragen als: Is Osewoudt een mislukkeling? Zijn de daden van Osewoudt verwerpelijk? Is het verhaal een juiste representatie van de Tweede Vtereldoorlog? *De donkere kamer* wordt niet meer gelezen als 'beeld van de tijd', maar als autonoom kunstwerk. Vermeer men de roman al in verband willen brengen met buitentekstuele gegevens, wordt altijd duidelijk gemaakt dat het hier om een literaire tekst gaat. De vanzelfsprekendheid waarmee interpreten in vroegere recensies spraken over 'ons vaderland', 'onze koningin', in de veronderstelling dat het hierbij om een voor iedereen identieke, 'werkelijke' koningin ging, is verdwenen. De schijnwerper is steeds minder gericht op 'de werkelijkheid' en steeds meer op de tekst zelf. Het argument van de intratekstuele verwijzing verdringt het argument van de extratekstuele verwijzing.

Vanaf de jaren zestig raakt de wetenschappelijke literatuurbeschouwing in zwang. Het oogmerk daarvan is niet normering en kritische beoordeling, maar analyse van het werk zelf of, zoals Wunberg zegt, de 'Primarvalenz'. Toch is het, zoals ik in mijn inleiding al heb gezegd, ook hier relevant om te onderzoeken hoe de romans van Hermans gelezen worden.

Het artikel dat in 1966 het startschot geeft voor deze wijziging, is dat van D. Betlem in *Merlyn* <DK t5>. Betlem gaat hier, zoals te verwachten is in een tijdschrift dat bekend staat om zijn ergocentrische literatuurbenadering, niet in op de extratekstuele verbanden van *De donkere kamer*. Zijn interpretatie is net als bij Oversteegen een roman-interne aangelegenheid. Hij wil niet, zo zegt hij, zoals Dubois op zoek gaan naar de intentie van Hermans. Om de roman zo exact en wetenschappelijk mogelijk te analyseren, concentreert hij zich op het vertelperspectief. Toch blijft zijn bespreking niet geheel binnen de grenzen van de roman, want hij analyseert het personage Osewoudt met behulp van een psycho-analytisch model. Osewoudt 'lijdt in Freudiaanse termen gesproken, aan een wel heel zeldzaam soort Oedipuscomplex [...] Het spreekt in dit verband voor zich dat in de roman liefst vier keer een spiegelscène voorkomt!' <DK t5> Volgens Betlem beeldt Osewoudt zich op een pathologische manier van alles in en gedraagt hij zich paranoïde. Slechts de eerste twee verschijningen van Dorbeck zijn 'werkelijk'; daarna komt hij niet meer terug omdat hij gevangen zit en neemt 'Dorbeck', de psychologische dubbelganger, zijn plaats in. Het argument hiervoor is, dat vanaf de derde keer de ontmoetingen met Dorbeck een sterk illusoir karakter zouden hebben.

> 'Osewoudt liep *juist* terug naar de achterkant van zijn toonbank, toen het belletje overging. Daar stond Dorbeck.' Vanaf deze derde ontmoeting zullen zijn verschijningen steeds van deze aard zijn: nergens zal Osewoudt hem meer op een 'normale' manier zien aankomen en binnenstappen of hem kunnen nakijken, maar plotseling is hij er en even plotseling is hij verdwenen. <DK 5>

Betlem wijst op de belangrijke rol van het toeval in deze situaties:

> [De] haast bovennatuurlijke en in elk geval bijzonder irreële gebeurtenissen, de opeenstapeling van concidenties, de droomachtige sfeer en de typische schemer-

> situaties, komen steeds voor wanneer Dorbeck verschijnt of wanneer hij zich op een andere manier manifesteert'. <DK 5>

Op grond van zijn analyse van het vertelperspectief en de rol van dergelijke coïncidenties concludeert Betlem dat Dorbeck een deel is van 'Osewoudts eigen Ik: zijn ik-ideaal'. In zijn visie blijft Osewoudt een slachtoffer, wat een interpretatie is die eigenlijk nog bij het vroege historische discours hoort. Betlem leest de roman hier immers in de eerste plaats als een realistische beschrijving van de werkelijkheid. Omdat hij de vraag of Dorbeck bestaat op het niveau van de romanwerkelijkheid beantwoordt, zoekt hij niet noodzakelijk naar een oplossing op een ander niveau.

In een ander artikel (in *Raam*<DK t8>) geeft Betlem te kennen dat de 'polyinterpretabiliteit' van de roman niet met de 'werkelijkheid' correspondeert. In het geval van Anton van der Waals[50] 'moet het in tegenstelling tot de roman immers wel mogelijk zijn "waar" en "niet waar" te onderscheiden.' In zijn ogen is het mogelijk een onderscheid te maken tussen juiste en onjuiste interpretaties. Hermans geeft een beschrijving die niet helemaal correspondeert met de werkelijkheid.

> Dat bewust polyinterpretabel maken van de feiten bij Hermans [...] en daarmee het relatief stellen van Osewoudts schuld kunnen verklaard worden uit Hermans' verlangen de lezer te laten zien dat 'de' werkelijkheid niet bestaat zomin als 'de' waarheid of 'schuld' en 'onschuld'. Er is alleen chaos. <DK t7>

Een logische vorm

Betlem heeft veel kritiek gekregen op zijn interpretatie. Zo verwijten Bersma in *Raam* (1972) en Van Hoek & Wingen in *De Nieuwe Taalgids* (1974) hem dat hij 'psychologiseert'. Zij streven er volgens hun eigen zeggen in hun interpretaties naar de roman tot een logisch geordend geheel te herleiden. Bersma wil zich 'beperken, zoveel als dat kan, tot de feiten die *in*, d.i. is *binnen* het hermetisch kader van de roman vermeld worden, om te zien òf en in welke mate met het aangeboden materiaal een zinvol en logisch geordende constructie mogelijk is.' Hij onderzoekt de visie die verschillende personages op Osewoudt hebben en komt tot wat hij noemt 'de objectieve conclusie: *Dorbeck lijkt uiterlijk sterk op Osewoudt'*. <DK t8> Vervolgens noemt hij een aantal aanwijzingen die de veronderstelling dat Dorbeck en Jagtman identiek zijn, waarschijnlijk maakt. Hij is het niet eens met de veronderstelling van Betlem dat Osewoudt het slachtoffer is van een *'zeer subjectieve inbeelding*. [...] Er is m.i. geen reden te twijfelen aan de *objectiviteit van zijn waarnemingen'*. Bersma concludeert *'dat Dorbeck bestaat'.*

Later, in zijn bespreking van *De tranen der acacia's* uit 1973 <TAtl0>, gaat Bersma nagenoeg op dezelfde manier te werk. Hij doet 'onderzoek naar de coördinerende herhaling van elementen die op structureel vlak bijdragen tot orde, opbouw en unificatie in de roman.' Ter ondersteuning voert hij een aantal intertekstuele verwijzingen aan. Van verschillende motieven toont hij aan dat ze een thematisch verband hebben, zodat de roman toch meer een eenheid vormt dan op het eerste gezicht lijkt. Ook hier streeft hij ernaar de roman te reconstrueren als een logisch geordend geheel.

Van Hoek & Wingen hebben hetzelfde doel. Ook zij willen aantonen dat de chaotische gebeurtenissen 'meer samenhang vertonen dan je je als lezer realiseert.' Zij maken van de ambigue roman een éénduidig logisch geheel door de zogenaamde simpele feiten als het ware te ontmaskeren en door te laten zien dat er in werkelijkheid (in de kern) iets anders gebeurt.

> Naast de betekenislaag die functioneert *binnen* Osewoudts visie, is er nog een andere duidelijk geworden: die welke functioneert *buiten* Osewoudts zienswijze.

Van Hoek en Wingen stellen dat Betlem ongelijk heeft, maar wat zij beweren is in wezen niet zoveel anders.

> Niet dat de zaken zich anders voorgedaan hebben dan Osewoudt zich voorstelt; wat dat betreft heeft hij gelijk. Zijn subjectiviteit schuilt in het feit dat hij bij de uiterlijke kant van het gebeuren blijft staan, en deze is slechts schijn. <DK 10>

Osewoudt heeft dus gelijk in die zin dat hij de gebeurtenissen inderdaad op zijn manier gezien heeft, maar toch 'ziet' hij volgens Van Hoek & Wingen de werkelijkheid niet goed; zijn interpretatie is niet correct. Daarmee verschilt hun visie niet erg van die van Betlem, die stelt dat Osewoudts interpretatie van de gebeurtenissen afwijkt van die van anderen, waardoor hij een pathologisch geval wordt.

Ontoereikende kennis

Tot zover de interpreten die de ambigue vorm van de roman willen vervangen door een logische vorm. Tot zover ook de discussie over het al dan niet bestaan van Dorbeck en de psychologische geaardheid van Osewoudt. In 1972 roept Janssen in een bespreking in ***Raam*** <DK t8> op tot het zetten van een punt achter deze discussie. Hij vestigt de aandacht op het feit dat de roman juist op meerdere manieren te interpreteren is en dat de werkelijkheid onkenbaar is. De besprekingen die later nog verschijnen, volgen veelal hetzelfde spoor.[51] In een strikte zin begint hier het eigenlijke kentheoretische discours.

Het aandachtspunt in de recensies verschuift. In het historische discours was het karakter van Osewoudt aanleiding voor veel verontwaardiging; hij was een mislukkeling. Daarna kwam al meer begrip voor zijn afwijkende gedrag, dat men weet aan pathologische inbeeldingen (Betlem). Van Hoek & Wingen legden het probleem niet expliciet in de *waarneming*, maar gaven wel aan dat Osewoudt gelijk had wat betreft de vraag 'hoe de gebeurtenissen zich aan hem voordeden'. We zien dat het aandachtspunt in de besprekingen langzamerhand verschuift van het karakter van Osewoudt naar de 'blik' van Osewoudt, naar de manier waarop hij de werkelijkheid ziet. In de latere interpretaties van Janssen en anderen gaat het steeds vaker om de vraag: wat kunnen de personages weten en welk perspectief heeft de *lezer* zodoende op de verhaalwerkelijkheid. De analyse van het vertelperspectief is na Janssen een steeds meer beproefd middel om hier iets concreets over te zeggen.[52]

Nog eerder, namelijk in 1966, leidde de analyse van de ruimtebeleving bij Weisgerber al tot zeer vergelijkbare resultaten <DK t6>. Hem gaat het om de vraag: wat *zien* de personages en hoe beleven ze dat. In dat verband citeert hij Wittgenstein:

> Heel vaak kijkt Osewoudt zonder te zien [...] 'Kijken' verwijst dus naar een ontoereikende bron van kennis -'Wir wollen etwas *versteken* was schon offen vor unseren Augen liegt. Denn *das* scheinen wir, in irgend einem Sinne, nicht zu verstehen.' <DK t6>

Weisgerber brengt het thema al in een vroeg stadium onder woorden:

> De sfeer van de illegaliteit stelt de auteur in staat aan te tonen dat tekens en zaken (of concepten) elkaar niet onveranderlijk dekken'.

Janssens visie wijkt weinig af van die van Weisgerber Hij stelt nog iets pregnanter dat de werkelijkheid van de mens niet te achterhalen is. In zijn bespreking van *De tranen* <TA t9> doet hij onderzoek naar het vertelperspectief, naar wat de personages kunnen *weten*. Hij concludeert dan dat dit zeer weinig is. 'Onzekerheid omtrent de wereld om hem heen, wordt geïnterpreteerd als een onzekerheid omtrent zijn eigen identiteit'. <TA t9> Janssen laat zien dat in de roman steeds verschillende visies omtrent een verhaal náást elkaar bestaan. Hieruit volgt dat niet uit te maken is of iemand een held of een verrader is.

In zijn boekje *Over 'De donkere kamer van Damokles' van Willem Frederik Hermans* gaat hij uitvoeriger op het probleem in en laat hij zien dat de standpunten van Betlem, Bersma en Van Hoek en Wingen niet volledig zijn en geen recht doen aan de tekst.[53] Noch Betlem, die meende dat Dorbeck vanaf de derde ontmoeting niet meer bestond, noch Van Hoek & Wingen, die meenden dat Dorbeck al die tijd wèl bestond, hadden gelijk. Volgens Janssen is het hele probleem onoplosbaar

> Willen de genoemde auteurs de in *De donkere kamer* beschreven werkelijkheid kenbaar maken, in mijn interpretatie is die werkelijkheid als onkenbaar gekenschetst. (Janssen 1983, p. 46)

Een jaar eerder, in 1971, had Janssen al de aandacht gevestigd op de 'onkenbaarheid van de werkelijkheid' in *De tranen der acacia's* <TA t9>. In *Over 'De donkere kamer van Damokles' van Willem Frederik Hermans* vergelijkt hij hoe fundamenteel de onkenbaarheid is in *De tranen* en *De donkere kamer.*

> In *De tranen der acacia's* is [...] de verteller de instantie die de gebeurtenissen vanuit het gezichtspunt van de verschillende personages toont en daar dan nog vaak door zijn eigen autoriteit gedekte gegevens aan toevoegt, met het gevolg dat het kader van de lezer breder is dan dat van de personages: hij kan vaak de meningen van deze personages verifiëren; hij staat duidelijk boven Arthur. In *De donkere kamer* echter [...] is het standpunt van de lezer in principe gelijk aan dat van het enige personale medium, Osewoudt: ook de lezer is (meestal) onkundig van de werkelijke achtergronden van de gebeurtenissen, ook hij kan niets bewijzen. Dit verschil in verteltechniek, te zamen met een strakkere compositie en stijl, hebben een intensivering van het thema van de onkenbaarheid tot gevolg: de lezer, die

> zich met de hoofdpersoon identificeren gaat, leest niet óver dit thema maar beleeft het zelf. (Janssen 1983, p. 66)

Oversteegen bevestigt 'dat de "onkenbaarheid van de mens" een centrale factor vormt in Hermans' fictionele wereld', een interpretatie waar hij in feite in 1959 zelf de eerste aanzet toe gegeven had. Hij wijst eveneens op de onoplosbaarheid van de vraag: 'Is Oskar Ossegal, de naaste vriend van Arthur Muttah, een verrader, een held, slachtoffer van intriges van anderen?' <TA til > Janssen komt tot zijn bevindingen door na te gaan wie in de roman aan het *woord* is. Oversteegen is in navolging van Mieke Bal van mening dat niet de *verteller*, maar in de eerste plaats het *kijkcentrum* ofwel de *focalisator* belangrijk is voor de interpretatie.[54] De beperkte blik die de personages in *De tranen* hebben, leidt ertoe dat zij slechts 'over enkele fragmenten [beschikken] en hieruit hun eigen waarheid [scheppen]'. Het is niet zo als Janssen zegt, dat in *De tranen* vele vertellers aan het woord worden gelaten door één centrale verteller De lezer neemt geen alwetende en alomtegenwoordige verteller aan, maar laat zich leiden door 'wie ziet'. En het dominante kijkcentrum in *De tranen* is Arthur.

Oversteegen lijkt Janssen te willen corrigeren. Hij maakt duidelijk dat de centrale these 'de onkenbaarheid van de mens' in *De tranen* nog niet volledig ontwikkeld is: 'Zo zeker van zijn zaak is Hermans bij het schrijven van *De tranen* nog niet.' In *De donkere kamer* is de onkenbaarheid volgens Oversteegen veel principiler

> Al weet Arthur de belangrijkste dingen van zijn eigen leven niet, dat betekent nog niet dat zij principieel onkenbaar zijn. [...] Arthur is een bijzonder slechte 'weter' als het gaat om de dingen waar hij juist graag achter zou willen komen, en dat onderscheidt zijn verhaal van dat van Osewoudt in *De donkere kamer*, waarin iedereen even veel weet, of liever even weinig. Het onachterhaalbare van de waarheid, het bestaan van allerlei persoonlijke 'waarheden' naast elkaar, is daar juist principieel. In *De tranen* denkt de lezer nog dat 'de waarheid' gekend zou kunnen worden, in *De donkere kamer* is de weg daarheen voorgoed geblokkeerd. <TAtll>

Maar ook Janssen is van mening dat de onkenbaarheid van de werkelijkheid in *De tranen* minder fundamenteel is uitgewerkt dan in *De donkere kamer*. Op dit punt verschillen alleen hun argumenten. Janssen zegt: dit is omdat in *De tranen* nog een centrale verteller aanwezig is. Oversteegen meent dat dit is omdat de filosofische visie in *De tranen* slechts aan één personage verbonden is en in *De donkere kamer* aan het enige 'kijkcentrum'.

Oversteegen gaat niet akkoord met de 'anonieme verteller' die Janssen postuleert. Deze introduceert op die manier 'een *waarheidsinstantie*, en die is er juist niet.' Aangezien Janssen aan deze verteller een aantal algemene uitspraken uit de roman toeschrijft, spoort hij volgens Oversteegen 'waarheidssprekers' op, hetgeen wijst op een 'moralistische inslag'.

Geen realistische roman?

Dit ‘moralisme’, dit opsporen van ‘waarheden’ willen alle interpreten van het kentheoretische discours het liefst achter zich laten. Een ‘werkelijk’ (of historisch) feit

kan nooit een doorslaggevend argument in de discussie zijn. Heel goed komt het verschil tussen de verschillende discoursen naar voren in de visie op het slot van *De tranen*, wanneer Arthur een neusbloeding krijgt, Vëstdijk achtte het niet waarschijnlijk dat Arthur doodging. Hij beriep zich op de medische wetenschap en verweet Dinaux dat deze zich, door het Wetboek van Strafrecht erbij te halen, als jurist opwierp. Dinaux ontleende zijn argumenten aan het boek van de moraal, Vestdijk aan 'de werkelijkheid' zoals die door de wetenschap benaderd kon worden. Bij Bersma, die de roman tot een logisch geordend geheel wil terugbrengen, is de dood van Arthur 'functioneel';de herhalingscomplexen in de roman monden hier in uit. Een geheel nieuwe interpretatie levert Oversteegen. Hij meent in tegenstelling tot Vestdijk dat Arthur wel degelijk aan zijn neusbloeding overlijdt. Het doorslaggevende argument komt nu uit een ander discours. Niet het *Wetboek van Strafrecht*, noch de medische wetenschap, maar de verwijzing naar een mythe verschaft hem het argument voor de dood van Arthur: 'De vermelding van Attila's mythische dood aan een neusbloeding (tijdens de bruidsnacht: zwarte humor, Arthur is bij een hoer) laat echter weinig twijfel'. Hier verschuift de basis van het argument dus duidelijk van 'moraal' via 'werkelijkheid' en 'intratekstualiteit' naar 'intertekstualiteit'.

Toch betekent dit niet dat het 'realisme' in de roman niet langer belangrijk is of geen rol meer speelt in de interpretaties. Smulders probeert in 1983 in zijn studie *De literaire misleiding in 'De donkere kamer van Damokles'* te verklaren waarom de strijd om Dorbeck ontstaat. Hij wijst op de realistische indruk die het werk maakt en op conventies die tussen lezer en schrijver aangenomen worden in zo'n roman, namelijk dat de romanwerkelijkheid overeenkomt met de normale werkelijkheid. De roman kan een realistische indruk maken omdat er geen signalen zijn dat er afwijkende dingen gebeuren ten opzichte van de werkelijkheid.

Ook in de interpretatie van Janssen <DK 9> blijkt dat het realisme in de roman juist heel erg belangrijk is. Hij laat zien dat de wijzigingen die Hermans aanbracht in de tiende druk van *De donkere kamer* vooral verbeteringen zijn van inconsistenties binnen de romanwerkelijkheid. Zodoende ontstaat een hechtere organisatievorm: 'in de roman moet alles kloppen om het thema dat juist aanduidt dat er niets klopt, te vormen. De roman is een ordening die de chaos toont'.

In een reactie op Smulders brengt Kooyman in *Forum der letteren* <DK 13> als kritiek naar voren dat de meeste interpreten de roman op een realistische wijze geïnterpreteerd hebben, terwijl die volgens hem geen realistische indruk maakt. Hij noemt enkele voorbeelden, onder andere dat in tegenstelling tot wat in de roman beweerd wordt, judo geen vergroeide voeten veroorzaakt. Ook de poging van Osewoudt om Dorbeck op te bellen, waarbij hij de eerste keer wel contact krijgt maar daarna van de telefoniste hoort dat het nummer niet bestaat, is een aanwijzing dat er afwijkende dingen gebeuren. Of de interpreten, zoals Kooyman beweert, de romanwerkelijkheid inderdaad willen verklaren door die op één lijn te stellen met de extratekstuele werkelijkheid, is overigens sterk de vraag. In de eerste plaats is de verklaring van de onkenbaarheidsthese geen realistische interpretatiewijze. In de tweede plaats wijst het feit dat het intertekstuele argument meer gewicht in de schaal legt dan het extratekstuele, al op een andere leeswijze.

Kooyman vindt de vraag ‘Bestaat hij [Dorbeck] nog?’ begrijpelijk, maar, zo luidt zijn verwijt aan Van Hoek & Wingen, ‘in wezen mallotig: in wezen bestaan personages zolang zij beschreven worden als bestaand’. Kooyman ontdoet zich hier misschien wat gemakkelijk van het probleem. ‘Dat Dorbeck onvindbaar is, zou indien dit in de realiteit zou gebeuren een probleem zijn, maar niet in een roman die niet aan een “realistische” literatuuropvatting voldoet.’ Vblgens Kooyman proberen Van Lokhorst en Betlem wanneer zij ‘het bestaan van dit onafhankelijk super-ego [Dorbeck] trachten weg te redeneren [...] het boek binnen een “realisme” te krijgen, waarin het niet thuishoort en misvatten [zij] het wezen van de vertelling’. In de veronderstelling dat hij op een lijn zit met Knuvelder en Dubois wanneer hij de roman niet in de ‘realistische’ romantraditie plaatst, citeert hij Dubois prijzend:

> ‘De kracht van Hermans bestaat erin zijn lezers te doordringen van het besef dat [...] dingen die niet kunnen, niettemin wáár zijn.’ [...] In tegenstelling tot het geopperde ‘realisme’ van de roman moet men de stelling hanteren dat het boek juist irrealiteit realiseert hoewel ongetwijfeld om hiermee iets over de realiteit te zeggen. <DK 14>

Wittgenstein en de taal

Blijkens het voorafgaande treedt met het naar voren schuiven van de onkenbaarheidsthese een grotere aandacht op voor het vertelperspectief, voor de vraag ‘wat kunnen de personages weten’. Ook blijkt, in vergelijking met de vroege recensies, het intertekstuele betekenisverband belangrijker te zijn geworden. De aandacht verschuift duidelijk van de *inhoud* van de roman naar de *vorm*. In dit verband gaan de interpreten de rol van de taal uitvoerig bespreken en halen zij ook Wittgenstein aan[55].

Weisgerber was de eerste die deze filosoof ter verduidelijking van de roman citeerde. Janssen brengt onder de wijzigingen die Hermans aanbracht in de tiende druk van *De donkere kamer* (1971), het ‘Naschrift’ onder de aandacht:

> Ik kan hem zoeken als hij er niet is, maar hem niet ophangen als hij er niet is. Men zou kunnen willen zeggen: ‘Dan moet hij er toch ook zijn als ik hem zoek’. - Dan moet hij er ook zijn, als ik hem niet vind, en ook als hij helemaal niet bestaat.

Dit citaat van Wittgenstein geeft aan dat het zoeken naar Dorbeck van een taalfilosofische kant gezien kan worden: ‘in de taal is Dorbeck er, ook al wordt hij niet gevonden, want het werkwoord “zoeken” is op een object gericht; tussen de werkelijkheid en de mens staat ook nog de taal als barrière.’ Ook bij Van Dijk en Dorleijn is het onkenbaarheidsprobleem op het niveau van de taal oplosbaar: ‘de oplossing van het probleem is te vinden op [het] niveau [...] van de literatuur zelf en de taal waarop literatuur is gebouwd. [...] Taal zelf is ambigu!’<DK 14>

In de besprekingen komen verschillende taalkritische aspecten aan de orde. Volgens Weisgerber wordt het taalprobleem vormgegeven in het gebruik van borden. De borden in *De donkere kamer* hangen met niets uit de werkelijkheid samen. ‘Zodra zij worden geïntroduceerd in een ander coördinatensysteem dan waar zij normaliter in passen, verliezen zij elke betekenis omdat zij nergens mee samenhangen’, aldus Weisgerber Ter ondersteuning voert hij dan nogmaals een citaat

van Wittgenstein aan. Het betekenisloze gebruik van borden wordt als volgt geïllustreerd:

> Zo moet het opschrift *Hebt u niets vergeten*? dat Osewoudt op de deur van zijn winkel heeft aangebracht (p. 20) de klanten herinneren aan hun sigaretten, hun geld, hun handschoenen enz., maar vast en zeker niet de handelaar aan zijn fototoestel dat hij ergens laat liggen nadat hij zijn vrouw heeft vermoord (p. 293)! <DK 6>

De betekenis van een dergelijk bordjes is dus zeer beperkt. Osewoudt leeft niet in een werkelijkheid, maar in ‘een wereld van tekens die naar deze werkelijkheid zouden moeten verwijzen, maar daar onherroepelijk van gescheiden zijn.’ De ontoereikendheid van de taal komt volgens Weisgerber ook in de verhoren naar voren.

> De verhoren van Osewoudt spelen buiten de werkelijkheid om of hangen er maar los mee samen. Met woorden alleen kan hij zich niet rechtvaardigen. Van waarheid is geen sprake meer: het denken en de taal zijn altijd er naast. <DK 6>

Hoe op het niveau van de taal het thema van de onkenbaarheid wordt ondersteund, laat Janssen in zijn bespreking van *De tranen* aan de hand van een iets minder sterk voorbeeld zien, namelijk de passage waarin Carola aan Arthur vraagt: ‘in welk opzicht bedrieg ik Oskar? [...]’ Daarbij merkt hij op: ‘Vbortdurend worden er polyinterpretabele mededelingen gedaan, waar de personages slechts een interpretatie waarnemen.’

Duidelijker op het niveau van de taal zijn de voorbeelden die Van Dijk en Dorleijn noemen. Een eerste is de verwondering van het kind Osewoudt als hij het uithangbord bij de winkel van zijn oom ziet. Dit bord dekt in feite de lading helemaal niet, want het zegt ‘fournituren’, terwijl het om vogelveren gaat. Een tweede voorbeeld is de vraag van Walter wanneer Osewoudt zich aan hem voorstelt: ‘Zou het Osewoudt echt bestaan?’ Het citaat van Wittgenstein in het ‘Naschrift’ duidt volgens Van Dijk en Dorleijn op de taalfilosofische oplossing, namelijk ‘op de discrepantie tussen taal en werkelijkheid’.

Tot slot

Rond 1965 verandert de benadering van de tijdschriftauteurs in belangrijke mate. Vóór die tijd bestond voor de seksualiteit en het wereldbeeld meestal morele afkeuring. ‘Eerlijkheid’ was nog een veelbesproken onderwerp, waarbij sommigen Hermans wel eerlijk <TA t2 en t5> achtten en anderen juist niet <TA t6>. Verder verbonden enkele interpreten de roman nog aan het oorlogsverleden, vergelijk bijvoorbeeld <TA t6 en t8>.

Van dit alles is in de artikelen na 1965 geen sprake meer Daarvoor in de plaats komt een sterkere gerichtheid op de tekst; tekstinterpretatie wordt een ‘romaninterne’ aangelegenheid en wetenschappelijke bewijsvoeringen moeten de interpretaties staven, Vooral het vertelperspectief leent zich goed voor zo'n benadering. Steeds weer is de focus van het onderzoek: wie vertelt wat, wie ziet wat, wie weet wat, hoe ziet hij en hoe geeft hij betekenis. Het is de *visie* van de hoofdpersonen die centraal staat.

In de eerste interpretaties van het kentheoretische discours bestaat nog belangstelling voor de psychologie die achter de roman(personages) schuilt. In de latere besprekingen komt dat onderwerp bijna niet meer voor en wordt het al gauw afgedaan als ‘gepsychologiseer’.

Bersma zowel als Van Hoek & Wingen willen van de roman een ‘logisch geordende constructie’ maken. Daarna zijn de vragen naar het bestaan van Dorbeck, de schuld van Osewoudt en de psychische gesteldheid van Osewoudt niet meer van belang. De aandacht is nu, behalve op de tekst zelf, ook gericht op de lezer. De analyse van het vertelperspectief is een eerste stap in diens richting: wat weet hij, via welke instantie weet hij dat en hoe betrouwbaar is deze informatie dus. De lezer ondervindt moeilijkheden bij het interpreteren van de roman. Hij leest *De donkere kamer* in eerste instantie als een ‘realistische’ roman, maar komt op verschillende momenten voor onoplosbare problemen te staan. Dat ondervonden de auteurs van het ideologische discours ook aan den lijve; zij schoven de roman terzijde als zijnde ‘onwaarschijnlijk’. Binnen het historische discours was dit eigenlijk helemaal niet zo'n heikel punt. De critici uit deze fase belichtten vooral de romanaspecten die volgens hen de werkelijkheid juist in haar ware gedaante toonden.

In het kentheoretische discours lokaliseren de interpreten nauwkeurig de momenten dat de lezer de roman niet langer als ‘realistisch’ (niet-realistisch op het niveau van de concrete werkelijkheid) kan lezen. De interpreten meten de roman niet meer af aan de concrete, alledaagse werkelijkheid, maar zoeken de oplossing ergens anders. Het realismeprobleem leggen zij bij de lezer; *die* ervaart de roman plotseling niet meer als realistisch. De interpretatiekwestie waar hij voor staat, de onmogelijkheid ‘de waarheid’ van de romans te achterhalen, wordt exemplarisch geacht voor het wereldbeeld dat de roman toont. Kernbegrippen die steeds weer terugkomen in de beschrijvingen van de thematiek zijn: ‘onzekerheid’, ‘hun eigen waarheid’, ‘de taal als oorzaak van misverstand’, ‘onkenbaarheid van de werkelijkheid’, ‘polyinterpretabiliteit’, ‘onmogelijkheid van bewijsbare kennis’ en ‘onwetendheid’. Naarmate het kentheoretische discours meer gaat overheersen, komen deze kernwoorden frequenter voor.

De interpreten van het historische discours zagen de roman voornamelijk als een middel om de werkelijkheid te beschrijven. De manier waarop dit gebeurde, beïnvloedde volgens hen het beeld dat de lezer vervolgens van de werkelijkheid kreeg. Deze ‘historische interpreten’ waren zich bewust van de ideologische gebondenheid van taal aan werkelijkheidsbeeld en wilden die beide zaken uit elkaar trekken. Kunstenaars als bijvoorbeeld Armando vonden het erg belangrijk de lezer door middel van experimenteel proza te vervreemden van de gangbare voorstelling van de werkelijkheid.

De lezer uit de fase van het kentheoretische discours *is* al ‘vervreemd’ van de werkelijkheid. Hij is bekend met de ervaring dat de werkelijkheid niet kenbaar is, dat taal slechts een constructie is die niet direct naar de werkelijkheid verwijst en dat de wereld van de tekens onherroepelijk gescheiden is van de werkelijkheid. De ervaring dat de werkelijkheid op meerdere manieren te interpreteren is, *herkent* hij in de romans van Hermans. Hij ziet dit interpretatieprobleem in de constructie van de roman weerspiegeld en lijkt dus evenals de recensenten van het ideologische

discours de roman te interpreteren door die te vergelijken met de eigen ‘werkelijkheidsbeleving’. De critici van beide discoursen lezen hun eigen werkelijkheidsbeleving in de roman terug. Het verschil is alleen dat dit in het ideologische discours resulteert in een afwijzing, terwijl in het kentheoretische discours de roman juist als kunstwerk erkend wordt en dan wordt ‘uitgelegd’.

Bij een andersoortig boek zou echter het omgekeerde kunnen gebeuren. Wanneer iemand een in het ideologische discours gewaardeerde roman zou interpreteren op de manier van Oversteegen of Van Dijk & Dorleijn, zou dat waarschijnlijk weinig opleveren. Het werk van Antoon Coolen, Anne de Wies, A.M. de Jong, Jan de Hartog, etcetera, behoort tegenwoordig niet tot de Literaire Canon[56]. Een reden daarvoor zou kunnen zijn dat hun romans geen verbeelding bevatten van de moderne ervaring dat de werkelijkheid onkenbaar is. Ze wekken de indruk dat de werkelijkheid wèl goed te beschrijven is en beschrijven een wereld die bijna tegengesteld is aan die bij Hermans. Dit correspondeert met een tegengesteld receptieproces. Coolen en de zijnen werden na de oorlog in tegenstelling tot Hermans' wèl gewaardeerd en hun boeken golden als juiste representaties van de Tweede Wereldoorlog. Tegenwoordig echter worden ze ‘ontmaskerd’ als onjuiste en eendimensionale of in ieder geval veel te stellige representaties van de oorlog.[57].

Het voert misschien te ver om te concluderen dat de ‘kentheoretici’ net als de ‘ideologen’ een monologische taalhouding hebben. De interpreten van het kentheoretische discours maken er zelden aanspraak op dat zij de enige juiste interpretatie leveren en bieden veeleer handreikingen of suggesties hoe de roman ook te lezen is. Soms verdedigen zij die ‘dialogiciteit’ echter op monologische wijze; er bestaat in hun ogen geen twijfel over dat in Hermans' werk de onkenbaarheid van de werkelijkheid wordt gerepresenteerd.

In zekere zin zijn de interpretaties van het eerste en derde discours allebei allegorisch. Volgens Van Gorp is dat een ‘tekstinterpretatie die ervan uitgaat dat onder de woordbetekenissen van een tekst (d.i. achter de letterlijke betekenis) een diepere, filosofisch, theologische, morele betekenis schuilt.’ (Van Gorp, p. 18) In het derde discours leest men de roman als verbeelding van een filosofische idee, maar dat diepere niveau wordt dan niet losgezien van het letterlijke; beide vallen samen. Volgens de interpreten uit deze fase is het niet mogelijk de historische werkelijkheid los te zien van de taal. In het eerste discours schuilt het allegorische in de grote aandacht voor de morele betekenis van de teksten. In het tweede discours is de interpretatie echter letterlijk of historisch. De roman wordt direct verbonden met historische feitelijkheden en de personages uit de romans worden in de interpretaties als personages van vlees en bloed benaderd.

De kentheoretische interpretatie kan moeilijk bestreden worden. Zij zegt iets over de huidige visie op kunst en de werking daarvan. De interpreten leggen het kunstwerk nu niet vast, maar zien het als ‘dialogisch’. Hun interpretatie is niet strijdig met die van de eerste twee discoursen, maar verklaart juist het feit dat hier verschillen tussen bestaan. Het open karakter van de romans waarvoor zij op taalfilosofisch niveau een verklaring formuleren, is er tegelijkertijd de oorzaak van dat de roman op steeds verschillende manieren wordt geïnterpreteerd. Deze verschuivingen in de ontvangst tonen ons dat de romans van Hermans dankzij hun open

karakter steeds weer blijken aan te sluiten bij de vragen en problemen die in een samenleving bestaan.

Literatuuropgave

Anbeek, Ton, *Na de oorlog. De Nederlandse roman 1945-1960*. Amsterdam 1986.

Anbeek, Ton, *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1985-1985*. Amsterdam 1990.

Bachtin, M.M., *The dialogic Imagination. Tour essays*. Ed.: Austin etc, 1982.

Blokker, Jan, *De wond'ren werden woord en dreven verder Honderd jaar informatie in Nederland 1889-1989*. Amsterdam 1989.

Delvigne, Rob, 'Als twee druppels water?'. In: *De Revisor*, 1 (1974) 9/10 (dec), p. 14-22.

Dupuis, Michel, *Eenheid en versplintering van het ik. Een onderzoek naar themas en motieven en vormen [....] in hef werk van Willem Erederik Hermans*. Hasselt 1976.

Engelen, M., 'Literatuur liep met in de jaren vijftig.' In: *Literatuur*, 2 (1985) 2 (mrt-apr), p. 66-73.

Ester, Hans / Moor, Wam de (red), *Een halve eeuw geleden: de verwerking van de Tweede Wereldoorlog in de literatuur*. Kampen 1994, p. 222-229.

Gorp, H. van / e.a. (red.), *Lexicon van literaire termen*. Groningen 1986.

Goudsblom, J., *Dutch Society*. New York 1967.

Grimm, Gunter (red.), *Literatur und Leser Theorien und Mode He zur Rezeption literarischer Werke*. Stuttgart 1975.

Grimm, Gunter, *Rezeptionsgeschichte*. München 1977.

Hermans, W.F.H., *De tranen der acaciak*. Amsterdam 1983. 18e druk. (Ie druk 1949)

Hermans, W.F.H., *Paranoia*. Amsterdam 1988. 15e druk. (Ie druk 1953)

Hermans, W.F.H., *De donkere kamer van Damokles*. Amsterdam 1995. 33e druk (Ie druk 1958, met als titel *De donkere kamer van Damodes)*

Hermans, W.F.H., *Het sadistische universum*. Amsterdam 1983. 13e druk. (Ie druk 1964)

Hermans, W.F.H., *Mandarijnen op zwavelzuur*. Amsterdam 1976. 4e druk (Iedmk 1964)

Heusden, Barend van / Jongeneel. Els. *Algemene literatuurwetenschap. Een theoretische inleiding*. Utrecht 1993.

Ibsch, Elrud e.a. (red.), *De lange schaduw van vijftig jaar Voorstellingen van de Iweede Wereldoorlog in literatuur en geschiedenis*. Leuven 1996.

Janssen, Frans A., *Bedriegers en bedrogenenn. Opstellen over het werk van Willem Frederik Hermans*. [Amsterdam] 1980.

Janssen, Frans A., *Over 'De donkere kamer van Damokles' van Willem Frederik Hermans*. Amsterdam 1983, 3e herz. druk.
Jauβ, Hans Robert, 'Literaturgeschichte als Provokation der Literatunvissenschaft' en 'Racines und Goethes Iphigenie'. In: Rainer Waming *(red.)Rezeptionsäslhelik. Theorie undPraxis*. München 1975, p. 126-163 en 353-401.
Jauβ, Hans Robert, 'Zur Abgrenzung und Bestimmung einer literarischen Hermeneutik'. In: Manfred Fuhrmann (red), *Text und Applikalion*. München 1981. p. 459-483.
Marres, René, *Over de interpretatie van 'De donkere kamer van Damokles van W.F. Hermans*. Diemen 1996,
Martelaere, Patricia de, *Een verlangen naar ontroostbaarheid*. Amsterdam 1993.
Mukarovsky, Jan, *On poetic language*. Ed.: Lisse. 1976.
Rooij, M., *Een economisch-sociaal beeld van hel dagbladbedrijf in Nederland*. Leiden 1956.
Ruiter, Frans / Smulders, Wilbert (red.), *De literaire magneet. Essays over Willem Frederik Hermans en de moderne tijd*. Amsterdam 1995.
Schneider, M., *De Nederlandse krant 1618-1978. Van nieuwslydinghe lot dagblad* Baarn 1979.
Sjklovski, Viktor, *Opstellen over literatuur*. Ed.: Bussum 1982.
Smiers, J., *Cultuur in Nederland 1945-1955*. Nijmegen 1977
Smulders, W.H.M., *De literaire misleiding in 'De donkere kamer van Damokles*'. Utrecht 1983.
Smulders, Wilbert, (red.) *Verboden toegang. Essays over hel werk van WE Hermans*. Amsterdam 1989.
Vodicka, Felix, *Die Struktur der literarischen Entwickhing*. Ed.: München 1976.
Vree, Frank van, *In de schaduw van Auschwitz, Herinneringen, beelden, geschiedenis*. Groningen 1995 Vries. Saskia de. 'Dorbeck bestaat toch?' In: *Lileraluur* 1 (1984) 5 (sep-okt). p. 292-293.
Vries, Saskia de, 'De onkenbaarheid van *De Donkere kamer van Damokles'*. In: *Lileraluur* 1 (1984) 6 (nov-dec), p 304-311
Wesley, Peter, *Elementaire wetenschapsleer*. Meppel 1982.

Recensies uit dag- en weekbladen over *De tranen der Acacia's*

1 Anton van Duinkerken, De Tijd, 19-11-49.
2 Johan van der VAbude, *Vrij Nederland*, 03-12-49.
3 H.A. Gomperts, *Het Parool*, 10-12-49.
4 C.B., *De Nieuwe Gids*, 28-12-49.
5 Anton van Duinkerken, *De Tijd*,? -01-50.
6 N.N., *De Groene Amsterdammer*, 18-02-50.
7 N.N., N.R.C., 18-03-50.
8 I.M. [= Ivo Michiels?], *Handelsblad van Antwerpen*, 23-03-50.
9 J. Greshoff, *De Nieuwe Courant*, 00-04-50.
10 C.J.E. Dinaux, *Haarlems Dagblad*, 12-08-50.
11 E Bordewijk, *Utrechts Nieuwsblad*, 02-09-50.
12 C.J. Kelk, *De Groene Amsterdammer*, 28-07-51.

13 Johan van der VXbude, *Vrij Nederland*, 22-11-52.
14 Geo I, *Recht voor Allen*, 11-07-55.
15 N.N., *De Telegraaf*, 28-02-58.
16 N.N., *De Groene Amsterdammer*, 18-02-59.
17 De Vries-Broekman, *De Maasbode*, 03-12-60.
18 Gerard Mulder; *Vrij Nederland*, 12-01-80.
19 Nico Scheepmaker, *Provinciale Zeeuwse Courant*, 04-12-86.

Tijdschriftartikelen over *De tranen der acacia's*

1 G. van Eckeren, ‘Gekwetst idealisme’. In: Het Boek van Nu, 3 (1949-50), p. 101-103.
2 J. Winklei; ‘Prozakroniek’. In: *Wending*, 4 (1949-50), p. 704-709.

3 S. Vestdijk, ‘Toon en het negende gebod’. In: *Podium*, 5 (1949) 12 (dec), p. 764-768.
4 L. Th. Lehmann, ‘Hoe men onze roman zoekt’. In: *Libertinage*, 3 (1950), p. 394-397.
5 Victor Varangot, ‘Verwondering der jeugd’. In: *Critisch Bulletin*, 17 (1950) 4, p. 167-170.
6 B. Stroman, *Overzicht en indrukken. De Nederlandse roman in de periode 1940-1950*. Rotterdam 1951, p. 90-93.
7 Anthonie Donkei; ‘De pen op papier en het papier onder de pen. In: *Critisch Bulletin*, 21 (1954), p. 11-19.
8 S. Vestdijk, ‘Warmte en schijnbare kilheid’. In: *Zuiverende kroniek*. Amsterdam 1956, p. 138-141.
9 Frans A. Janssen, ‘Het gelijk van Pyrrhon’. In: *Raam*, (1971) 78 (okt) p. 29-41.
10 C.H.B. Bersma, ‘Bloed, bloemen en tranen: enkele fundamentele aspecten van de coördinerende herhaling in *De tranen der acacia's’*. In: *De Nieuwe Taalgids*, 66 (1973) 3 (mei), p. 212-223.
11 J.J. Oversteegen, ‘De mier in de spons’. In: J.J. Oversteegen, *Voetstappen van WFH*. Utrecht 1982, p. 101-121.
12 Paul van Vliet, ‘Zelfgeschapen ruines: onthechting en geldingsdrang in *De tranen der acacia's’*. In: *Vooys*, 10 (1991-92) 2 (mrt-apr) 1992, p. 94-99.
13 Jolanda Vanderwal Taylor, ‘Willem Frederik Hermans en Wittgenstein: *“De tranen der acacia”* as mediation’. In: *Neophilologus*, 78 (1994) 1 (jan), p. 21-27.

Recensies uit dag- en weekbladen over *De donkere kamer van Damocles.*

1 Smulders, *Haarlems Dagblad*, 09-11-58.
2 C.J. Kelk, *De Groene Amsterdammer*, 15-11-58.
3 Hans van Straten, *Het Vrije Volk*, 15-11-58.
4 N.N. [= Adriaan van der Veen], *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 22-11-58.
5 Gerard Knuvelder, *De Tijd*, 28-11-58.
6 H.A. Gomperts, *Het Parool*, 06-12-58.
7 J.J. Oversteegen, *Vrij Nederland*, 13-12-58.
8 Kees Fens, *De Linie*, 13-12-58.
9 Ton Neelissen, *Elseviers Weekblad*, 20-12-58.
10 Pierre H. Dubois, *Het Vaderland*, 03-01-59.
11 H.J. [= Han Jonkers], *Eindhovens Dagblad*, 17-01-59.
12 Rico Bulthuis, *Haagsche Courant*, 31-01-59.
13 Garmt Stuiveling, *Haagsch Dagblad*, 07-02-59.
14 C.J.E. Dinaux, *Haarlems Dagblad*, 14-02-59.
15 B. Stroman, *Algemeen Handelsblad*, 21-02-59.
16 N.N. [= Hans Warren], *Provinciale Zeeuwse Courant*, 21-02-59.
17 N.N., *Haagse Post*, 28-02-59.
18 Johan van der Waude, *Nieuwsblad van het Noorden*, 14-03-59.
19 Jos Panhuysen, *Het Binnenhof*, 14-03-59.
20 Jacques den Haan, *Utrechts Nieuwsblad*, 04-04-59.
21 Henk Hovinga, *De Typhoon. Dagblad voor de Zaanstreek*, 17-04-59.
22 J. Noordzij, *Schoolblad Nederlandse Onderwijzersvereniging*, 18-04-59.
23 N.N., *Algemeen Dagblad*, 21-05-59.

24 W. Wagener; *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 06-06-59, en *De Bredasche Courant*, 13-06-59.
25 R. Brulez, *Het Laatste Nieuws*, 01-07-59.

Tijdschriftartikelen over *De donkere kamer van Damokles*

1 Emmy van Lokhorst, 'Kroniek van het proza. Uit de donkere kamer'. In: De Gids, (1959), dl. I, p. 217-220.
2 Jef Last, 'De defloratie van het verzet'. In: *De Nieuwe Stem*, nr. 14, 1959, p. 306-310.

3 Clem Bittremieux, ‘De wereld onberekenbaar’. In: *Maand*, 3 (1960) 3-4 (mrt-arp) p. 147-156.
4 G. PM. Knuvelder, ‘Bestaat Dorbeck’. In: *Raam*, (1964) 4 (jan), p. 55-61.
5 D. Betlem, ‘De geboorte van een dubbelganger’. In: *Merlyn*, 4 (1966) 4 (juli), p. 276-290.
6 Jean Wsisgerbei; ‘Proefvlucht in de literaire ruimte’ (4). In: *Nieuw Vlaams Tijdschrift*, 19 (1966) 4 (apr), p. 358-380.
7 Donald Betlem, ‘Van Jean Paul tot Van der Waals: nogmaals “De geboorte van een dubbelganger”. In: *Raster*, 1 (1967-68) 1 (apr 1967), p. 71-94.
8 C.H.B. Bersma, ‘Doublures binnen *De donkere kamer van Damokles’*. In: *Raam*, (1972) 80 (jan), p. 16-25.
9 Frans A. Janssen, ‘Varianten in orde en chaos’. In: *Raam*, (1972) 80 (jan) p. 26-39.
10 G.J.P van Hoek & C.B.M. Wingen, *De donkere kamer van Damokles*: een perspectief en interpretatie van het gebeuren in *De donkere kamer van Damokles* van Willem Frederik Hermans'. In: *De Nieuwe Taalgids, 67* (1974) 2 (mrt), p. 89-118.
11 A. Korteweg, ‘Whistlers moeder’. In: *Raam*, (1974) 100 (jan), p. 5-6.
12 H.J.A. Bolscher, ’Een glashelder einde’. In: *De Nieuwe Taalgids*, 71 (1978) 2 (mrt), p. 124.
13 Saskia de Vries, ‘De onherkenbaarheid van de *De donkere kamer*: het scenario van Willem Frederik Hermans. In: *Literatuur*, 1 (1984), nr 6 (nov-dec), p. 304-311.
14 Arthur Kooyman, *‘De donkere kamer van Damokles*: een constructieanalyse’. In: *Forum der Letteren*, 29 (1988) 2 (juni), p. 116-123.
15 H. van Dijk & G.J. Dorleijn, ‘Ambiguïteit in de literatuur van vroeger en nu’. In: Janke van der Sluis e.a. (red.), *Als je begrijpt wat ik bedoel...* Groningen [1988], p. 45-61.
16 Tonnie Luiken, ‘De zaak-Osewoudt en de zaak-Van der Waals’. In: *WFH-Verzamelkrant*: 1 (1991-1992) 4 (sept 1992), p. 9-12.
17 Piet Calis, ‘Het tumult bedaarde niet’. In: *De Gids*, 155 (1992) 5 (mei), p. 402-404.
N.B. Zie voor Janssen en Smulders ook de algemene bibliografie hierboven.

Eindnoten:

1 Met dank aan Prof. dr B.F. Scholz en Prof. dr. G.J. Dorleijn die mij op inspirerende wijze hebben begeleid bij het schrijven van mijn doctoraalscriptie, waarvan dit artikel een bewerking is.
2 De concretisering is voor Voldicka de omzetting van het ‘artefact’ in het ‘esthetisch object’, een begrippenpaar dat hij ontleend heeft aan Mukarovsky Met het *artefact* bedoelde Mukarovsky het werk als gefixeerd tekensysteem en met *esthetisch object* de beleving van dat werk door de lezer.
3 Zijn beschrijving van de publieke opinie (herinnering) is een *discours* theoretische beschrijving. Het publieke discours is de dominante manier van spreken en schrijven zoals die volgens Van Vree's sociologisch-historische constructie ‘representatief’ is voor een bepaalde meerderheid. De term ‘publiek discours’ brengt beter dan ‘publieke opinie’ tot uitdrukking dat het om een retrospectieve constructie gaat van de veronderstelde ‘publieke opinie’ volgens Van Dale ‘de openbare mening [...] van de meerderheid van het publiek’ op basis van talige en/of beeldrepresentaties.

4 De ‘kritische Intention’ definieert Wunberg als ‘die historisch fixierte und anhand der rezeptorischen Differenz [het verschil tussen primair- en secundairvalentie, JH] objektivierbare Absicht des Rezipienten gegenüber seinem Gegenstand’. Zie bij Grimm 1975, p. 126.

5 Hij onderscheidt die in de eerste plaats van de ‘louter ontvangende’ vorm van receptie: niet gepubliceerde, persoonlijke notities, en in de tweede plaats van de ‘produktieve receptie’: de door het oorspronkelijke werk beïnvloede fictionele teksten (de bestudering hiervan valt onder de invloedstudies).

6 Deze bestuderen beide een object dat vanwege grote vaagheid of dubbelzinnigheid (dit blijkt al uit al de verschillende concretiseringen), explicatie behoeft: ‘Aangezien het explicandum (het uitgangsbegrip) vaag was, en het explicaat (de precisering) precies, krijgen we onvermijdelijk een zekere discrepantie. Het explicaat is een *idealisering'*, aldus Wësley (p. 20).Volgens hem bezitten dergelijke wetenschappen door het idealiserende aspect een *normatieve kant.*

7 Anbeek, 1986, p. 131. Volgens Anbeek is dit niet alleen te verklaren als een vlucht voor de gruwelijke realiteit van de koude oorlog; deze tendentie bestond al vóór de oorlog.

8 Anbeek 1986, p. 21. De felste reactie op *Doortocht* kwam overigens van W.F. Hermans zelf, zo vermeldt: ‘[,,,] in het boek worden alle clichés herhaald die je tijdens de oorlog overal kon horen: alle moffen zijn barbaren, alle verzetsmensen helden. [...] Er wordt hier geschermd met even grote woorden als waar de Duitse spandoeken van wapperden (uit het andere kamp alleen dan)’.

9 Ik doel hiermee op de min of meer marxistische betekenis van het begrip ‘ideologie’ binnen de sociale wetenschappen: een geheel van uitspraken die aangediend worden als algemene waarheden maar die in feite dienen ter rechtvaardiging van de belangen van een bepaalde groep.

10 Men zou kunnen twijfelen aan het belang van deze vergelijking en er tegen kunnen inbrengen dat de zogenaamde hogere literatuur ook tegenwoordig niet het best verkochte genre is. Ongetwijfeld worden de oplagen van zulke overtroffen door die van streekromans, thrillers, enzovoorts. Er is echter een belangrijk verschil: in de kritieken van toen werden de inmiddels als ‘literair’ geëtiketteerde romans vaak vergeleken met de nu ‘triviaal’ genoemde romans. Keer op keer werden beide soorten naast elkaar gesteld als gelijkwaardige alternatieven. Tegenwoordig zou zoiets ondenkbaar zijn: hooguit door een theoretische of psychologische nieuwsgierigheid gedreven zou een onderzoeker een roman van bijvoorbeeld Patri cia de Martelaere gaan vergelijken met een roman van Jos van Manen-Pieters. In dat opzicht is de vergelijking van Hermans met Coolen en consorten dus wel degelijk van belang.

11 Hermans geeft dit zelf aan in één van zijn polemieken in *Mandarijnen op zwavelzuur:*

> ... de uitgever bleef zich een zwaar hoofd maken over mijn ‘urinoirlectuur’ *(De tranen der Acacia's)* waardoor (zijn zeggen) de abonné's van 1600 terugliepen tot 600 en Adriaan Morriën bleef achter met de lopende werkzaamheden en bovendien aarzelen of hij een advies van H.A. Gomperts zou opvolgen, t.w. een conflict uitlokken met W.E.H., opdat deze het tijdschrift verlaten zou met Acacia's, vuile stukjes en al en dit dus geheel in handen zou vallen van de generatie der dunne of nooit uitgeschreven boekjes, die er tot mijn groot verdriet de aarzelende boventoon in voerde. (Hermans 1974, p. 84)

12 De politieke partijen vormen goede herkenningsbakens voor de zuilen die in de eerste plaats worden bijeengehouden door ideologische overeenkomsten. Kenmerkend voor de verzuiling is dat de samenbindende ideologie de verschillen op basis van inkomen en maatschappelijke positie domineert. Wanneer het ideologisch samenbindende element verdwijnt, kunnen de maatschappelijke gelaagdheid en de verschillen tussen laag en hoog opgeleiden naar voren komen.

13 De in partij-politiek opzicht dominante rooms-katholieke zuil de *Katholieke Volkspartij* was met 32 zetels in 1946 de grootste partij wordt in de pers vertegenwoordigd door: *De Tijd, De Maasbode* en *De Volkskrant*. Kleinere katholieke kranten waarin ik ook nog recensies heb aangetroffen zijn naast het weekblad *De Linie: Het Binnenhof, Handelsblad van Antwerpen* (de enige bijdrage van Belgische zijde die ik ben tegengekomen) en het *Eindhovens Dagblad*. De grootste bladen van de socialistische zuil waren: *Het Parool* en *Het Vrije Volk*; die van de liberale zuil de *Nieuwe Rotterdamse Courant* en het *Algemeen Handelsblad*. Ook al is de zogenaamde liberale zuil in partij-politiek opzicht niet zo betekenisvol de Partij van de Vrijheid had in 1946 slechts 6 zetels dit zegt niet veel over de hoeveelheid ‘liberalen’ in de samenleving. Alleen omdat het deze ‘zuil’ aan samenbindende ideologie ontbreekt en het dus feitelijk onjuist is om van een ‘zuil’ te spreken, vormt hij geen sterk machtsblok. Voor de gegevens omtrent de politieke partijen heb ik J. Knigge 1986, p. 119, geraadpleegd. Vöor de ‘politieke kleur’ en grootte van de kranten heb ik gebruik gemaakt van M. Schneider 1979 en tevens van J. Goudsblom 1967, J. Smiers 1977 en J. Blokker 1989.

14 Het gaat hierbij om de tijdschriftartikelen <TAtl t/m t8>. Na 1965 ontstaat een ander soort literatuurbeschouwing, niet alleen met betrekking tot *De tranen*, maar ook tot *De donkere kamer*; deze zal ik later bespreken. De nummers tussen punt-haken verwijzen naar de lijsten met recensies op p. 75 tot en met 78. De afkorting 'TA' betekent *De tranen der acacia's*, de afkorting 'DK' *De donkere kamer van Damokles* en de 't' duidt aan dat het om een tijdschriftartikel gaat.

15 Ik presenteer mijn bevindingen aan de hand van hoofdzakelijk één recensent die representatief is voor de andere. Dit vul ik aan met afwijkende meningen van andere recensenten. Ik kies de publicaties uit de grootste dagbladen; voor de katholieke pers is dit *De Tijd*, voor de niet-katholieke pers *Het Parool*.

16 De kwalificaties noemt Wunberg secundairvalenties. Bij de selectie hiervan maak ik in navolging van Wunberg gebruik van de volgende criteria. **Inhoudelijkheid**: met welke andere werken, literaire stromingen, maatschappelijke verschijnselen, ideologieën etc. wordt de gerecenseerde roman vergeleken? De betekenis van dergelijke nieuwe semantische velden kan worden vastgesteld na een hermeneutisch proces van lezing en herlezing van de verschillende receptieteksten. **Frequentie en singulariteit**: wanneer een kwalificatie vaak terugkeert of wanneer het juist slechts een keer voorkomt en een bijzondere positie inneemt. Bijvoorbeeld wanneer de gerecenseerde roman wordt geconfronteerd met een bepaalde andere roman. Ten slotte noemt Wunberg nog 'Exponiertheit' ofwel **onthulling**: passages waarin de recensent zijn houding tegenover het werk in onverbloemde taal weergeeft (Grimm 1975, p. 130, 131).

17 Vestdijk <TA t3 en t8> is een van de drie recensenten die niet moralistisch zijn. De anderen zijn Greshoff <TA9> en Lehmann <TAt4>; de laatstgenoemde heeft Anna Blaman echter wel fel aangevallen op zedelijke gronden.

18 Volgens Van Duinkerken zouden elk denkbaar onfatsoenlijk woord en iedere seksuele ontaarding in de roman voorkomen, Vestdijk brengt hier tegen in dat hij, en waarschijnlijk Van Duinkerken zelf ook wel, nog vele andere kan bedenken. Ook neemt Vestdijk het op voor het personage Arthur. Arthur kent wel degelijk 'meeleven', en 'liefde'; hij houdt zeer beslist van Oskar, Andrea, zijn vader en zijn tweede moeder.

19 Met het oogmerk bedoel ik hetzelfde als Wunberg met 'kritische Intention'. Volgens Wunberg is de kritische intentie te categoriseren als esthetisch, (literatuur-)historisch, politiek en sociaal(politiek) (Grimm 1975, p. 127).

20 Vergelijk <TA 7>

21 Ook Varangot beoordeelt het aansluiting zoeken bij de traditie positief. Hij stelt tegenover al zijn bezwaren, als positief punt de stijlovereenkomst tussen Hermans en de *Forum*-mannen. Hermans past in deze lijn, omdat hij net als Ter Braak en Du Perron een zogenaamde 'lelijke stijl' of 'stijlloosheid' nastreefde. Voor Varangot is de literatuur van de *Forum*-mannen nog steeds een belangrijk ijkpunt.

22 Zeer vergelijkbare is de bespreking van B. Stroman in *Overzicht en indrukken. De Nederlandse roman in de periode 1940-1950* <TAt6>. Dat *De tranen* tijdens het ideologische discours niet als kunstwerk werd gezien, blijkt ook uit het feit dat de roman genegeerd wordt in verschillende overzichten van de Nederlandse contemporaine literatuur uit de jaren 1945-1952. Hermans wordt bij voorbeeld niet genoemd in de dag- en weekbladen door: C.J. Kelk, 'De vaderlandse literatuur of de dood door verstikking' (in *De Groene Amsterdammer*, 28-07-51) en door Johan van der Woude, 'De roman nu' (in *Vrij Nederland*, 22-11-52). Evenmin wordt zijn naam genoemd door Anthonie Donker, '1945-1950' (in: *Critisch Bulletin*, 17, 1950), Anthonie Donker, 'Met onbekende bestemming' (in *Critisch Bulletin*, 18, 1951) en F.L. Polak, 'De tijd waarin wij leven' (in *De Gids*, 1952, dl. 2, p. 58-64.)

23 Als beschrijver en ontleder betoont Hermans zich volgens Van Duinkerken 'opvolger en gelijke' van Marcellus Emants, Frans Coenen, Herman Robbers en S. Vestdijk, echter met dit verschil dat Hermans in de weergave van de lust niet zou slagen.

24 Het is nuttig een onderscheid te maken tussen Realisme als periodebegrip en realisme als schrijfwijze. Als periodebegrip verwijst het naar het tijdvak tussen romantiek en naturalisme; wanneer ik hier op duid, schrijf ik Realisme, met een hoofdletter Als schrijfwijze betekent het: 'realistisch overkomend op de lezer', hetgeen afhankelijk is van de conventies die op dat moment heersen.

25 Het motief dat N.N. voor deze 'drakerigheden' zoekt, komt bij meerdere critici voor De voorliefde voor het 'drakerige, het o zo erge - dit in wezen kinderlijke plezier in het aanstootgevende kan men werkelijk niet anders zien dan als een soort omgekeerde burgerlijkheid.' Vergelijk recensies <TA5 en 7>.

26 Ook Lehmann <TA t4> brengt in een overigens positief gestelde recensie zijn bezwaar tegen de toevalligheden te berde.

27 Het naturalisatie-proces beschrijft Culler als volgt: 'To assimilate or interpret something is to bring it within the modes of order which culture makes available, and this is usually done by talking about it in a mode of discourse which a culture takes as natural. [...] "Naturalization" emphasizes the fact that the strange or deviant is brought within a discursive order and thus made to seem natural'. (Cullei; p. 137)

28 Het RIOD werd al tijdens de oorlog opgericht, en moest de geschiedschrijving in naam van het rijk ter hand nemen. Von der Dunk voert hiervoor de volgende reden aan:

> De gebruikelijke traditionele instrumenten openbare archieven, bronnenuitgaven, instituten, leerstoelen schoten blijkbaar te kort om die ongemene catastrofe naar behoren te kunnen verwerken en het geestelijk evenwicht van de natie te herstellen. Ten tweede onthult dit project een soort naïef positivisme; een geloof in zoiets als een objectieve historische waarheid. (Ibsch e.a., p. 14)

29 Mukarovsky merkt over het gebruik van de termen 'monologisch' en 'dialogisch' op:

> The dialogic and monologic qualities are, therefore, in fact both present at the very origin of every utterance, whether its apparent form is monologic or dialogic. Indeed, they are even contained in the mental process from which an utterance arises. The relation between the 'I' and the 'you' on which dialogue is based does not require two individuals for its activation but only the intemal tension, contradictions and unexpected reversals provided by the dynamics of every individual's psychic life. The apparent and potential dialogic nature of utterances thus has its root in the hidden 'dialogic nature' of the course of mental life. (Mukarovsky, p. 62)

30 Behalve de besprekingen uit bladen met een katholieke signatuur <DK 5, 8, 11 en 19>, reken ik tot de eerste groep de recensies nummer <DK 1 t/m 4, 6, 9, 15, en 23>. Recensie nummer 23, in het *Algemeen Dagblad* door iemand gepubliceerd die (terecht) anoniem wenste te blijven, is moeilijk te plaatsen: niet vanwege een overmatig originele aanpak, maar door de incoherentie van het stuk dat lijkt te zijn samengesteld uit willekeurige flarden van andere recensies.

31 Tot deze tweede groep waarbinnen de roman als een zinvolle 'ontmaskering' van mythen rond de Tweede Wereldoorlog beschouwd wordt, reken ik <DK 12, 13, 16-18, 20-22, 24 en 25>. Tegelijk met de recensies komen hier de tijdschriftartikelen die vóór 1965 verschenen <DK tl t/m t4> aan de orde. De artikelen van na 1965 over zowel *De Tranen* als *De donkere kamer* vallen onder het kentheoretische discours.

32 Vergelijk de recensies nummer <DK 4, 5, 8, 11 en 15>. De beoordelingscriteria, net als in de kritieken op *Tranen* in het ideologische discours, berusten op een 'realistische leeswijze'. Aan de vaste mening dat 'Hermans Dorbeck wel degelijk in het leven [heeft] geroepen', verbindt een anonieme criticus in het *Nieuwe Rotterdamse Courant* de consequentie: 'Zodra Dorbeck echter werkelijk bestaat, is het onaanvaardbaar dat hij tijdens alle nasporingen niet zou worden gevonden' <DK 4>. Wanneer een gebeurtenis in het dagelijks leven, binnen een bepaalde culturele context onmogelijk is, dan moet zij niet in een roman plaatsvinden. Niet alleen de alledaagse werkelijkheid maar ook de roman is onderhevig aan de wetten van de logica.

33 Andere voorbeelden van recensies waarin de rol van Osewoudt in de oorlog wordt genormaliseerd en zijn verzetswerk als 'realistisch' beschouwd wordt, zijn o.a. recensies nummer <DK 2, 3, 5, 8, 11, en 19>.

34 Dit is een duidelijke illustratie van veranderende primairvalenties. Omdat de primairvalentie 'Osewoudt verricht heldendaden' verandert in 'Osewoudt pleegt laffe moorden', treedt er ook een wijziging op in de secundairvalenties. (vgl. Wunberg, p. 119)

35 Ook verschillende schrijvers van tijdschriftartikelen zijn van mening dat de roman als het ware een smet op het blazoen van de verzetsstrijders is. De roman geeft volgens hen een slecht beeld van de werkelijkheid en bezoedelt met deze verdorven voorstelling van zaken het 'echte verzet':

> Wij die onze in het verzet gevallen kameraden herdenken, kunnen ons niet anders dan getroffen voelen, wanneer wij in de boeken van de heer Hermans uitsluitend verraderlijke, laffe, onbenullige, onbekwame, of in ieder geval kale, naar zweet en uit hun mond stinkende illegalen ontmoeten. Wij mogen hem zeggen dat hij liegt, en dat hij liegt met opzet. <DK t2>

36 Recensies nummer <DK 1-4, 6, 8, 11, 19>.

37 Vergelijk <DK 2, 3, 4, 8 en 11>, maar ook <DK 7, 10 en 12> die straks aan de orde zullen komen.

38 Namelijk in <DK 4, 11 en 24>.

39 Zie verder (in mindere mate) ook <DK 9 en 15>.
40 Vergelijk bijvoorbeeld nog de recensies nummer <DK 6, 9, 11, 15>. Zo schrijft II.J. in het *Eindhovens Dagblad*: 'Dat talent erkent men onvoorwaardelijk, ook al zou men wensen dat het aan een positiever levens en wereldbeschouwing was besteed.'
41 Vergelijk: 'hoe waarschijnlijk het bestaan van Dorbeck ook is, hij zou evengoed niet kunnen bestaan' <DK 18>, zie o.a. ook <DK 10 en 12>.
42 Vergelijk verder recensie nummer <DK 12>: 'Osewoudt is dood, daar treuren we niet om, want al zijn daden waren misdaden. De held en de lafaard zijn dezelfde: daad en misdaad schuiven door elkaar en niets biedt meer zekerheid.' en tevens <DK 17>.
43 Hij is dan ook geen moralistische 'boodschap'-brenger, maar een anti-ideoloog. Deels moet zijn theorie gezien worden tegen de achtergrond van waaruit hij schreef; misschien wilde hij een tegengeluid laten horen dat gericht was tegen het stalinisme in het Rusland van begin deze eeuw. Toch ageerde Sjklovski niet alleen tegen het specifieke stalinisme waarbinnen kunst een strikt monologische, ondersteunende functie moest hebben, maar ook tegen ideologische waarheden in het algemeen. Het belangeloze en contemplatieve kunstervaren wees hij af. (Sjklovski, p. 23, 24)
44 Vgl. de volgende uitspraak van Bachtin:

> This verbal-ideological decentering will occur only when a national culture loses its sealed-off and self-sufficient charactei; when it becomes conscious of itself as only one among *other* cultures and languages. It is this knowledge that will sap the roots of a mythological feeling for language, based as it is on an absolute fusion of ideological meaning with language; there will arise an acute feeling for language boudaries (social, national and semantic), and only then will language reveal its essential *human* character; from behind its words, forms styles, natio- nally characteristic and socially typical faces begin to emerge, the images of speaking human beings. (Bachtin p. 370)

45 Armando streefde dit na door te experimenteren met taalvormen, ik citeerde hem al eerder Opvallend is overigens dat Ivo Michiels, die in 1949 nog hevig fulmineerde tegen *De tranen* en romans in zeer traditionele trant schreef, zich in 1957 met *Het afscheid* op de weg van het experimenteel proza begeeft en in *Journal brut* (1958) streeft naar bewustwording van de taalstructuur.
46 Oversteegen was één van de oprichters van het tijdschrift *Merlyn*, dat verscheen tussen 1962 en 1966. Zijn bespreking is als het ware een voorbode van een trend die in de jaren zestig doorzet. In *Merlyn* verscheen ook het artikel van Betlem, dat de aanzet was tot de wetenschappelijke discussie rond het bestaan van Dorbeck <DK t5>.
De ergocentrische literatuurbenadering die dit tijdschrift propageert, legt de nadruk op 'de eigenheid en zelfstandigheid (autonomie) van het literaire werk t.o.v. de buiten-wer- kelijkheid' en vestigt de aandacht op 'het specifieke literair-zijn van teksten' (Van Gorp, p. 39). Zoals Van Gorp verder nog aangeeft, kan deze benadering gezien worden als 'een reactie tegen de causaliteitsvisie van het positivisme (het literaire werk is het product van een aantal antecedenten als milieu, tijd en ras) en tegen de filosofische bespiegelingen van de Geistesgeschichte (het literaire werk weerspiegelt de Zeitgeist).' In de receptiegeschiedenis van Hermans zijn dit inderdaad twee tendensen die vooraf gingen aan de benadering van het kentheoretische discours. De roman werd immers in eerste instantie opgevat als het onvermijdelijke gevolg van de omstandigheden waarin Hermans opgroeide en in tweede instantie als een weerspiegeling van de tijdgeest, als een verwerpelijke representatie van een somber mensbeeld.
Ook al wil Oversteegen evenals Dubois overeenkomstig de later programmatische mer- linistische opvattingen de intentie van de auteur niet in de interpretatie betrekken, toch ervaren beiden de SS'er als een soort spreekbuis van Hermans.
47 De 'condition postmoderne' van Lyotard behelst 'wantrouwen in de grote ordenende principes als religie, politiek, wetenschap, kunst, en [..] radicale ontologische en epistemologische twijfel.' (Van Gorp, p. 322)
48 En niet alleen hiei; maar reeds veel eerder bij de zogenaamde 'modernistische' auteurs.
49 Het gaat hierbij om het concept 'poëtische taal' zoals dat binnen de in Bachtins tijd traditionele stilistiek gebruikt wordt: als synoniem van 'verheven taal'.
50 Anton van der Whals was een dubbelspion die tijdens de Tweede Wereldoorlog voor de Duitsers werkte en zich voordeed als verzetsstrijder Op deze manier droeg hij er zorg voor dat Joden en verzetsmensen in handen van de Duitsers vielen. Na de oorlog vroegen de juridische processen veel tijd voordat het vonnis 'schuldig' werd uitgesproken. Betlem <DK t5> en ook Tonnie Luiken <DK 116> vergelijken de zaak Van der Waals met de roman van Hermans.

51 Vergelijk artikel nummers <TA t9, t11, t12, t13> en <DK 7, t6, t7, t8, t9, t13 t14 en t15>. Ook Van Vliet, die in eerste instantie ageert tegen de trend om de 'onkenbaarheid van het bestaan' als hoofdthema aan te wijzen, komt uiteindelijk toch (ook) tot de vaststelling van de onkenbaarheidsthese. Ik bespreek deze interpretaties niet allemaal apart; slechts voorzover ze afwijken, komen ze aan de orde.

52 Zie onder andere <TA t9, tll>, <DK t5, t7.>

53 Ook Janssen ageert tegen Betlem, die volgens hem 'een van de verklaringen van Osewoudts gedrag die in de roman gegeven worden over[neemt]'. <TA t9>

54 Bij de focalisatie gaat het volgens Bal om de 'relatie tussen de gepresenteerde elementen en de visie van waaruit deze worden gepresenteerd' (Bal, p. 113). Vergelijk ook Weisgerber, die met zijn vraag 'wat *zien* de personages en hoe beleven ze dat' op hetzelfde spoor zat.

55 In *Het sadistische universum* (1964) publiceert Hermans zijn eerste essay over Wittgenstein: 'Wittgensteins levensvorm'. Hier gaat hij in op Wittgensteins ethica en esthetica, beide onlosmakelijk met elkaar verbonden volgens Hermans. Hermans beschrijft hoe bij Wittgenstein: voor elk probleem dat hij in *Tractatus logico-philosophicus* (1921) had opgelost, in *Philosophische Untersuchungen* honderd nieuwe in de plaats komen. Hij laat zien dat Wittgenstein zich erover verbaast dat de spelers van de taalspelen 'na ettelijke eeuwen skeptische filosofie misschien gemakkelijk toegeven dat er met de taal een spel gespeeld wordt, zelfs dat er verschillende spelen mee gespeeld worden, maar vervolgens [..] over [gaan] tot de orde van de dag.' (Hermans 1964, p. 164) Het is opvallend hoe sterk de overeenkomst is tussen Hermans' eigen opvattingen over de taal en wat hij over Wittgenstein zegt:

> Onophoudelijk openen zich afgronden in de taal, blijkt de taal die wij gebruikt hebben zinledig te zijn geweest, of is de taal dubbelzinnig. Wittgenstein vertelt een anekdote: Een kind verbaasde zich toen iemand het vertelde, dat een kleermaker een jas kan naaien. Het kind dacht dat de kleermaker de jas draad voor draad aan elkaar moest naaien. (Hermans 1964, p. 170)

Dit doet sterk denken aan de personages van Hermans voor wie de taalconventies nooit vanzelf spreken maar altijd aanleiding zijn voor verwarring. Uit de literatuurkritieken citeer ik hieronder enkele voorbeelden. In 'Wittgensteins levensvorm' haalt Hermans zelf een dialoog aan uit het verhaal 'Lotti Fuehrscheim (1949). Hermans geeft hierbij aan dat hij in 1949 de *Tractatus* had gelezen, maar de *Untersuchungen* nog niet kende. De dialoog toont de verwantschap tussen Wittgenstein in zijn *Untersuchungen* en Hermans.

> "Waarom, " vroeg Bernard, is bij voorbeeld de naam *Absalom*, een Hebreeuwse naam, zo verwant aan ons woord *kapsalon*? Iets dergelijks heeft alle schijn van toevalligheid en het kan toch niet op rekening van het toeval worden geschreven, immers Absalom was beroemd om zijn lange haren.'
> (...)
> 'Vraag je mij, ik zie in zijn lange haren eerder een soort uitdaging. Juist die lange haren maken het bijna onvoorstelbaar dat Absalom het woord kapsalon niet heeft gekend.'
> 'Maar Absalom heeft het teken niet kunnen verstaan. En toch, iets ervan is tot hem doorgedrongen. Daarom heeft hij zijn haar laten *groeien*! Hij wist dat zijn lot samenhing met zijn haar! Zijn naam had het hem toegefluisterd, maar zo onduidelijk dat hij het niet begrepen heeft, omdat immers het woord kapsalon nog duizenden jaren voor hem lag. Zijn geest heeft het niet kunnen inhalen en hij is te gronde gegaan aan een lot dat hij had kunnen voorkomen. Wij Nederlanders kunnen Absalom's geschiedenis niet anders zien dan in dit licht.'

Hermans schreef bovendien nog de essaybundel *Het sadistische universum 2. Van Wittgenstein tot Weinreb* en het essay *Wittgenstein in de mode en Kazemier niet.* Ook vertaalde hij de *Tbactatus logico-philosophicus.*

56 Dit betekent allerminst dat er geen publiek meer voor dit soort boeken bestaat. Laatst nog hoorde ik iemand in de bibliotheek vragen naar de *Reis door de nacht* van Anne de Vries, want in die roman werd 'toch wel zo mooi verteld hoe onze verzetshelden de Duitsers het land uit hadden gejaagd'.

57 Dit is uiteraard een nogal boude stelling, want ik heb de receptie van deze romans niet onderzocht. Een voorbeeld dat mijn bewering bevestigt is *De levensroman van Johannes Post* van Anne de Vries. Daarin wordt de hoofdpersoon beschreven als een onfeilbare held. Hij is moedig en eigenzinnig en bekoopt zijn liefde voor vrijheid en vaderland met de dood. Aan zijn bedoelingen en motieven valt niet te twijfelen: deze verzetsstrijder is het prototype van de *goede* held. Pas veel later, namelijk in 1995, wordt die schone schijn ontmaskerd door Geert C. Hovingh in *Johannes Post. Exponent van het verzet. Een biografie*. Hovingh huldigt de mening dat aan deze verzetsstrijder ook wel het een en ander mankeeert. Hij beschrijft gebeurtenissen die Anne de Vries, zo meent hij, opzettelijk heeft verzwegen, omdat ze eufemistisch gezegd, niet zouden pleiten voor de integriteit van Post. Zo hielden Johannes Post en zijn broers zich volgens hem van tijd tot tijd onledig met het in brand steken van boerderijen, zonder dat dat een doel diende. Dergelijke acties lokten dan wèl nieuwe brandstichtingen bij anti-Duitse boeren uit.

[Nummer 2]

Die salighe ende schoone hystorie vanden strijde des lants van Spaengiën
Een Middelnederlandse vertaling van de *Kroniek van Pseudo-Turpijn* in *Die alder excellenste cronyke van Brabant* (Antwerpen, Roland vanden Dorpe, 1498)
Teksteditie bezorgd door Jaap Tigelaar

Inleiding

1. De *Kroniek van Pseudo-Turpijn*

> Turpijn, bij de gratie Gods aartsbisschop van Reims en actief metgezel van keizer Karel de Grote tijdens de veldtocht in Spanje, aan Leoprandus, deken te Aken: heil in Christus. Omdat u mij onlangs, toen ik te Vienne nog altijd enigszins ziek lag ten gevolge van de littekens van opgelopen verwondingen, verzocht dat ik u zou schrijven over de wijze waarop onze roemruchte keizer Karel de Grote Spanje en Galicië van de macht van de Saracenen heeft bevrijd, aarzel ik niet diens grootse en wonderlijke daden en zijn lovenswaardige overwinningen op de Saracenen in Spanje, die ik met mijn eigen ogen heb gezien gedurende de veertien jaren die ik in Spanje en Galicië samen met Karel en zijn leger heb doorgebracht, dit alles naar waarheid te beschrijven en aan u, broeder, op te sturen. (...) Leef wel en behaag de Heer!

Met deze brief begint een curieuze middeleeuwse kroniek die bekend is geworden onder de titel *Historia Karoli Magni et Rotholandi* of de *Kroniek van Pseudo-Turpijn*.[1] In de kroniek doet aartsbisschop Turpijn verslag van de diverse veldtochten die Karel de Grote tegen de ongelovigen in Spanje ondernam. Als Turpijn de kroniek schrijft, is hij nog steeds niet geheel hersteld van de kwetsuren die hij daarbij heeft opgelopen. Karel de Grote is inmiddels gestorven en Turpijn weet aan het slot van de kroniek te vertellen dat Karels ziel na zijn dood naar de hemel is gevoerd: in een visioen moet een duivel tandenknarsend aan de bisschop toegeven dat Karel door tussenkomst van de apostel Jacobus verzekerd mag zijn van zijn zielenheil. Waar heeft Karel die hulp van Jacobus aan te danken?

In het eerste hoofdstuk van de *Pseudo-Turpijn* wordt beschreven hoe de apostel Jacobus de Meerdere tot driemaal toe aan Karel verschijnt. Na de hemelvaart van Christus predikte Jacobus het geloof in Galicië en stierf de marteldood in Jeruzalem; zijn lichaam werd in Galicië begraven. Ten tijde van Karel de Grote is zijn graf echter vergeten in een land dat door heidenen wordt bewoond. Jacobus vraagt

Karel om met een groot leger de Saracenen te bevechten en de weg naar zijn graf vrij te maken voor de pelgrims. Karel geeft gehoor aan deze oproep en trekt met zijn leger Spanje in. Geheel Spanje wordt veroverd en de heidenen worden bekeerd en gedoopt of - bij weigering - gedood. Van het buitgemaakte goud laat Karel kloosters en kerken in Frankrijk bouwen.

Vanuit Afrika wordt Spanje echter heroverd door de heidense koning Agolant en Karel keert spoorslags terug naar Spanje. Op de ochtend van de eerste confrontatie met Agolant ontdekken sommige christenen dat hun lansen met bladeren en schors zijn begroeid: een goddelijk teken dat zij die dag als martelaars zullen sneuvelen. Na de eerste veldslag vlucht Agolant naar de stad Agen in Zuid-Frankrijk en versterkt zijn legermacht met manschappen uit vele heidenvolken. Ook Karel brengt een enorm leger samen: het beslaat een oppervlakte van twee dagreizen in de lengte en in de breedte. Als de twee legers tegenover elkaar staan, wordt eerst een wapenstilstand overeengekomen. Tijdens het bestand debatteren Karel en Agolant over de vraag welke godsdienst de ware is: het christendom of de islam. Beide leiders besluiten dat het antwoord moet komen van een serle gevechten tussen heidenen en christenen (een godsoordeel). De christenen winnen en Agolant belooft zich te laten dopen. Als hij echter de volgende dag bemerkt dat de armen (die Karel ‘het volk van God en boden van Christus’ noemt) een slechte behandeling aan Karels hof krijgen, herroept hij zijn beslissing en proclameert de strijd voor de volgende dag. Agolant wordt in de strijd gedood en slechts twee heidense kortingen kunnen met hun gevolg aan de christenen ontsnappen.

De Saracenen brengen een nieuw wapen in stelling: de reus Ferracutus. Deze toont zich met een verbluffend gemak heer en meester in het tweegevecht; zelfs dappere ridders als Ogier en Reinout neemt hij onder zijn arm mee het kamp van de heidenen in. Alleen Rolant blijkt bestand tegen het geweld van de reus. Tijdens een rustpauze in het twee dagen durende gevecht doet Rolant aan zijn tegenstander omstandig de christelijke leer over de drieeenheid uit de doeken. Ook weet hij Ferracutus het geheim van diens onoverwinnelijkheid te ontfutselen (hij is alleen in zijn navel verwondbaar). Na hervatting van het gevecht stoot Rolant zijn dolk in Ferracutus' navel en beslist op die manier de strijd. Door enkele veldslagen te winnen herstelt Karel zijn macht in Spanje. In de zogenoemde ‘lange versie’ van de *Pseudo-Turpijn* volgt hierna een beschrijving van Karels uiterlijk en gewoonten (c.XX). Na dit intermezzo verhaalt de kroniek de Roncevaux-episode, verhaalstof die sterk overeenkomt met het *Chanson de Roland.*

Tijdens de terugkeer naar Frankrijk verneemt Karel dat twee heidense koningen zich willen onderwerpen. Hij belast zijn zwager Ganelon met de onderhandelingen. Ganelon smeedt echter een samenzwering met de heidenen, die door zijn verraad de achterhoede van Karels leger, aangevoerd door Rolant, in een nederlaag laten lopen. Alle christenen, op een enkele na, worden gedood. Karel, die het onheil van de ontsnapte Boudewijn hoort, en ook Turpijn, die door een visioen kennis neemt van de dood van Rolant, gaan terug naar het slagveld bij Roncevaux en betreuren de doden. Karel zet de achtervolging in en verslaat de Saracenen; Ganelon wordt berecht. De gevallenen van Roncevaux worden op diverse kerkhoven in Frankrijk begraven. Karel keert terug naar Aken, Turpijn naar Vienne. Op

een dag krijgt Turpijn tijdens de mis het hierboven aangehaalde visioen: hij ziet hoe duivels naar Aken gaan om de ziel van Karel te halen. Een poosje later komen ze weer voorbij, met lege handen. Een duivel vertelt dat de 'Galiciaan zonder hoofd', Jacobus dus, zoveel stenen en balken van de door Karel gebouwde kerken en kloosters in de weegschaal heeft gelegd, dat het goede van Karel overwon: zijn ziel is gered. Het visioen vond plaats op 28 januari 814, precies op de dag dat Karel stierf.

De *Pseudo-Turpijn* is een (pseudo-)kroniek waarin veel is ontleend aan de chansons de geste, met name aan het *Chanson de Roland*, maar waarin ook de christelijke ideologie een belangrijke, zo niet overheersende rol speelt. Vele referenties aan de bijbel, citaten en herhalingen van oudtestamentische wonderen moeten duidelijk maken dat Karel een christelijk koning is en dat het christendom een superieure godsdienst is. Impliciet wordt duidelijk dat Karel zich mag meten met koning David en ook (misschien nog meer) met Jozua, onder wiens leiding het volk Israël Kanaän veroverde. Expliciet worden Karel en zijn twaalf pairs in de tekst vergeleken met Christus en de twaalf apostelen. De kroniek bevat moralisaties en exempelen en mag, als beschrijving van een oorlog tegen de Saracenen, beschouwd worden als een uiting van de kruistochtideologie. In historiografische zin pretendeert de *Pseudo-Turpijn* een ooggetuigenverslag te zijn over het leven van Karel de Grote en zijn Spaanse oorlogen. De kroniek is immers geschreven door Turpijn, aartsbisschop van Reims, tijdgenoot van Karel en deelgenoot aan de gebeurtenissen.

Aan de historiografische betrouwbaarheid van de *Pseudo-Turpijn* is in de Middeleeuwen niet of nauwelijks getwijfeld. Het werk heeft een grote invloed gehad op de middeleeuwse historiografie en literatuur (de *Pseudo-Turpijn* heeft weliswaar veel ontleend aan de chansons de geste, maar de latere epische literatuur heeft weer materiaal uit de *Pseudo-Turpijn* opgenomen). Pas aan het einde van de vijftiende eeuw werd door humanisten aan het gezag van Turpijn, de auteur van de kroniek, getornd. Zij ontdekten dat de kroniek onmogelijk geschreven kan zijn door de historische Turpijn en dat de beschreven gebeurtenissen niet tijdens de regering van Karel de Grote kunnen zijn voorgevallen. De in de Middeleeuwen om zijn hoge waarheidsgehalte alom geprezen kroniek bleek een regelrechte vervalsing te zijn, vermoedelijk rond 1140 samengesteld door een monnik in de abdij van St.-Denis in Frankrijk. De *Pseudo-Turpijn* heeft ondanks de gerechtvaardigde humanistische kritiek nog lange tijd invloed gehad, zelfs tot in het begin van de twintigste eeuw. In de huidige wetenschap staat de *Pseudo-Turpijn* daarom bekend als 'one of the most successful forgeries in literary history'.[2]

De *Pseudo-Turpijn* is gedurende de Middeleeuwen een populaire tekst geweest, hetgeen blijkt uit het grote aantal overgeleverde handschriften met de Latijnse tekst (ongeveer 170), terwijl daarnaast ook nog vele vertalingen en bewerkingen in de volkstalen bestaan (waaronder acht verschillende Oudfranse).[3] De precieze ontstaansgeschiedenis en ontwikkeling van de Latijnse tekst, de onderlinge relaties van de verschillende versies en redacties van de tekst zijn allesbehalve zeker. Het grote aantal handschriften maakt het onderzoek er niet gemakkelijker op; de

tekstgeschiedenis van de *Pseudo-Turpijn* is vooralsnog een uiterst complex en moeilijk begaanbaar terrein.[4] In grote lijnen kan gezegd worden dat men onderscheid maakt tussen twee versies, een korte (A) en een langere versie (B). Bekendste handschrift met de lange, B-versie is de *Codex Calixtinus* die in Santiago de Compostela wordt bewaard.[5] De lange versie onderscheidt zich van de korte versie onder meer door aanwezigheid van het portret van Karel (c.XX) en een aanzienlijk langer leergesprek over de drieeenheid tussen Rolant en Ferracutus. Behalve de vele en soms zeer verschillende Latijnse redacties is de *Pseudo-Turpijn* vele malen in diverse volkstalen vertaald, ook bestaat er een omzetting in Latijnse verzen. Bijzondere vermelding verdient de opname van de *Pseudo-Turpijn* in het *Speculum historiale* van Vincentius van Beauvais (± 1190 - 1264). In deze omvangrijke wereldkroniek, onderdeel van het vierdelige *Speculum maius*, heeft Vincentius een bewerking van de *Pseudo-Turpijn* door Helinand van Froidmont (± 1160 -1230) opgenomen.[6] Helinand heeft de tekst van de *Pseudo-Turpijn* verkortend bewerkt; Vincentius lijkt Helinand op de voet te volgen.[7] Ook via de verspreiding van het *Speculum historiale* in Europa heeft de *Pseudo-Turpijn* grote invloed gehad op de beeldvorming van Karel de Grote in de middeleeuwse literatuur en geschiedschrijving.

2. De *Pseudo-Turpijn* in het Middelnederlands

De *Pseudo-Turpijn* is waarschijnlijk voor het eerst aan het einde van de dertiende eeuw in het Middelnederlands bekend geworden. Jacob van Maerlant geeft in de *Spiegel historiael* bij zijn behandeling van Karel de Grote een versvertaling van de *Pseudo-Turpijn.*[8] Maerlants versbewerking gaat niet terug op een afzonderlijke Latijnse versie van de *Pseudo-Turpijn*, maar hij volgt hier zijn hoofdbron, het *Speculum historiale* van Vincentius van Beauvais. De *Pseudo-Turpijn-stof* in de *Spiegel historiael* gaat dus uiteindelijk terug op de bewerking van Helinand van Froidmont. Hoewel Maerlant elders in zijn rijmkroniek nog weleens wil afwijken van het *Speculum historiale*, blijft hij wat betreft de stof van de *Pseudo-Turpijn* dicht bij zijn brontekst. Dat heeft te maken met het gezag dat Maerlant aan de aartsbisschop Turpijn toekent en met de vorst wiens leven hij op dat moment beschrijft: Karel de Grote is te beschouwen als een van de belangrijkste figuren in de *Spiegel historiael* en verdient daarom alle ruimte. Wel last Maerlant twee toevoegingen toe, waarvan één het in de medioneerlandistiek veelbesproken hoofdstuk *Tscelden je- gen die borderers* behelst.[9] In deze toevoeging trekt Maerlant van leer tegen de leugenachtige vertellers van de Karelromans. Volgens hem moet men voor de waarheid over Karel de Grote niet bij de vertellers van de Karelromans zijn, maar bij de Latijnse kroniekschrijvers, onder wie aartsbisschop Turpijn, wiens getuigenis Maerlant op deze plaats doorgeeft. De gevoelens over de Karelromans en de vertellers die Maerlant hier weergeeft, hebben te maken met zijn visie op het koningschap.[10] Maar de felle toon waarop Maerlant dit hoofdstuk heeft geschreven, doet vermoeden dat er meer achter zit. Hij voert hier zijn afkeer tegen de vertellers van ridderromans tot een hoogtepunt. Het lijkt erop dat hij zijn concurrenten

zwart maakt bij zijn opdrachtgever, graaf Floris V van Holland. Hij biedt hem zijn eigen verhaal, dat op de Latijnse tekst van een ooggetuige berust, in plaats van de leugenachtige verzinsels van de vertellers.[11]

De versbewerking van de *Pseudo-Turpijn* in Maerlants *Spiegel historiael* is getrouw overgenomen in het tweede boek van de *Brabantsche beesten* van Jan van Boendale, schepenklerk te Antwerpen.[12] Boendale is de eerste in de Brabantse historiografie die de stof van de *Pseudo-Turpijn* opneemt in een Brabantse kroniek.

Behalve de invloed die de *Pseudo-Turpijn* op de Middelnederlandse historiografie heeft gehad, zijn ook sporen in de ridderromans aan te wijzen. In de fragmentarisch overgeleverde *Roman der Lorreinen*, een omvangrijke Karelroman met historiografische pretenties, worden de verovering van Spanje door Agolant en de eerste confrontatie tussen Karel en Agolant beschreven zoals die in de *Pseudo-Turpijn* zijn opgetekend.[13] In vroege drukken van *Karel ende Elegast* wordt na het slot van de tekst een kort portret van Karel gegeven, gebaseerd op het twintigste hoofdstuk van de *Pseudo-Turpijn*. Deze beschrijving van Karels uiterlijk blijkt via de Zuid-Nederlandse vertaling van de *Legenda Aurea*, het *Passionael*, op de *Pseudo- Turpijn* terug te gaan (Van Dijk 1997). Samengevat kan gezegd worden dat de *Pseudo-Turpijn* in het Middelnederlands duidelijke maar ook minder goed zichtbare sporen heeft nagelaten in de historiografie, de epische literatuur en de hagiografie. De invloed van de *Pseudo-Turpijn* lijkt voornamelijk via de adaptatie in Vincent van Beauvais' *Speculum Historiale* te zijn verlopen (Maerlant, Boendale, het *Passionael* en de *Karel ende Elegast)*. De laatste getuige van de *Pseudo-Turpijn*-traditie in het Middelnederlands is een vertaling in *Die alder excellenste cronyke van Brabant*. Deze vertaling, die afwijkt van de genoemde traditie omdat ze een afzonderlijke vertaling-bewerking is naar een andere versie van de *Pseudo-Turpijn*, wordt hier voor het eerst in editie gepresenteerd.

3. Die alder excellenste cronyke van Brabant

Op 28 februari 1498 bracht de Antwerpse drukker Roland vanden Dorpe een lijvig boekwerk op de markt dat een prestigieuze titel meekreeg: *Die alder excellenste cronyke van Brabant* (verder: de *Cronyke)*. Over Vanden Dorpe, die als drukker in de periode van ± 1496 tot 1501 actief moet zijn geweest, is weinig bekend. Hij wordt verantwoordolijk gehouden voor twaalf drukwerken; van twee drukken zijn weliswaar geen exemplaren overgeleverd, maar er zijn sterke aanwijzingen dat Vanden Dorpe drukken heeft verzorgd van het *Roelantslied* en het volksboek *Droefliken strijt* (beide handelend over de slag bij Roncevaux).[14] Het drukkersmerk van Vanden Dorpe beeldt Rolant uit, terwijl hij blaast op zijn beroemde hoorn. Het drukkersmerk en enkele van zijn drukwerken laten zien dat Vanden Dorpe erg gecharmeerd moet zijn geweest van zijn naamgenoot uit de epische wereld. In zijn drukkersfonds, dat verder enkele devote werkjes, de *Historiën van Troyen*, een leerboek en enkele muntplakkaten omvat, neemt de *Cronyke* een bijzondere plaats in. Deze kroniek over het hertogdom Brabant is verreweg het omvangrijkste werk dat

Vanden Dorpe heeft gemaakt. Naast de talrijke houtsneden in de tekst is katern C het vermelden waard: het is een uitvouwblad met een lengte van ruim twee meter, waarop in een typografisch overzicht de genealogie van de Brabantse hertogen wordt gegeven.

De *Cronyke* bestaat uit twee delen die samen zo'n 430 pagina's beslaan. Het eerste deel beschrijft in 38 hoofdstukken de bijzonderheden van het hertogdom Brabant. De meeste aandacht wordt besteed aan de levens van Brabantse heiligen, onder wie de zogenoemde Karolingische heiligen een belangrijke plaats innemen. Het tweede deel (in 65 hoofdstukken) is het eigenlijke kroniekgedeelte; het verhaalt de geschiedenis van Brabant vanaf de schepping tot aan de kroning van Maximiliaan van Oostenrijk tot keizer (1485). Het geschiedverhaal loopt vanaf de eerste bijbelse genealogische lijnen langs de Trojaanse geschiedenis, de (apocriefe) voorgeschiedenis van de Brabantse hertogen (met o.a. Brabon de Zwaanridder) naar de Karolingische heersers, de Brabantse hertogen en hun Bourgondische opvolgers.

De anonieme auteur van de *Cronyke* noemt zichzelf in de algemene proloog *compositoer dees boecs* en Brabander van geboorte. In 1977 heeft de Antwerpse jezuïet A. Ampe de stelling verdedigd dat Walter Bosch, een monnik uit de benedictijner abdij te Affligem, de auteur van de *Cronyke* moet zijn geweest. Bij deze toeschrijving zijn echter enkele kritische kanttekeningen te plaatsen; op basis van een voorlopig bronnenonderzoek vermoed ik dat de auteur gezocht moet worden in de Windesheimse kring in Brabant.[15]

In de algemene proloog tot het werk ***(*Cronyke**, a3R) brengt de compositoer het doel van zijn kroniek onder woorden en geeft hij een opsomming van de gebruikte bronnen. Het omschreven doel van de *Cronyke* bevat twee elementen: 1. de *Cronyke* is samengesteld tot lof en eer van Brabant en 2. de beschreven levens van Brabantse heiligen en vorsten dienen tot voorbeeld van de huidige heersers en de mensen (lezers) in het algemeen. Dit tweeledige doel, de lof van Brabant en de geschiedenis van heiligen en deugdelijke vorsten als voorbeeld voor allen, in het bijzonder de regeerders, is onmiskenbaar in de gehele kroniek aanwezig. Dat de levens van Brabantse heiligen in het eerste deel strekken tot eer van het land en dat hun leven een lichtend voorbeeld mag zijn, behoeft geen betoog. Maar ook in het tweede deel van de *Cronyke* wordt de dubbele doelstelling van de compositoer verwezenlijkt: de Brabantse hertogen mogen zich beroemen op een hoge afkomst (Trojanen en Karolingers) en de levens en daden van de hertogen strekken tot eer van Brabant en mogen de huidige regeerders tot voorbeeld zijn. Het voorbeeldaspect komt met name bij twee koningen naar voren: bij Karel de Grote en de Franse koning bodewijk de Heilige (waar de Brabantse hertogen, volgens de *Cronyke*, nauw verwant mee zijn). Het is zeker niet toevallig dat uitgerekend twee heilige vorsten bijzondere aandacht krijgen in het tweede deel van de *Cronyke*. Juist met deze twee vorsten kon de compositoer de voortreffelijkheid van Brabant illustreren en tegelijk de huidige regeerders een spiegel voorhouden.

Om te benadrukken dat hij niets aan zijn bronnenmateriaal heeft toegevoegd tot eer van zijn geboorteland, noemt de auteur in de proloog de werken *(autentike boecken)* die aan de tekst van de *Cronyke* ten grondslag liggen. Onder die authentie-

ke werken, die aan de *Cronyke* aanzien en gezag moeten verlenen, worden ook de *scriften ertsbisscops Turpijn* vermeld. De bronnen zijn in de tekst van de *Cronyke* moeilijk traceerbaar, omdat de compositoer nergens aangeeft waar hij welke bron heeft gebruikt. Enige uitzondering op deze regel is het achttiende hoofdstuk van het tweede deel, dat aanvangt met een opschrift: *Die salighe ende schoone hystorie vanden strijde des lants van Spaengiën (...) uten Latijne in Duytsche int corte getrocken uut den tractate die de eerwerdige bisscop Turpijn van Riemen daer af ghemaect heeft, die selve daer mede was.*

4. De vertaling van de *Pseudo-Turpijn* in de *Cronyke*

Dat in de ***Cronyke*** een vertaling van de *Pseudo-Turpijn* is opgenomen, betekent dat in een door en door Brabantse kroniek vele bladzijden besteed worden aan de oorlogen die Karel de Grote in Spanje en Zuid-Frankrijk heeft gevoerd. De opname van een vertaling van de *Pseudo-Turpijn* heeft allerminst geografische of territoriale redenen, maar wordt ingegeven door de hoofdpersoon in de *Pseudo-Turpijn*. Karel de Grote, koning van Frankrijk en keizer van het Duitse rijk, was - in de ogen van Brabantse geschiedschrijvers - ook hertog van Brabant; de Brabantse hertogen stammen immers rechtstreeks af van Karel. De *Cronyke* geeft deze grote vorst in navolging van de Brabantse historiografische traditie dan ook veel aandacht: Karel is bedeeld met twee buitengewoon omvangrijke hoofdstukken en hij heeft de grootste afbeelding in het genoemde genealogisch overzicht. Het zeventiende hoofdstuk van het tweede deel beschrijft Karels oorlogen met Hunnen en Saksen en zijn reis naar het Heilige Land en Constantinopel. Het daaropvolgende achttiende hoofdstuk bevat de vertaling van de *Pseudo-Turpijn*. Beide hoofdstukken over Karel worden duidelijk gemarkeerd door twee incipit-formules en een gezamenlijke epiloog met een afsluitende explicit-formule; een dergelijke afbakening komt verder nergens in de *Cronyke* voor.[16] De presentatie en inhoud van de aan Karel toebedeelde tekst doen vermoeden dat de compositoer van de kroniek flink zijn best gedaan heeft om de grote keizer goed tot zijn recht te laten komen.

Bij een vergelijking van de vertaling van de *Pseudo-Turpijn* met de Latijnse tekst blijkt dat de compositoer, die ik verantwoordelijk houd voor de vertaling, een redactie met de zogenoemde korte versie van de *Pseudo-Turpijn* als brontekst heeft gebruikt.[17] De vertaler heeft de bron trouw nagevolgd in een kundige vertaling en, zoals in het opschrift boven de vertaling wordt vermeld, is de tekst ingekort *(int corte getrocken)*. De tekstgedeelten die in de Middelnederlandse vertaling zijn weggelaten betreffen vooral de moralisaties en lessen in de Latijnse tekst; ook wordt de lijst van Spaanse steden die Karel veroverd heeft (*Pseudo-Turpijn*, c.III) drastisch ingekort. De sterk geestelijke tendens van de *Pseudo-Turpijn* is in de Middelnederlandse vertaling ten bate van het historiografische karakter afgezwakt.

In een vertaling waarin het origineel kort wordt gehouden, vallen toevoegingen in de tekst des te meer op en geven de tekst een eigen kleur en identiteit. Op diverse plaatsen in de vertaling zijn toevoegingen ten opzichte van de Latijnse tekst op te merken. Hoewel het vanwege de stand van het onderzoek naar de

Cronyke en het werk van de compositoer nog te vroeg is om stellige uitspraken over de aard van deze toevoegingen te doen, lijken sommige goed te passen bij de tendens in de *Cronyke* om het hertogdom Brabant en de Brabanders te verheerlijken. Ook worden in een enkele, soms korte, toevoeging de deugden van Karel uitgelicht of wordt zijn rol in de strijd tegen de heidenen uitgebreid of mooier voorgesteld.[18] Dit alles past goed in het geschetste beeld van de *Cronyke*, waarin lof en eer van Brabant voorop staan en vorsten, vooral Karel de Grote, een voorbeeldfunctie vervullen.

Van een andere orde zijn de bijzondere toevoegingen die vooral in de Roncevaux-episode plaatsvinden. Deze toevoegingen verraden de hand van iemand die bekend was met de traditie van het *Roelantslied*, de epische tegenhanger van de *Pseudo-Turpijn*, en andere Karelromans.[19] Vooral Rolants metgezel in het *Chanson de Roland* en het *Roelantslied*, Olivier, die in de *Pseudo-Turpijn* bijna niet voorkomt, wordt in de Middelnederlandse vertaling diverse malen met nadruk naar voren geschoven.[20] Een andere link met het *Roelantslied* wordt gelegd door de aanwezigheid van twee houtsneden in de tekst, die wat betreft afmetingen en voorstelling niet passen in de *Cronyke* (afbeelding 3 en 8), maar waarschijnlijk in opdracht van Roland vanden Dorpe zijn vervaardigd voor een druk van het *Roelantslied*.[21] In de Middelnederlandse vertaling van de *Pseudo-Turpijn* is dus getracht, zij het heel voorzichtig, de volkstalige en epische traditie over de slag bij Roncevaux in te passen in de historiografische en Latijnstalige traditie.[22]

Jan van Doesborch heeft in de zestiende eeuw drie herdrukken van de *Cronyke* verzorgd (in 1512, 1518 en 1530).[23] In deze herdrukken van de *Cronyke* is de vertaling van de *Pseudo-Turpijn* onverkort opgenomen. De samensteller van het volksboek *Den droefliken strijt van Roncevale*, een werk waarin de epische traditie en de historiografische traditie over de slag bij Roncevaux in elkaar zijn geschoven, heeft voor het proza in het volksboek intensief gebruikgemaakt van de vertaling van de *Pseudo-Turpijn* in de *Cronyke*.[24] Tenslotte moet gewezen worden op een werk van de humanist Aurelius, de *Divisiekroniek* van 1517. Aurelius heeft in zijn gezaghebbende kroniek enkele korte gedeelten uit de *Cronyke*-vertaling van de *Pseudo-Turpijn* opgenomen; onder andere de gehele Roncevaux-episode blijft in de *Divisiekroniek* onvermeld.[25] Wel is door hem de epiloog uit de *Cronyke (Noch van coninc Karels love ende goede wercken)* in z'n geheel overgenomen.[26] Maar niet zonder een in het oog lopende verandering: het zijn nu niet de Brabanders die zich mogen beroemen op Karel, de *gloriosen prince*, maar de Hollanders. Hoewel het gezag van de *Pseudo-Turpijn* in de humanistische *Divisiekroniek* al aan het wankelen lijkt te zijn, blijft de roemruchte keizer en koning Karel de Grote, nu verbonden aan het Hollandse vorstenhuis, overeind als een illuster voorbeeld.*

Bibliografie

Bédier 1921: J. Bédier, *Les Légendes épiques. Recherches sur la formation des chansons de geste*. III, Paris, 1921.
Boeren 1951: P.C. Boeren, *Florarium temporum. Een wereldkroniek uit het jaar 1472*. 's-Gravenhage, 1951.
Van Dijk 1979: H. van Dijk, *'Die alder excellenste cronyke van Brabant* en de traditie van het *Chanson de Roland*', in: *De nieuwe taalgids* 72 (1979), p.494-502.

Van Dijk 1981: H. van Dijk, *Het Roelantslied. Studie over de Middelnederlandse vertaling van het 'Chanson de Roland', gevolgd door een diplomatische uitgave van de overgeleverde teksten*. 2 dln. (dl. I: Studie, dl. II: Tekst). Utrecht, 1981.
Van Dijk 1988: H. van Dijk, *Karel de Grote in epiek en kroniek*, (inaugurele rede) Groningen, 1988.
Van Dijk 1993: H. van Dijk, 'Maerlant en de fantasten', in: F.A.H. Bemdsen e.a. (red.), *Poëtica-on- derzoek in de praktijk*. Groningen, 1993, p.33-38.
Van Dijk 1997: H. van Dijk, 'Karel de Grote in het *Passionael*', in: A. Mulder-Bakker en M. Carasso-Kok (red.), *Gouden legenden. Heiligenlevens en heiligenverering in de Nederlanden*. Hilversum, 1997, p.61-72.
Fischer, P., *Die französische übersetzung des Pseudo-Turpin nach dem Codex Gallicus 52* (München). Pseudo-Turpin Studien Heft 3. Würzburg, 1932.
Franssen 1990: P.J.A. Franssen, *Tussen tekst en publiek. Jan van Doesborch, drukker-uitgever en literator te Antwerpen en Utrecht in de eerste helft van de zestiende eeuw*. Amsterdam-Atlanta, 1990.
Hämel 1950, A. Hämel, *überlieferung und Bedeutung des Liber Sancti lacobi und des Pseudo-Turpin*. Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse, 2. München, 1950.
Hämel/De Mandach 1965: A. Hämel, *Der Pseudo-Turpin von Compostela. Aus dem Nachlaβ herausgegeben von A. de Mandach*. Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist Klasse. München, 1965.
Van der Have 1990: J.B. van der Have, *Roman der Lorreinen: de fragmenten en het geheel*. Schiedam, 1990.
Herbers 1984: K. Herbers, *Der Jakobuskult des 12. Jahrhunderts und der 'Liber Sancti Jacobi'. Studiën über das Verhältnis zwischen Religion und Gesellschaft im hohen Mittelalter.*
Historische Forschungen VII. Wiesbaden, 1984.
Inventaris 1982: *Inventaris van incunabelen gedrukt te Antwerpen 1481-1500*. Antwerpen, 1982. Publikaties SBA/AMVC 1.
Klein 1986: *Die Chronik von Karl dem Grossen und Roland. Der lateinische Pseudo-Turpin in den Handschriften ausAachen undAndernach*. Ediert, kommentiert und übersetzt von H.-W Klein. Beiträge zur romanischen Philologie des Mittelalters XIII. München, 1986.
Lejeune/Stiennon 1971: R. Lejeune en J. Stiennon, The Legend of Roland in the Middle Ages. 2 dln. London, 1971
De Mandach 1961: A. de Mandach, *Naissance et développement de la chanson de geste en Europe. I. La Geste de Charlemagne et de Roland*. Genève-Paris, 1961.
Meredith-Jones 1936: C. Meredith-Jones, *Historia Karoli Magni et Rotholandi ou Chronique du Pseudo-Turpin. Textes revus et publiés d'après 49 manuscrits*. Paris 1936 [ongew. herdruk Genève 1972],
Moisan 1987: A. Moisan, 'Clercs et légendes épiques: Hélinand de Froidmont, Aubri de Trois-Fontaines, Vincent de Beauvais et la "Chronique du Pseudo-Turpin"', in: *Au carrefour des routes d'Europe: La chanson de geste; [actes du] Xe congrès international de la Société Rencesvals pourl'étude des épopées romanes*, Strasbourg 1985.2dln. Aix-en-Provence, 1987, II, p.913-925.
Nolet/Boeren 1951: W Nolet en P.C. Boeren, *Kerkelijke instellingen in de Middeleeuwen*. Amsterdam, 1951.
Van Oostrom 1996: F. van Oostrom, *Maerlants wereld*. Amsterdam, 1996.

Overdiep 1939: G.S. Overdiep (ed.), *Een fragment van den Roman der Lorreinen*. Assen, 1939. Teksten en studiën op het gebied van taal, stijl en letterkunde 3.
Rouzet 1975: A. Rouzet, *Dictionnaire des imprimeurs, libraires et éditeurs des XVe et XVIe siècles dans les limites géographiques de la Belgique actuelle*. Nieuwkoop, 1975.
Segre 1989: C. Segre (ed.), *La Chanson de Roland. Edition critique. [Traduit de l'italien par M. Tyssens]*. 2 dln. Genève, 1989.
Short 1969: I. Short, 'The *Pseudo-Turpin Chronicle*: some unnoticed versions and their sources', in: *Medium AEvum* 38 (1969), p.1-22.

Short 1972: I. Short, 'A Study in Carolingian Legend and its Persistence in Latin Historiography (XII-XVI Centuries)', in: *Mittellateinisches Jahrbuch* 7 (1972), p.127-152.
Smyser 1937: Smyser, H.M., *The Pseudo-Turpin. Edited from Bibliothèque Nationale, Fonds Latin, MS. 17656, with an Annotated Synopsis*. Cambridge, Mass., 1937. Mediaeval Academy of America Publication 30.
Stein 1995: R. Stein, 'Brabant en de Karolingische dynastie. Over het ontstaan van een historiografische traditie', in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 110 (1995) 3, p.329-351.
Tilmans 1988: C.P.H.M. Tilmans, *Aurelius en de Divisiekroniek van 1517. Historiografie en humanisme in Holland in de tijd van Erasmus*. Hilversum, 1988.
De Vries/Verwijs 1861-1879: M. de Vries en E. Verwijs (ed.), *Jacob van Maerlant 's Spiegel Historiael. Met de fragmenten der later toegevoegde gedeelten bewerkt door Philip Utenbroeke en Lodewijc van Velthem*. 4 dln. Utrecht, 1982 [ongewijzigde herdruk van de uitgave Leiden, 1861-1879].
Willems 1839: J.E Willems (ed.), *De Brabantsche Yeesten, of Rymkronyk van Braband, door Jan de Klerk, van Antwerpen*. Brussel, 1839.

Eindnoten:

1 Verder: de *Pseudo-Turpijn*. Van de tekst bestaan vele edities; de standaardeditie is Meredith-Jones 1936; een goed toegankelijke editie is Klein 1986 (met Duitse vertaling). Ik verwijs in het vervolg kortweg naar de editie Meredith-Jones 1936 onder vermelding van pagina en regelnummering. De brief van Turpijn gaat aan de meeste redacties van de tekst vooraf (ik heb de zgn. korte versie vertaald, *Pseudo-Turpijn*, p.86). Ik dank dr. G.A.A. Kortekaas voor zijn opmerkingen bij mijn vertaling.

2 Over de invloed van de kroniek op de historiografie en de geschiedenis van de kritiek op de *Pseudo-Turpijn* zie Short 1972, citaat op p.151.

3 Een imposante inventarisatie geeft De Mandach 1961, p.364-398; aanvulling daarop door Short 1969. De studie van De Mandach is omstreden, hoewel een fundamentele kritiek nooit is verschenen (vgl. Short 1969, p.3).

4 Voor een goed overzicht van de geschiedenis van het filologisch onderzoek over de *Pseudo-Turpijn* Short 1969, m.n. p.3-5.

5 De *Codex Calixtinus*, ook wel het *Liber Sancti Jacobi* genoemd, bestaat uit vijf boeken, die alle gericht zijn op de verering van de Heilige Jacobus. Het vierde boek bevat de *Pseudo- Turpijn* en is geëditeerd door Hämel/De Mandach 1965, zie verder ook Hämel 1950; over het *Liber Sancti Jacobi* vooral Herbers 1984.

6 Helinandus Frigidi Montis, *Chronicon*, libri XLV-XLLX, ed. J.P. Migne, *Patrologia Latina*, t.212, kol.838-839 en 847-851; het *Pseudo-Turpijn*-gedeelte in Helinands *Chronicon* is slechts voor een deel overgeleverd. De tekst in het werk van Vincentius van Beauvais: Vincentius Bellovacensis, *Speculum historiale*. Douai, 1624 [reprint Graz, 1965], Liber XXIV, c.4-25, p .963-971.

7 Over de bewerkingswijze van Helinand zie Moisan 1987.

8 De *Pseudo-Turpijn*-stof in de *Spiegel Historiael* is te vinden in de vierde Partie, Boek I, c.n (het portret van Karel) en X-XIV, XVII-XXVIII, XXX en XXXII-XXXIII (ed. De Vries/Verwijs 1861-1879, dl.3, p.179-209).

9 Het *Tscelden* in *Spiegel Historiael* IV, I, c. XXIX (ed. De Vries en Verwijs 1861-1879, dl.3, p.204-205). Een eerdere toevoeging vindt plaats in c.XXXIV, 42-60: een opsomming van de ridders die onder leiding van Roelant de achterhoede vormen (ed. De Vries en Verwijs 1861-1879, p.198). Deze toevoeging is m.i. niet zoals de editeurs De Vries en Verwijs menen (n.2 op p.198) ontleend aan c.XIX (de lijst van Karels vorsten en ridders), maar een anticipatie op de

gebeurtenissen bij Roncevaux. Maerlant noemt hier de namen van de ridders die later zullen sneuvelen en begraven worden in Frankrijk *(Spiegel historiael*, IV, I, c.XXVIII). Maerlant lijkt hier bewust zijn bron te structureren, zodat - anders dan bij Vincentius van Beauvais en in de *Pseudo-Turpijn* - zijn lezers of toehoorders weten wie met Rolant de achterhoede vormen en later zullen sneuvelen.

10 In Maerlants visie komt de koninklijke eer (in militaire zin) toe aan de koning zelf, en niet aan zijn ridders (Van Oostrom 1996, p.250).

11 Zie Van Dijk 1993 en Van Oostrom 1996, p.318-319 en p.337-339.

12 De *Pseudo-Turpijn-stof* in de *Brabantsche Yeesten*: Boek n, c.XX, XXVI-XXIX, XXXI-XLIII, XLV-XLVII (ed. Willems 1839, p. 130-224). Boendale laat één tekstgedeelte achterwege, namelijk het exempel over de aalmoezen van een gestorven ridder *(Pseudo-Turpijn,*c.VH (p.104-108); in de teksteditie hierna *Kapittel III*; bij Maerlant: *Spiegel historiael*, IV, I, c.XIII, vss.33-94).

13 Van Dijk 1988, p.11. Het gaat om de c.VI en VIII van de *Pseudo-Turpijn* (p.104, 108-112). De betreffende passage in de *Roman der Lorreinen* is te vinden in Overdiep 1939, p.20-29, vss. 147-1030. De dichter van de *Lorreinen* heeft zich veel vrijheid veroorloofd in de beschrijving van de strijd, die hij aanzienlijk heeft uitgebreid met afzonderlijke gevechten tussen verschillende ridders. Vanwege de gebrekkige overlevering van de *Lorreinen* is het echter niet mogelijk goed zicht te krijgen op de verhouding met de *Pseudo-Turpijn* (over de fragmenten en een reconstructie van de *Lorreinen* Van der Have 1990).

14 Voor Vanden Dorpe zie Rouzet 1975, p.57-58; een inventaris van de overgeleverde exemplaren van Vanden Dorpes fonds biedt *Inventaris* 1982, p.92-95. Dat Vanden Dorpe drukken van het *Roelantslied* en *Droefliken strijt* heeft verzorgd, is aannemelijk gemaakt door Van Dijk 1981, p.59-76.

15 Ampe schreef drie kronieken aan Walter Bosch toe, nl. het *Chronicon ducum Brabantiae* (een Latijnse prozabewerking van de *Brabantsche Yeesten)*, de *Tractatulus de laude terrae Brabanciae* en de *Cronyke* (Ampe 1977). In mijn doctoraalscriptie heb ik het eerste deel van de *Cronyke* intensief vergeleken met de *Tractatulus de laude terrae Brabanciae* (volledig overgeleverd in hs. A'dam, UB, I H 25). Op basis van de vergelijking kan gedacht worden dat de auteur van de *Tractatulus* dezelfde is als de compositoer van de *Cronyke*; de *Tractatulus* is echter niet geschreven door de benedictijn Walter Bosch uit Affligem, maar door een regulier kanunnik uit de Windesheimse congregratie in Brabant, aldus Nicolaas Clopper jr. in zijn *Florarium temporum* uit 1472 *(Tractatulus de laude terre Brabantie cuiusdam canonici regularis Windesemiensis*, Boeren 1951, p.33).

16 Het incipit boven het zeventiende hoofdstuk luidt: ‘Hier beghint die historie vanden duegdeliken leven ende schone geesten ende strijden vanden Groten Sinte Kaerlen, coninc van Vranckerijck ende die seste hertoghe van Brabant ende Lothrijcke ende namaels Roemsch keysere, int corte ghetrocken uut diverschen boecken, vele dingen af gheslaghen [weggelaten] die men daer af leest, die meer voor loghene dan voir warachtich ghehouden worden. Eerst van sinen duechdeliken seden, wijsheden ende stercheden’ (*Cronyke*, F6R). Voor het incipit en explicit van het achttiende hoofdstuk zie de teksteditie. De ‘epiloog’ is te beschouwen als een zelfstandige evaluatie van Karels leven door de compositoer en verdient een beknopte bloemlezing: ‘Noch van coninc Karels love ende goede wercken etc. (...) Wie is dan, aen ghemerct sijn voorscreven duegdelijc leven ende grote wercken, die van hem die loven ende edelheiden ghenoech souden connen vertellen, die eenen prince vemaemt ende eerlijc maken? Int corte es dat van hem te mercken dat hi es eenen spieghel van allen coningen ende princen. Want van beghin totten eynde toe heeft hi hem soe loeflijc gedraghen in allen synen wercken, dat hem niemant en kan begripen. Dwelc gheen groot wonder en is, alsmen aenmerct dat hem God ghestadichlijc beweghet ende bescermt heeft. Te rechte moghen hem die Bra- banteren verblijden datse alsulcken gloriosen prince ghehad hebben, want Brabant ende Lothrijc was sijn proper patrimony goet van sinen ouders gecomen, dwelc hi aldermeest beminde ende gheeme daer was. (...) Wilden die princen noch so leven, aenmerckende dat gheen dinc den prince synen volcke also ontfanckelijc ende genaem en maect als goedertierenheyt ende goddiensticheyt, Gode soude hem sonder twivel behulpich sijn. Maer elaes, het is met vele princen ende heeren seer verkeert. Want sonder Gods vreese suecken sy meer te leven in weelden ende by quaden scalcken rade te verscatten ende verontrechten [afpersen en onrecht aandoen] hair ondersaten, dan die te bescudden [beschermen] ende justicie te doene. (...) Hier eyndet die hystorie ende gesten van den Groten Sinte Kaerle, keysere, coninck, hertoghe van Lothrijcke ende van Brabant. Van wiens bloede ghecomen es die edel prince, heere Philips, aertshertoghe van Oostrijcke, hertoge van Brabant etc., te wetene van weghen sijnre vrouwe moeder Maria saliger ghedachten.’(*Cronyke*, K3V-K4V).

17 Zie ook Van Dijk 1979, p.498. Ik heb getracht binnen de A-versie de redactie van de brontekst op te sporen. Op verschillende plaatsen komt de Mnl. vertaling exclusief overeen met redactie A 1 in de editie van Meredith-Jones 1936 (zie comment. bij *Kapittel III*, 24 en *Kapittel VIII*, 22). Red. A1 is handschrift Parijs, Bibliothèque Nationale MS.17656, ook uitgegeven door Smyser 1937. Het is echter niet zo dat de vertaling op alle plaatsen overeenstemming vertoont met red. A 1, zodat geen strikte conclusie kan worden getrokken: de vertaling is gebaseerd op de korte

versie, en komt op enkele plaatsen sterk overeen met red. Al. Daarnaast heb ik een andere poging gewaagd om de achterliggende redactie van de vertaling te achterhalen. Ik heb twee typisch Brabantse handschriften, die o.m. een volledige redactie van de *Pseudo-Turpijn* bevatten en waarvan ik vermoedde dat ze door de compositoer geraadpleegd konden zijn, met de Mnl. vertaling vergeleken. Het gaat om het *Historiologium Brabantinorum* van Johannes Gielemans (Wenen, öNB, S.n. 12710, F.111R-F.124R) en een 'Brabants' verzamelhandschrift (Amsterdam UB, I H 25, F.1R-24R). De compositoer was blijkens een korte zinspeling in het eerste deel van de *Cronyke* op de hoogte van het werk van Gielemans; het Amsterdamse handschrift is het enig bekende handschrift met de volledige tekst van de *Tractatulus de laude terrae Brabanciae*, de hoofdbron van het eerste deel van de *Cronyke*. Beide handschriften geven echter een andere redactie van de Latijnse tekst dan de brontekst van de vertaling in de *Cronyke*.

18 De 'Brabantse' toevoegingen in *Kapittel II*, 5-9 en *Kapittel IX*, 47 (zie comment. aldaar). Toevoegingen bij de figuur van Karel de Grote vooral in *Kapittel II*, 74-81 (in dit tekstgedeelte is goed de hand van de compositoer te herkennen, zie comment.) en verder bijv, in *Kapittel IV*, 55-56; 58-60 en *Kapittel V*, 70-76.

19 Zie over het insluipen van deze 'epische elementjes' in de vertaling Van Dijk 1979.

20 Zie bijv. *Kapittel V*, 24-30 en *Kapittel X*, 32-33 (en comment.).

21 Zie Van Dijk 1979 en, uitvoeriger, Van Dijk 1981, I, p.60-76.

22 In een uitweiding in de commentaar bij *Kapittel XI* spreek ik het vermoeden uit dat niet de vertaler, maar een ander verantwoordelijk is geweest voor de epische toevoegingen.

23 Zie Franssen 1990, p.58 (nr.19), p.67 (nr.36) en p.85 (nr.62).

24 Van het volksboek *Droefliken strijt* twee drukken overgeleverd: Willem Vorsterman (1520) en Jan van Ghelen (1576); editie Van Dijk 1981, II. Over het volksboek en de werkwijze van de samensteller zie Van Dijk 1981, I, hfst. II en III.

25 *Die Cronycke van Hollandt, Zeelandt ende Vrieslant, beghinnende van Adams tiden tot die geboerte ons heren Jhesu voertgaende tot den jare M.CCCCC ende XVII*. Leiden, Jan Severz, 1517. Aurelius heeft de eerste herdruk van de *Cronyke* (1512) gebruikt (Tilmans 1988, p.99). Twee kapittels in de derde divisie zijn ontleend aan de *Cronyke*-vertaling van de *Pseudo-Turpijn*, c.43, F.67V-68V (de tekst van *Kapittel II* in de editie) en c.72, F.76V-77R (eerste regels van *Kapittel I* en de tekst van *Kapittel XIV).*

26 Zie noot 16; *Van keyser ende coninc Kaerls loven ende goede wercken* in de *Divisiekroniek*, derde divisie, c.73, F.77R-78R.

* Ik ben veel dank verschuldigd aan prof. dr. H. van Dijk, die mij met raad en daad bijstond en een eerdere versie zorgvuldig van commentaar voorzag.

Verantwoording

De tekst is uitgegeven naar de eerste druk van *Die alder excellenste cronyke van Brabant* (Antwerpen, Roland vanden Dorpe, 1498); het exemplaar dat gebruikt is, berust in Brussel, KB, Ine. B 1371. De tekst van de vertaling van de *Kroniek van Pseudo-Turpijn* is te vinden in het achttiende kapittel van het tweede deel van de *Cronyke*, F.H1R - F.K3V. De tekst is uitgegeven volgens de regels van een leeseditie, hetgeen betekent dat de tekst van de bron nauwkeurig wordt weergegeven en dat zo min mogelijk wordt ingrepen in de tekst. De spelling van i/j, u/v en w, het hoofdlettergebruik en de interpunctie zijn aan het hedendaags gebruik aangepast. De wijze van woordscheiding in de oorspronkelijke tekst is gehandhaafd, tenzij dat lees- of interpretatieproblemen gaf. De Romeinse cijfers in de tekst heb ik naar hedendaags gebruik en in klein kapitaal weergegeven, terwijl de grafische punten rondom de cijfers zijn weggelaten; lastige gevallen als duizendtallen zijn naar eigen inzicht weergegeven (lx. M wordt LXM). Verbeteringen van evidente zetfouten zijn in de aantekeningen (Tekstkritiek) verantwoord, maar de zeer frequent voorkomende zettersfout om de n en u te verwisselen, is steeds stilzwijgend verbeterd.

Bij de indeling van de tekst is zoveel mogelijk de bron gevolgd; paragraaftekens die in de tekst het begin van een nieuwe alinea markeren, zijn weggelaten. Toegevoegd aan de opschriften is een kapittelnummering in Romeinse cijfers; de regelnummering per kapittel is eveneens van mijn hand. De houtsneden zijn verkleind weergegeven. Aan de editie is een beknopt commentaar toegevoegd. Achter de tekst is een tabel opgenomen, waarin de overeenkomstige hoofdstukken van de vertaling en de Latijnse tekst zijn aangegeven.

Die salighe ende schoone hystorie vanden strijde des lants van Spaengiën
Een Middelnederlandse vertaling van de *Kroniek van Pseudo-Turpijn*

HIER NA VOLCHT DIE SALIGHE ENDE SCHOONE HYSTORIE VANDEN STRIJDE DES LANTS VAN SPAENGIëN, DWELC DIE GROTE KEYSER ENDE CONINC KAERLE BI BEVELE VAN SINT-JACOB, DEN HEYLIGEN APOSTEL, TOTTEN KERSTEN GHELOVE MET VELE ARBEYTS BEKEERT HEEFT, ENDE IS UTEN LATIJNE IN DUYTSCHE INT CORTE GETROCKEN UUT DEN TRACTATE DIE DE EERWERDIGHE BISSCOP TURPIJN VAN RIEMEN DAER AF GHEMAECT HEEFT, DIE SELVE DAER MEDE WAS.

Kapittel I
Prologhe

[2] Na die hemelvaert Ons-Liefs-Heren Jhesu Cristi, als die apostelen tot verscheydenen
[3] landen reysden om die te bringhene totten heyligen ghelove, soe trac die gloriose heylighe
[4] apostel Sint-Jacob die Meerder in Galissiën, al daer hi eerst predicte. Daer na keerde hi aant.
[5] weder tot Jherusalem ende werdt vanden coninc Herodes ghedoot, dierste vanden[5]
[6] apostelen. Wyens lichaem sijne discipulen namen ende vuerdent over die zee tot in
[7] Galissiën ende sy achtervolchden dat werc van predicaciën, dwelck Sint-Jacob, haer[7]
[8] meester, begonnen hadde. Maer namaels keerden die Galissianen vanden heylighen
[9] ghelove mits haren sonden ende bleven in dolingen totter tijt vanden mogenden keysere[9]
[10] ende coninc Kaerlen den Groten.

Kapittel II
Hoe coninc Kaerle track in Spaengyën ende in Galissiën

[2] Als keysere ende coninc Kaerle met groten arbeyde was ghecomen uut den Heylighen[2] aant.
[3] Lande ende vele landen bracht hadde totten heylighen gheloove ende vele landen ende
[4] conincrijcken ghewonnen hadde bij der hulpen Gods, soe meynde hi voerdaen te rustene aant.
[5] ende niet meer te orloghen, mer ter doot waert hem te ghereyden. Ende so lach hi tot[55/6] aant.
[6] Aken in sijnder devociën, want hi tlant daer omtrent meest beminde om dat sijnre

5 *int corte getrocken uut*: samengevat naar.
7 *achtervolchden*: zetten voort.
9 *mits*: vanwege; *dolingen*: dwalingen; *mogenden*: machtige.
2 *arbeyde*: inspanning.
5 *ter doot waert hem te ghereyden*: zich op de dood voor te bereiden.
5/6 *lach hi [...] in sijnre devocien.*: leidde hij een vroom leven.

[7] voorvaderen rechte erve was, te wetene vanden Rijne totter Schelt, dwelc hyet NederOostrijcke
[8] oft Oost-Vrancrijcke ende wert namaels gheheeten Lothrijcke, waer in dat
[9] Brabant begrepen is, streckende vander Masen totter Schelt.

[10] Ende corts hier na so sach hi inden hemel eenen wech van sterren, beghinnende vander
[11] Vriesscher Zee ende treckende tusschen Almanyën ende Galliën, dat is Vrancrijcke, tot aant.
[12] Aquytaniën ende Spaengiën, recht voort tot Galissiën. Ende dit sach hi dicwijl, hem seer
[13] verwonderende wat dat beteykenen mocht. Ten laetsten openbaerde hem Sint-Jacob, die[13]
[14] Meerder apostel, by nachte als een schoon oudt man, segghende: 'Wat maecstu, sone[14]
[15] mijn?' Karel antwoerde: 'Heere, wie sydij?' Sint-Jacob seyde: 'Ic ben Jacob, Gods

13 *openbaerde hem*: verscheen.
14 *Wat maecstu*: Wat doe je?

[16] apostel, Sebedeus sone, brueder van Johannes Ewangeliste, dien Herodes metten sweerde
[17] doodde, wiens lichaem in Galissiën rustende is, onbekent onder die ongheloevige.

[18] Daerom so kondighe ic dy dat gheiijc God, die almoghende goedertieren Heer, dy den[18]
[19] aldermachtichsten ghemaect heeft boven alle aertsche coninghen, alsoe heeft hi dy
[20] vercoren onder alle menschen om alle kerstene menschen te bereydene den wech tot
[21] mynen grave, om te verlossene mijn lant uut den handen der Moabiten, op dat hy dy[aant.]
[22] gheve die croone [H1V] des eewighen loons. Dien wech vanden sterren die du ghesien
[23] hebste, betekent datstu met grooten here trecken sulste in Galissiën om te bevechten die[23]
[24] heydenen ende om mijn graf te visiteren. Ende daer na sal alle dat volc van allen[24]
[25] kerstenen landen daer pelgrimagie doen ende van Gode vercrighen verlatenisse van haren[25]
[26] sonden, totten eynde der werelt toe. Daer om so reyst dan alsoe gheringhe alstu yerst[2626/27]
[27] mogheste, want ic sal altijt in dijn hulpe sijn. Ende voor dinen arbeyt sal ick dy van Gode[27]
[28] vercrighen die hemelsce croone ende totten utersten daghe der werelden sal dijnen naem in[28]
[29] eeren ghepresen worden.' Ende in deser manieren openbaerde hem Sint-jacob drywerven
[30] coninc Kaerlen. Mits den welcken hi vergaderde dat meeste heer dat hij ye hadde ende[30]
[31] also reysde hi in Spaengiën. Die eerste stadt die hi beleyde was gheheeten Panpiloniën,[31 aant.]
[32] daer hij drye maenden voor lach ende hi en konstese niet ghewinnen om harer grooter
[33] stercheyt wille. Doe riep hi aen Gode ende Sinte-Jacob aldus: 'O Heere Jhesu Criste, om
[34] wiens gheloeve ick hier in dit landt ghecomen ben om te bevechten dat ongheloovighe
[40] volck, gheeft my dese stad tot eeren dijns gloriosen naems. O heylighe apostel jacob, eest

18 *kondighe*: maak bekend.
23 *here*: leger.
24 *visiteren*: bezoeken.
25 *verlatenisse*: vergeving.
26 *totten eynde der werelt*: tot het einde der tijden (de dag des oordeels).
26/27 *alsoe gheringhe alstu yerst mogheste*: zo snel als je kan.
27 *dy*: voor jou.
28 *utersten*: laatste.
30 *Mits den welcken*: Om die reden; *meeste*: grootste; *ye*: ooit.
31 *beleyde*: belegerde.

[41] waer dattu di mij geopenbaert hebtste, soe gheeft my dese stadt te crighen ende dat
[42] onghelovich volc, welck dat toch uwen heiligen naem niet en bekennen.' Als Karel dus[42]
[43] sijn gebeth met grooter ynnicheyt ghedaen hadde, so ghesciedder by der graciën Gods
[44] ende hulpen des heilighen apostels Sint-Jacobs, dat die mueren vander stadt ter neder[aant.]
[45] inden gront vanden vesten vielen. Ende die Sarasynen die gedoopt wouden sijn, die liet[45]
[46] coninc Kaerle leven, ende die niet ghedoept en wilden sijn, die worden keytijvelijcken[46]
[47] ghedoot. Als die Sarasynen over alle tlant daer omtrent vernamen ende dit wonderlijc[47]
[48] werc boven verclaert aensaghen, so eerden sy coninc Kaerlen mit groter weerdicheyt waer[48]
[49] hy quam ende gaven hem tribuyt ende leverden hem over in sijn handen alle die steden,[49]
[50] soe dat hem in corter tijt alle tlandt onderdanich wert. Ende die Sarasynen verwonderden
[51] hem seere als sy saghen dit kersten volck so schone ende costelijken wel ghecleet, waer
[52] om dat syse eerlijcken ende vreedsamelijc ontfinghen in alle plaetsen.[52]

[53] Daer nae visiteerde coninc Kaerle Sint-jacobs graf in Galissiën met groter weerdicheyt
[54] ende devocyën. Ende so wat Sarasynen dat hi vant in alle landen waer hi quam die kersten
[55] wouden werden ende haer onghelove oft mamettriën laten, die dede hi doopen vanden[55]
[56] eerwerdighen aertschbisscop Tulpijne van Riemen. Ende die ghene die onghelovich bliven
[57] wouden, die worden ghedoot oft bleven ghevangen.

[58] Daer na so trac die wijse coninc Karele door alle tlandt van Spaengyën vander eender
[59] zee totter andere, daer inne dat vele goede conincrijken ende landen begrepen sijn, te
[60] wetene dat conincrijc van Portegale, Aragon, Naverre, Bisscayen, Galissyën, een deel van
[61] Moorenlant, Proveynciën ende Cateloingyën, van welcken landen die vermaerde steden[aant.]
[62] alle ghenoemt staen in den voor[H2R]seyden boeck van Turpijn eertsbisscop. Sommyge
[63] van welcken steden coninc Karel creech sonder strijden ende die sommighe creech hy met

42 *bekennen*: belijden.
45 *vesten*: vesting.
46 *keytijvelijcken*: op ellendige wijze.
47 *over alle tlant*: in het hele land.
48 *boven verclaert*: hierboven uiteengezet.
49 *tribuyt*: belasting.
52 *eerlijcken*: met respect.
55 *mamettriën*: afgodendienst.

[64] groten strijde ende arbeyde, uutgenomen die stad van Lucernen, die hi gheenssijns[aant.]
[65] ghecrigen en conste. Ten lesten soe belach hijse iv maenden lanck; hy dede sijn ghebet
[66] tot Gods ende Sinte-jacop, ende die mueren vander stad vielen al ter neder ende die stad

[67] versanck, want dair midden in quam een groot watere. Men leest dat coninc Karel IV aant.
[68] steden heeft vermalendijt, die verdorven ende onbewoont sijn bleven, te wetene Lucernen,[68] aant.
[69] Ventosa, Capparra ende Adama. aant.

[70] So bleef coninc Karel in dien lande woonende III jaren. Ende vanden goude dat hem die
[71] coningen ende princen in Spaengyën woonende, gaven, vermeerderde hi Sinte-Jacops[71]
[72] kercke inde stad van Compostelle. Ende daer stelde hi eenen eertsbisscop ende canonicken
[73] na Sint-Isidorus des bisscops regule. Ende hy vercierde die kercke met vele ornamenten. aant.
[74] Item noch vanden goude ende zelvere dat hi uut Spaengiën bracht, maecte hy vele
[75] kercken, te weten Onser-Liever-Vrouwen kercke tot Aken ende Sint-jacops kercke te
[76] Tholousen in Vrancrijc ende Sinte-Jacops kercke in Gasconiën ende Sint-jacops kercke te
[77] Parijs, tusschen die Seyne ende Mont Martere, ende seer vele abdiën, die hy maecte in
[78] vele landen.

[79] Dus so bestelde dese eerweerdighe coninc alle sijn goet dat hi op die heidenen[79] aant.

[80] gheconquesteert hadde ter eeren Gods, daer af makende kercken ende cloosteren, die arme[80]
[81] menschen lavende ende vertroostende. Hi en bestelde niet sijn rijcdommen tot pomperijen[81]
[82] oft hoverdyën deser werelt, gheen ternoyen, steecspelen oft ander ydelheden hantierende.[82]
[83] So sedich was alle sijn huysgesin, soe dat sijn hof wel scheen te wesen een cloostere.[83]

[84] Gheen oneerbaerheden van woerden noch wercken en sachmen daer hanteren. Maer het is
[85] een out segghen 'Daer die heere vanden huse duechdelijc is, daer na volghen gherne[85]
[86] sijn ondersaten' etc.[86]

68 *vermalendijt*: vervloekt.
71 *vermeerderde*: vergrootte.
79 *bestelde*: beheerde.
80 *gheconquesteert*: veroverd.
81 *pomperijen*: praalzucht.
82 *gheen [...] hantierende*: zich niet bezighoudende met.
83 *sedich*: ingetogen.
85 *segghen*: spreekwoord.
86 *ondersaten*: onderdanen.

Afbeelding 1. Houtsnede, Cronyke *H2V (verkleind). Een veldslag met links heidenen (met kromzwaarden) en rechtsvoor de Franken, waaronder Karel (met kroon en een banier met de Franse lelie en de Duitse adelaar) en Rolant (met een klimmende (Brabantse) leeuw op zijn schild). Rechtsachter zijn Brabantse voetknechten te herkennen aan de banier met de Brabantse leeuw.*

Kapittel III

Hoe die heydensche coninck Aygolant in Spaengiën quam na coninck aant.
Kaerlen met grooter heercracht om hem te bevechten. ende van [2]
twee stryden die sy hadden, die welcke dat Kaerle wan

[4] [H2V] Als coninck Karel weder ghekeert was in Vrancrijc, so quam een heydens coninc uut
[5] Affriken, geheeten Aygolant, die mit groter macht Spaengiën creech ende hi doodde ende
[6] verjaechde uten lande ende uten steden die bewaerders ende regeerders die koninc Karel[6]
[7] daer gelaten hadde. Dwelc vernemende coninc Karel track met seer groten here weder in[7]
[8] Spaengyën. Ende met hem was Milo van Anglere, hertoghe oft leytsman vanden here, te aant.
[9] wetene Rolants vadere. Ende als coninck Karels heer omtrent die stad van Bayone quam, aant.
[10] so liet God geschyen een wonderlijc teyken van eenen ridder geheeten Romarycus, die
[11] sieck wert. Ende als hy der doot nakende was, soe biechte hy ende ontfinck dat heylich
[12] sacrament. Ende hy beval eenen sijnen neve dat hi sijn peert vercoopen soude ende dat hy[12]
[13] den loon daer af den priesters ende den armen in aelmoesenen gheven soude. Maer als hy[13]
[14] doot was, so en dede sijn neve dat niet, maer als hy tpeert vercocht hadde c scellinghe,[14]
[15] so verdede hijse om cledere, om spijse ende dranck. Ende als xxx daghe leden waren,[15]
[16] soe openbaerde hem die doode riddere sijn neve inder nacht, segghende dat hem sijn
[17] sonden vergheven waren van Gode, want hy sijn goet in aelmoesenen [H3R] bevolen
[18] hadde ghegeven te wordene. Maer, want die aelmoesene also lange vertrocken was te[18/19]
[19] ghevene, so hadde hi in groter pinen gheweest tot die tijt toe, mids dien wekken hy seyde[19]
[20] tot synen neve die wek hem bedroghen hadde, dat hy des anderen daechs inder helscher
[21] pijnen comen soude. Ende die ridder soude ten eewighen levene comen. Na desen

2 *heercracht*: legermacht.
6 *bewaerders*: bewakers, bezetters.
7 *here*: leger.
12 *eenen sijnen neve*: een van zijn verwanten.
13 *loon*: opbrengst.
14 C *scellinghen*: voor honderd schellingen.
15 *verdede*: verkwistte; *leden*: verstreken.
18/19 *want die [...] te ghevene*: omdat het geven van de aalmoezen zolang werd uitgesteld.
19 *mids dien welcken*: daarom.

[22] visioene soo ontspranck dese neve al bevende. Ende des morghens vroech vertelde hi[22]
[23] tghene dat hy ghehoort hadde. Ende terstont so wart daer ghehoort een ghecrijsch,
[24] gheroep als van leeuwen, wolven ende anderen feilen dyeren ende daer in binnen werdt[24 aant.]
[25] die onrechtveerdighe mensche uut midden vanden anderen in sielen ende in lichamen
[26] vanden duyvelen wech gevoert. Dwelc een wonderlijc ende vervaerlijc exempel is voer[26]
[27] den onrechtveerdigen menschen die wekke die testamenten niet en volbringen alsose
[28] gheordineert werden vanden ghenen diese besetten, maer die wetens verminderen om hair[28]
[29] singulaer proffijt etc.[29 aant.]

[30] Daer na so trac conincx Karels heer door tlant van Naverre. Ende coninc Kaerle quam[aant.]
[31] in Spaengiën met sinen volcke, soeckende den voorseyden coninck Aygolant, dien sy ten
[32] eynde vonden in een playn landt van beemden op een water gheheeten Ceya, daer namaels[32 aant.]
[33] een grote kercke van coninc Kaerlen ghemaect wert. Ende als Karels heer nakende was,[33]
[34] so begheerde Aygolant teghen hem strijt na synen wille, te wetene xx mannen teghen
[35] XX, oft XX teghen XL, oft C teghen C, oft dusent teghen M, oft twee teghen twee oft
[36] een tegen een. Ende soe sant coninck Karel hondert strijdende kerstene mannen teghen C
[37] Sarasyne, ende die Sarasyne werden verslagen. Dair na sant coninck Aygolant hondert van[aant.]
[38] sijnen luyden tegen hondert kerstene, ende die heydene werden verslaghen. Doe sant
[39] Aygolant weder twee hondert tegen twee hondert, ende ter stont werden die heidene
[40] verslaghen. Dair na sant Aygolant twee dusent van sijnen volke teghen twee dusent van
[41] coninck Karels volcke, ende vanden kerstenen wert een deel verslaghen ende dander deel
[42] wert rugghe ghevende. Des derden daechs soe ontboot Aygolant coninc Kaerlen dat hy[42]
[43] vollen strijt des anders daechs met hem begheerde aen te gaene, dwelc koninc Karel hem

22 *ontspranck*: ontwaakte.
24 *feilen dyeren*: wilde dieren.
26 *vervaerlijc*: schrikwekkend.
28 *besetten*: opstellen; *wetens*: opzettelijk.
29 *singulaer proffijt*: eigen voordeel.
32 *playn*: vlak; *beemden*: weiden.
33 *van*: door; *nakende was*: naderde.
42 *wert rugghe ghevende*: vluchtte.

[44] consenteerde. Doe waren daer vele kerstene van coninc Karels volcke die des avonts daer[44] aant.

44 *consenteerde*: toestemde.

[45] voren haer wapenen bereydt hadden ende haer glavyën hadden sij int eerde ghesteken, te[45]
[46] weten by tvoerscreven watere, int groene. Die welcke sy des morghens vroech vonden[46]
[47] wassende met scorssen ende met bladeren, te wetene die ghene die inden navolchghenden[47]
[48] strijde Gods martelaren werden om theylich gheloove. Uut welcken teykene sij seer
[49] verblijdt waren, Gode dat toescryvende, ende sy sneden af die selve glavyën byder
[50] eerden. Ende de wortelen, die int eerde bleven, die wyesschen voirt ende werden boomen,
[51] diemen daer noch siet ter selver plaetsen, dwelck een schoon mirakele is ende byna
[52] onghelooflijc. O wonderlijcke wercken Gods, met hoe groten arbeyde heeft coninc Karel
[53] dit lant van Spaengiën bekeert! etc. Ende dese glaviën [H3V] waren van esschen houte.

[54] Ende op dese voerseyden dach so geviel den strijt van beyden syden, daer in dat[54]
[55] verslagen werden XLM kerstene. Die hertoghe Milo, Rolants vader, wert daer martelare[55]
[56] metten anderen ende koninck Karels pert wert daer verslaghen. Ende hi stont te voet met
[57] MM kerstenen, oock te voet staende, in midden vanden heydenschen here. Ende met
[58] sijnen sweerde, dat groot ende schoon was, versloech hi die heydene, die hy clyefde in
[59] midden dore. Ende alst avont wert so keerden die Sarasynen ende die kerstenen weder tot
[60] haren logisen. Des anderen daechs dair na so quamen Kaerlen te hulpen IV mercgreven[60]
[61] uut Italyën met IVM strijdende mannen. Als Aygolant dat vernam, so vertrack hy
[62] achterweert ende koninc Karel keerde weder met sijnen here in Vrancrijk.[aant.]

45 *glavyën*: lansen.
46 *int groene*: in de weide.
47 *wassende*: uitgroeiende.
54 *geviel*: geschiedde.
55 *wert [...] martelare*: stierf de marteldood.
60 *logisen*: slaap- of verblijfplaatsen; *mercgreven*: markgraven.

Afbeelding 2. Houtsnede, Cronyke *H3V (verkleind). Dezelfde als afb. 1.*

Kapittel IV

Hoe coninc Aygolant quam tot Agenez in Aquitanyën ende
hoe koninck Karel onbekint track tot Aygolande ende [2]
hoe hi Agenes wan ende vanden derden strijde teghen Aygelande aant.
byder stad van sayntes aant.

[5] [H4R] Aigolant hadde weder vergadert een ontellijck volck, te wetene Sarasynen, Mooren, aant.
[6] Moabyten, Persen, den coninc van Arabiën, den coninc van Alexandriën, den coninck van
[7] Bugyën, den coninc van Asiën, den coninc van Barbariën, den
[8] coninc van Marroch, den coninck van Maiorken, den coninc van Meke, den coninc van Sybilyën, den coninc van
[9] Cordubia. Ende soe quam Aygolant met machte int lant van Aquitanyën ende in[9]
[10] Gascoyngyën totter stad van Agenes, die hi wan. Dair na sant hy tot conync Kaerlen dat[10]
[11] hy tot hem vredelijck quame met cleynder scaren, ghelovende hem XX peerden, ghelast[11]
[12] mit goude, silvere ende anderen scatte, so verre hy hem woude sijn onderdanych. Ende[12]
[13] dat seyde hy daerom, op dat hy Kaerlen kinnen mochte om namaels inden strijde hem te[13]
[14] moghen verwinnen. Maer coninc Kaerle, dat versynnende, track mit MM stercken mannen[14]
[15] tot byder stad van Agenes, op IV mylen na. Ende daer liet hijse heymelijck. Ende alleen[15]
[16] met LX mannen reysde hy voert tot eenen berghe byder stadt ende daer liet hyse. Ende hy[16]
[17] verwandelde sijn cleedere ende sonder glavie so track hy als een bode met eenen ryddere[17]
[18] alleene totter stad van Agenes. Ende eenyge vander stad vraechden hem wat sij sochten.

[19] Doen seyden sy: 'Wi sijn boden vanden groten Kaerle, ghesonden tot Aygolande, uwen
[20] coninck.' Ende soe werden sy gheleydt voer Aygolant ende sy seyden tot hem: 'Kaerle
[21] heeft ons ghesonden tot u, want hi es comen also ghi begheert hebt met LX ridderen ende

2 *onbekint*: zonder dat hij herkend werd.
9 *machte*: overmacht.
10 *sant hy tot*: berichtte hij.
11 *ghelovende*: belovende.
12 *so verre*: indien.
13 *kinnen*: herkennen.
14 *versynnende*: begrijpende.
15 *heymelijck*: verborgen.
16 *verwandelde*: verwisselde.
17 *glavie*: lans.

[22] hi wilt hem onder u gheven, so verre ghi hem gheven wilt tghene dat ghy hem gheloeft[22]
[23] hebt. Daer om, comt tot hem oec met LX mannen vredelijc ende spreect met hem.' Doe
[24] wapende hem Aygolant, segghende: 'Keert weder tot Kaerlen ende segt hem dat hi my[24]
[25] verbeyde.' Ende Aygolant en wist niet dat Kaerle was die teghen hem sprac. Ende Kaerle[25]
[26] mercte Aygolanden wel ende sijn macht, ende ooc die stad waerse lichtelijc te winnen
[27] ware. Ende soe keerde hi weder tot sinen volcke. Ende Aygolant volchde hem haestelijc
[28] met VIIM mannen, wanende Kaerlen te verslane metten synen. Dwelc Karel vernemende,
[29] nam die vluchte.

[30] Daer na keerde coninc Kaerle weder in Gallyën ende vergaderde een groot heer ende
[31] quam tot voor die selve stadt van Agenes, daer Aygolant in was, ende belachse omtrent[31]
[32] VI maenden lanc. Ende in die sevenste maent so pijnde hy hem met menigherande
[33] angyenen tcasteel vander stadt te crighen. Ende Aygolant, dat vernemende, vloot[33]
[34] heymelijc bi nachte met synen coningen ende meesten heeren doer heymelike steden,[34 aant.]
[35] comende totter Geronden, een grote riviere bi der stad, ende also ontghinc hi. Ende opden[aant.]
[36] dach daer na so trac coninc Kaerle met groter eeren ende seghen in die stadt. Doe vloden
[37] vele Sarasynen doer die Gyronde ende vele andere, tot tyen duysent toe, blevender
[38] verslaghen.

[39] Daer na so pijnde hem coninc Kaerle te volghen Aygolande, die ghevloden was ende[39]
[40] lach te Sayntes. Ende Kaerle ontboot hem dat hi hem die stad over gheven soude, dwelc[40]
[41] Aygolant niet doen en woude, maer hi quam ute om striden, met sulcker voorwaerden, dat
[42] die stadt des gheens sijn soude die den an[H4V]deren verwinnen conste. Ende des avonts
[43] voer den dach des strijts, als conynck Karles volck hem bereydde, inde beemden bider

22 *hem onder u gheven*: zich aan u onderwerpen.
24 *wapende hem*: wapende zich.
25 *dat*: dat het.
31 *belachse*: belegerde haar.
33 *angyenen*: belegeringswerktuigen.
34 *meesten*: voornaamste, belangrijkste.
39 *pijnde hem*: deed moeite om.
40 *ontboot*: gebood.

[44] stad liggende, so staken si haer glavyën int eerde voir haer logijsen. Des anderen dages
[45] soe wasser vele die haer glavyën vonden wassende met scorssen ende bladeren, te wetene[45]
[46] die ghene die in den aenstaenden strijde martelaers worden souden om den naem Crysti.
[47] Ende van deser mirakelen hem verblijdende, sneden si haer glaviën af vander eerden ende
[48] te samen by een vergadert sijnde, sloeghen sy ierst op die Sarasynen, dier sy vele
[49] versloegen, maer int ynde storven sy selve martelaren. Ende sy waren in getale IVM. Oock[49]
[50] wert daer verslagen coninc Karels peert. Maer Kaerle, staende te voete int ghedranghe
[51] vanden heydenen, versloecher vele met vromen moede. Ende die heydene, vermoeyt
[52] sijnde vanden dooden die sij verslaghen hadden, vloden in de stad van Sayntes. Ende
[53] Karel volchde hem ende beleyt die al omme, uut ghenomen die teghen die riviere. Ende
[54] des nachs dair na so began Aygolant te vlyeden doer die riviere. Ende Karel, dat
[55] vernemende, es haestelijcken gevolcht met synen volcke ende sloech achter in Aygolans[aant.]
[56] heer so vreesliken, dat hi twee van sijnen coninghen versloech, te weten den coninck van
[57] Agabyën ende den wreeden coninc van Bugyën met vele ander heydensche princen ende
[58] heeren. Soe dat Aygolant daer meer dan IVM van sinen volcke liet ende hi en konde selve[aant.]
[59] nauwelijc ontcomen dan met grooten arbeyde: so scarpelijc volchde hem coninc Karel na[59]
[60] metten sinen volcke.

Kapittel V

Hoe coninc Kaerle een alten grooten heercracht vergaderde, ende [1] vanden namen sijnre heeren ende capiteynen als Rolant, Olivier, Ogier etc., die hem alle ghetrouwelijc te dienste quamen. ende hoe Aygolant teghen Kaerlen sprac etc.

[5] [H5R] Als Aygolant aldus ghevloden was, so track hi over tot Panpiloniën ende hy ontboot
[6] Kaerlen dat hy hem daer verbeyden soude om te strijden. Als Karel dat vernam, so track[6]

45 *wassende*: uitgroeiende.
49 *martelaren*: de marteldood.
59 *nauwelijc [...] dan met grooten arbeyde*: slechts met grote moeite; *scarpelijc*: strijdlustig.
1 *alten*: zeer.
6 *verbeyden soude*: op zou wachten.

[7] hy weder in Vrancrijke, bevelende nernstelijck dat alle sijn heer van allen landen tot hem[7]
[8] comen soude. Ende hy beval dat alle eyghene knechte die by quader ghewoenten van[8]
[9] quaden heeren verbonden waren, met alle haren geslachte van hem comende, eewelijc[9/10]
[10] gevrijdt sijn souden, te wetene die ghene die met hem trecken souden om die
[11] ongheloovighe te bevechten. Ende alde ghene die hy vant in kerckeren ligghende, die
[12] verloste hy. Ende die arme begaefde hy, die naecte cleedde hy, die quaetwillighe stelde[12]
[13] hy te vreden. Schiltknechten ende die in wapeningen geleert waren, die cleedde hy[13]
[14] eerlijck. Ende die ghene daer hy te rechte op vertorent hadde gheweest, die ontfinck hi in
[15] sijnre vrienscap om die minne Gods. Ende aldus is coninc Karel in Spaengiën ghetogen
[16] met CXXXIVM strijdende mannen teghen coninc Aygolant.

[17] Ende dit sijn die namen vanden princen ende heeren die mit hem waren, also die heylige[aant.]
[18] man Turpijn dat tuyget, segghende aldus: Ic Turpijn, eertsbisscop van Ryemen, die met[18 aant.]
[19] weerdigen vermaninghen dat kersten volck verwecte tot strijdene ende die absolveerde van[19]
[20] haren sonden, bevacht dicwile die Sarasinen met mijnen eyghenen handen; Rolant, die
[21] hertoghe vanden here, grave van Mayne ende heere van Blaie, Karels neve, met IVM
[22] strijdende mannen; Olivier, hertoghe vanden here, een ridder alder geleerst in strijden,
[23] alder mogenst van arme ende sweerde, grave van Genevere, grave Reynyers sone, met[23]
[24] IIIM stridende mannen. Van desen Oliviere sijn seer schoon historiën: hi was die alder

7 *nernstelijck*: naarstig.
8 *eyghene knechte*: onvrijen, lijfeigenen; *van*: aan.
9/10 *eewelijc gevrijdt*: voor altijd vrij.
12 *verloste*: liet vrij; *begaefde*: bedeelde, begiftigde.
13 *geleert*: ervaren; *eerlijck*: overeenkomstig hun waardigheid.
18 *tuyget*: naar waarheid mededeelt.
19 *weerdigen*: eerwaardige; *verwecte*: opriep en bemoedigde; *absolveerde*: vrijsprak.
23 *alder mogenst*: zeer sterk.

Afbeelding 3. Houtsnede, Cronyke *H4V (verkleind). Karel de Grote op zijn troon. Aan zijn rechterhand zijn Olivier en Rolant afgebeeld. Oliviers draagt het schild met het 'maagdenhoofd' (vermoedelijk een afbeelding van zijn zuster, la belle Aude). Rolant draagt een schild met een klimmende leeuw. Aan Karels linkerhand een ridder met schaakbordmotief op zijn schild (één van de twaalf pairs: Ganelon?) en de figuur van aartsbisschop Turpijn (met mijter); daarachter Saracenen. De inscriptie boven Karels troon is moeilijk leesbaar, vermoedelijk staat er* MOEI/(J)OIE, *een verdietsing van* Montjoie, *de strijdkreet van de Franken in de chansons de geste (Lejeune en Stiennon 1971, I, p.387). Gelet op de afmetingen en de voorstelling is deze houtsnede vermoedelijk niet voor de* Cronyke *vervaardigd, maar wellicht voor het* Roelantslied.

[25] wijste ridder bynnen sijnre tijt, seer victoryoes int strijden. Hij hadde een scoon suster,
[26] die welc een die schoonste maecht was die bynnen harer tijt leefde. Dese maecht was
[27] seere bemint vanden grave Rolant, waer om dat hy ende Rolant altijt II gesellen waren:
[28] deen was gherne bijden anderen. Maer wantet hyer te lanck soude vallen te vertellen alle
[29] die feyten vanden vromen Oliviere, so wil ick nu van hem swijghen ende voert scrijven

[30] vanden edelen coninck Kaerlen ende van sijnen ridderen ende capiteynen, te wetene
[31] Estultus, grave van Langre, met MMM strijdende mannen; Arastagnus, coninc vanden
[32] Brytoenen, met VIIM strijdende mannen; Engelerius, hertoge van Aquitaniën, met IVM
[33] stridende mannen; Gayferus, coninc van Bourdeaus, met MMM strijdende mannen;
[34] Gelerius; Gelinus; Salomon; Boudewijn, Rolants broeder; Gandellodus, coninc van
[35] Vrieslant, met VIIM ridderen; Ervalt van Bellant met MM ridderen; Oellus, grave van
[36] Nantes, met MM ridderen; Naaman van Beyeren met xM ridders; Ogyer van Denemercken
[37] met xM ridders; Lambrecht, prince van Berry, met MM ridders; Sampson, hertoghe van
[38] Bourgondiën, met tyen M ridders; Constantijn, prefect van Rome, met xxM ridders;
[39] Raynot van Albespyne; Gautier van Turmen; Willem; Garijn met IVM ridderen; Beggo;
[40] Albericus; Berraert van Nublen; Guynaert; Esturmitus; Dyeric; Yvorius; Berrengier;
[41] Gaweloen, [H5V] die na werdt een verrader. Ende dat heer van coninck Karels eyghenen[41]
[42] lande was LxM strijdende mannen te peerde, maer die voetgangeren waren sonder ghetal.[42]

[43] Dese voerseyde sijn genaemde strijderen, mogende ende sterck boven alle andere inde[43]
[44] werelt, Gods edele ridderen, dat kersten geloove inde werelt openbarende. Want mit desen
[45] strideren heeft Karel, die coninck van Gallen ende keyser vanden Romeinen, ter eeren des
[46] godlijken naems, Spaengniën gecreghen, ghelijck ons Heere Jhesus Cristus met sijnen
[47] apostelen ende discypelen die werelt ghecreghen heeft. Doen wert alle dat heer vereenicht
[48] int lant van Bourdeaus. Ende alle tlant wert metten here bedect, twee dachvaerden verre[48/49]
[49] inde lyngde ende inde breydde, ende xn milen verre hoorde men tgeluyt ende gecrijsch
[50] vanden here. Item Ervalt van Bellant tooch ierst over dat pas van Portifers, ter stont[aant.]
[51] volchde hem Estultus mit sijnen here. Daer na quam coninc Arastagnus ende Engelerius te

41 *na*: later.
42 *voetgangeren*: voetknechten.
43 *genaemde*: beroemde.
48/49 *twee dachvaerden [...] inde breydde*: over een lengte en breedte van twee dagreizen; *gecrijsch*: geschreeuw.

[52] samen met haren here. Daer na tooch over coninc Gandellodus met sijnen volcke. Daer na
[53] Ogyer ende Constantijn met haren volcke. Ende ten alderlesten quam coninc Karel met
[54] allen sijnen heren ende sy besloeghen alle tlant vander Runen totten berghe die III mylen[aant.]
[55] staet van Panpiloniën. Ende VIII dagen lanck marreden sy int overtrecken vander havene.[55 aant.]

[56] Doen ontboot coninc Karel Aygolande, die inde stad was, dat hi hem de stad weder over
[57] gave, die hy weder betymmert ende ghesterct hadde, oft dat hy teghen hem comen soude
[58] te strijde. Als Aygolant sach dat hy de stad teghen hem nyet ghehouden en conste, soe
[59] woude hy liever strijden dan inde stad oneerlijc sterven. Ende so begeerde hy van Karelen[59]
[60] tijt ende spacy om alle sijn heer uter stad te bryngen om tot strijden hem te bereyden,
[61] ende dat hy teghen hem spreken mochte mitten monde, want hy begheerde Kaerlen te
[62] siene. Doe wert bestant ghemaect ende Aygolant quam uter stad mit sijnen here, dwelck
[63] hy liet byder stad. Ende hy tooch met LX van sijnen meesten voir den coninclijken stoel[63]
[64] van Kaerlen, die met sijnen volcke lach een myle vander stad. Ende doe laghen beyde die
[65] here van coninck Karel ende van coninck Aygolant in een schoon pleyn velt, VI milen[65]
[66] lanck ende breet, opden wech van Sint-Jacops. Doe seyde Karel tot Aygolant: 'Bistu[aant.]
[67] Aygolant die mijn lant bedriechelijck hebst afgenomen? Tlant van Spaengyën ende van
[68] Gascoingniën heb ick ghecreghen metten onverwinlijken arme der mogentheyt Gods, die
[69] kerstene wet heb ick daer in gestelt ende alle de coninghen des lants hebick mijnen gebode[69]
[70] onderdanych gemaect, dwelc ick noch in meyninghen ben van doene, op dat mi God sijn[70 aant.]
[71] gracy yonnen wille. Ende ghi sult weten ende bekinnen, op dat my God gespaert, dat ic[71]
[72] noch al dit lant totter kerstenen wet heb te bekeeren ende my onderdanich te makene ende
[73] u heydenen daer uut te verdriven, alle die afgoden brekende ende te vernielen. Ende dat
[74] ick ghedaen hebbe tot deser tijt, dat en heb ick niet ghedaen uut my selven, maer uut

55 *marreden sy int*: wachtten ze met.
59 *oneerlijc*: oneervol.
63 *meesten*: belangrijkste mannen.
65 *pleyn velt*: vlakte.
69 *kerstene wet*: christelijke godsdienst.
70 *in meyninghen ben van doene*: van plan ben te doen.
71 *yonnen*: gunnen; *op dat my God gespaert*: indien God mij beschermt.

[75] bevele van Code almachtich, dien ghi niet en kent, hoe groot, hoe wijs, hoe mogende dat
[76] hi es. [H6R] Ende du hebbest Gods kerstenen ghedoot als ick int lant van Galliën

[77] ghetoghen was, mijne steden ende borgen hebstu ghedestrueert ende alle dlant hebstu te
[78] viere ende te sweerde verdorven. Uut den wekken dat ic my nu van u met allen rechte
[79] seer te beclaghen hebbe.' Terstont als die coninck Aygolant verstont sijn tale van Arabiën,
[80] die Karel sprac, so werdt hi seer verwondert ende verblijt. Ende Karele hadde dese
[81] Sarasijnsche tale gheleert te Toletten, dair hi in sijnder joncheyt ghewoont hadde. Doe[aant.]
[82] seyde Aygolant tot Kaerlen: 'Ick bidde di, seght my waerom datstu tlant dwelc dy van
[83] erflijken rechte niet toe en behoort, noch dat oeck dijn vader, noch dijn oudevadere niet[83]
[84] beseten en hebben, ende onsen volcke af ghenomen hebste' Kaerle seyde: 'Daeromme
[85] heb ick dat ghedaen, want Ons-Lieve-Here jhesus Cristus, scepper des hemels ende der
[86] aerden, ons oft kersten volck boven alle volc uutvercoren heeft ende heeftet ghestelt oft
[87] gheordineert om te hebben heersscappye over alle dat volc vander werelt. Dijn heydensche
[88] volc hebbick totter kerstenen wet bekeert also vele als ick vermoghen hebbe.' Daer tegen[88/89]
[89] seyde die heydensche coninc Aygolant, verheffende die wet van Machomet boven der[89]
[90] kerstenen wet. Maer die geleerde coninc Kaerle bewees met goeden redenen die kersten
[91] wet beter te sine dan der heydenen wet, seggende voert hoe dat wy die gheboden van
[92] God selve ontfanghen hebben, ende die heydenen hebben haer gheboden van Machomet,
[93] eenen verkeerden, onghevallighen mensche, ontfanghen. Want onse sielen na onse doot[93]
[94] comen door theylich kersten gheloove totten eewighen levene, maer der heydenen sielen
[95] gaen ter hellen. Ende dus soe vermaende die duechdelike coninc Kaerle Aygolande dat hi
[96] met sinen volcke kersten werden woude ende dat heylighe doopsele ontfanghen. 'Oft
[97] comt', seyde coninc Kaerle, 'met mi te stride om qualijck te sterven.' Aygolant seyde:[97]
[98] 'Dat en moet niet gheschien, dat ick tdoopsel ontfanghe. Maer ten iersten ick ende mijn[98]

83 *oudevadere*: grootvader.
88/89 *Daer tegen seyde*: Dat weersprak.
89 *verheffende*: prijzende.
93 *verkeerden*: verdorven; *onghevallighen*: rampzalig.
97 *qualijck*: op een afschuwelijke manier.
98 *moet*: moge; *ten iersten*: eerst.

[99] volc sullen striden teghen dy ende dijn volck, op dusdanigher condiciën: eest dat uwe wet
[100] Gode behaechlijcker is dan die onse, dat ghi dan verwinnen sult, ende die verwonnen[100]
[101] sullen worden die moet dat sijn tot eewighen laster, ende die daer verwinnen sullen tot
[102] eewighen love ende bliscapen. Item noch voert: yst dat mijn volck verwonnen wert, ick
[103] sal tdoopsel ontfanghen, op dat ick leven mach.' Ende dit werdt van beyden syden
[104] geconsenteert.[104]

[105] Terstont werden daer ghecoren XX kersten ridders teghen twintich Sarasynen int velt
[106] des strijds, die op de voerwaerde begonsten op malckanderen vreeslijc te striden. Ende[106]
[107] terstont worden alle die twintich Sarasinen ghedoot. Daer na soe wordender noch
[108] ghesonden tsestich tseghen tsestich, die oec seer vreeslijc op malckanderen sloeghen. Maer
[109] die Sarasynen werden alle verslaghen. Dair na hondert tseghen hondert, ende die
[110] Sarrazynen werden verslaghen, dies hem Aygolant seer verwonderde. Doen werden daer
[111] weder ghesonden noch eens C tseghen C, ende terstont so vloden die kerstenen ende
[112] werden [H6V] verslaghen, want sy uut vreesen vander doot vloden. Daer na werdender
[113] gesonden tweehondert tseghen twee hondert, ende alle die Sarasynen werden verslagen.

[114] Daer na dusent tseghen dusent, ende alle die heydenen werden verslaghen. Doe werdt daer
[115] bestant ghemaect ende Aygolant quam teghen Kaerlen spreken, segghende dat der
[116] kerstenen wet beter was dan die heydensche wet, ende hi beleefde Kaerlen dat hy des
[117] anderen daechs daer na met synen volcke dat doopsel ontfangen soude. Ende hi beval
[118] allen synen volcke datse hem bereyden souden totten doopsel, dwelck die sommighe
[119] consenteerden ende waren blide van dier bootschap. Ende ooc sommighe ander
[120] herdneckighe ende kinderen des duyvels weygherdent, ende swoeren datse om niemants
[121] wille hair wet laten souden.[121]

100 *verwinnen*: overwinnen.
104 *geconsenteert*: overeengekomen.
106 *op de voerwaerde*: op de (gestelde) voorwaarden.
121 *hair wet laten souden*: van hun geloof afstand zouden doen.

Kapittel VI

Hoe coninck Aygolant hem bereydde om ghedoopt te worden,
dwelck hi nochtans niet en volbrachte. ende van den alder meesten
ende laetsten stride die hi tegen den moghenden keyser ende coninc
Kaerlen hadde, daer hi ende alle sijn volc inne verslaghen wardt.
item noch van eenen anderen stride, daer inne dat verslaghen werdt
die prince van navarre ende noch andere

Afbeelding 4. Houtsnede, Cronyke *H6V (verkleind). Twee voorstellingen, links de aanval op een stad of burcht en aan de rechterkant de inname daarvan. De houtsnede lijkt oorspronkelijk niet voor de vertaling van de* Pseudo-Turpijn *te zijn vervaardigd.*

[7] [I1R] Des ander daechs omtrent tertie tijt quam coninc Aygolant tot coninc Kaerlen om[7] aant.
[8] ghedoopt te werden. Ende als hi sach Kaerlen ter tafelen sitten om te eten ende
[9] veelrehande tafelen omtrent hem, daer alderhande menschen aen saten met verscheydenen[9]
[10] cleederen gecleet, so vraechde hij Kaerlen daer af tbediet. Kaerle antwoerde: 'Die ghene[10]
[11] die du sietste, hebbende bonetten van eender verwen, dat sijn bisscoppen ende priesteren[11] aant.
[12] van onser wet, die de wet verclaren ende van sonden ontbinden ende ons benediden. Die[12]
[13] du sietste met swarten habite gecleet, dat sijn monicken ende abten, die altijt voor ons
[14] bidden die godlike mogentheyt. Die du sietste met witten gecleet, die worden geseyt[14]
[15] canonyke reguliers, die oec bidden voor ons ende singen misse ende die ghetyden bi dage[15]

7 *omtrent tertie tijt*:'s morgens.
9 *omtrent*: rondom.
10 *tbediet*: de betekenis.
11 *bonetten van eender verwen*: eenkleurige mutsen.
12 *ontbinden*: absolveren; *benediden*: zegenen.
14 *geseyt*: genoemd.
15 *canonyke reguliers*: reguliere kanunniken.

[16] ende bi nachte.' So sach dair oec Aygelant XIII arme menscen op een syde ter aerden
[17] neder sitten, ghecleedt met snoden cleederen, sonder tafel ende ammelaken ende sober[17]
[18] spise ende dranc. Ende hi vraechde hoedanighe menscen dat waren. Karel antwoirde: 'Dit
[19] is Gods volc, die boden ons Heeren Jhesu Cristi, die wy voeden inden name der XIII[aant.]
[20] apostelen.' Doe seyde Aygolant: 'Die omtrent di sitten, sijn dyne lieden, wel etende ende
[21] drinckende ende wel gecleedt ende si sijn salich, maer die du seggest dat dijns Gods sijn
[22] ende syne boden, waer om lyden die honger ende sijn qualijc gecleet ende worden van dy
[23] verworpen? Qualijc dient die mensche sinen heere die sijn boden also oneerlijc ontfaet,
[24] grote schaemte doet hi sinen here die sijn huysgesin also dient! Dijn wet die du seydes
[25] goet te sine, die thoenstu nu valsch te wesen.' Ende nemende also orlof van hem, keerde[25]
[26] hi weder tot sinen lieden, ende weder segghende dat doopsel, soe ontboot hi hem strijt des[26]
[27] ander daechs navolghende.

[28] Als coninc Kaerle verstaen hadde dat Aygolant niet kersten werden en woude om die
[29] arme luden die hi gesien hadde qualijc tracteren, soe dede hij alle die arme die hi in sijn[29]
[30] heer vant, wel voorsien ende cleeden, ende dede hem eerliken spise ende dranc gheven.[30]

[31] Des anderen daechs daer na so quam te samen al dat ghewapent volc van beyden syden
[32] om te striden, met voorwaerden om te besoecken oft te proeven welcke wet dat beste[32]
[33] waer, so voor gheseyt is. Ende dat heer van coninc Kaerlen was in ghetale omtrent
[34] hondert ende XXXIV dusent. Ende dat heer vanden heydenschen coninc Aygolant was
[35] omtrent hondert dusent ende meer.

[36] Die kerstenen maecten vier scharen ende die Sarasynen vijf scharen, waer af dat die
[37] eerste heydensche schare die voor ten stride quam, terstont vanden kerstenen verslaghen

17 *snoden*: armoedige; *ammelaken*: tafellaken; *sober*: met weinig.
25 *thoenstu*: bewijs je; *orlof*:afscheid.
26 *weder segghende*: weigerende.
29 *tracteren*: behandelen.
30 *eerliken*: eervol.
32 *besoecken*: bevinden.

[38] werdt ende tonderghebracht. Doe ghinck die tweeste schare van den heydenen te stride
[39] ende wert oec terstont verslaghen. Ende als die heydenen aldus haer volc saghen
[40] tonderdoen ende van den kerstenen also lichtelijc verslaen, so vergaderden sy al in een,
[41] ende haer coninck Aygolant was int middel van hem. Als die kerstenen dat saghen, so
[42] omringhelden sy al gheheelic dat Sarasijnsche heer van allen sijden, te wetene Ervault van
[43] Bellant met sinen volcke, coninc Arastagnus, coninc Gandellodus, coninc [I1V] Ogier
[44] ende Constantijn, alle voergenoemt, ende ten lesten coninc Karel met allen sijnen heren.

[45] Doe soe voer daer in alder yerst die voerseyde Ervalt met sijnen volcke ende hy
[46] versloechse al ter neder ter rechter sijden ende ter luchter, tot dat hy quam tot Aygolande,[46]
[47] die in midden van hem was, ende mit sijnen sweerde doodde hijen. Ende ter stont
[48] maecten si groot ghecrijsch ende die kerstene overvielen die Sarasyne van beyden sijden
[49] ende dooddense alle, soe datter nyemant en ontghinck, uutgenomen de coninc van Sibiliën[49 aant.]
[50] ende Altumaior van Corduba mit cleynder scaren. Also groten bloetstortinghe gheschiedde[aant.]
[51] op dien dach, dat die kersten totten halven beene toe int bloet treden. Want koninc Karel
[52] dan aldus strijdde teghen Aygolande met voerweerden wyens geloove dat beter ware, soe
[53] bliket dat die kerstene wet allen wetten deser werelt te boven gaet. Doe vergaderde coninc
[54] Kaerle sijn volc, hem seer verblidende van dier victoriën, ende quaem tot Pontarge, daer[aant.]
[55] hi rustede.

[56] Doe waren dair sommighe kerstenen die bij nachte, sonder coninc Karels weten, uut[aant.]
[57] ghiericheden ghinghen totten dooden die dair verslaghen waren, om die te spoliëren.[57]

[58] Dwelc sy deden ende keerden weder om, gheladen met goude ende silvere ende ander
[59] grote costelijcheden. Ende terstont so overvielse die voorseide Altumaior, die tusschen die
[60] berghen met sommighen Sarazijnen verborgen lach, ende doodese allegader, te weten
[61] omtrent duysent kerstenen.[61]

46 *luchter*: linker.
49 *uutgenomen*: behalve.
57 *ghiericheden*: hebzucht; *spolieren*: beroven.
61 *omtrent*: ongeveer.

[62] Des anderen daechs wert coninc Karelen ghebootschapt datter bi den berghe Gaysin was[aant.]
[63] een prince van Navarre, gheheeten Furre, die teghen hem strijden woude. Ende coninc

[64] Kaerle track ten voorseyden berghe, ende die selfde prince schicte hem te striden des[64]
[65] anderen daechs. Ende des avonts voor den strijdach so badt coninc Kaerle Gode dat hi
[66] hem toch kinlijc maken woude die ghene welck dat van synen volcke des anderen daechs[66]
[67] in den strijde sterven souden. Ende den dach des strijts comende, als sijn volc ghewapent
[68] ende bereet was om striden, so sach men op die scouderen vanden sommighen, te wetene
[69] op haer wapene oft pancieren, root bloet. Als coninc Kaerle dat sach, so sloot hyse in sijn[69]
[70] bedehuys oft oratorie, op dat sy inden strijde niet sterven en souden. Siet hier die
[71] wonderlike wercken Gods! Als den strijt ghedaen was ende die prince Furre met dry
[72] dusent Sarasynen ghedoot was, so vant coninc Kaerle die selve kerstenen die hi ghesloten
[73] hadde, alle doot, te weten omtrent c ende L, die welcke, al en storven sy niet biden
[74] sweerde, nochtan en verloren sy niet dien loon der martelaren. Doe nam Kaerle tcasteel in
[75] vanden berghe Gaysim ende alle tlant van Navarre.

Kapittel VII

Vanden vreeselijken rese Ferracutus, ghesonden vanden coninc van Babiloniën, met c ende xx duzent mannen. ende hoe Rolant hem versloech [aant.]

[4] Die bootscap quam den keyser ende coninc Kaerlen, dat een groot gigant oft rese,
[5] ghenoemt Ferracutus, aencomen was uut Syriën, dien [I2R] ghesonden hadde die coninc
[6] van Babylonyën, met CXXM mannen om teghen Kaerlen te strijden, die welcke noch
[7] glavye noch ghescutte en ontsach, hebbende die cracht van XL stercke mannen. Hi was[7]
[8] lanck omtrent XII cubitus (dat sijn ellebogen) ende sijn aensicht omtrent eenen elleboghe, [aant.]
[9] sijnen nase lanck een palme, sijn armen ende beenen lanc IV ellebogen ende sijn[9] [aant.]
[10] vingheren lanck III palmen. Ende coninc Karel reysde derweert. Ter stont als die rese

64 *schicte hem te stride*: maakte zich gereed voor de strijd.
66 *kinlijc*: kenbaar.
69 *pancieren*: harnassen,
7 *glavye*: lans; *ghescutte*: schiettuig, pijlen; *ontsach*: bang was voor.
9 *nase*: neus; *palme*: handpalm.

[11] Ferracuit dat vernam, so track hy uter stad daer hy in was, geheeten Nagrea, ende[aant.]
[12] begheerde te kampen tegen eenighe ridders van Karels volke, een teghen een. So sant hem
[13] Karel Ogiere van Denemercken. Als die rese hem alleen sach int velt, so ghinck hi
[14] suetelijc bi hem ende terstont met sijnen rechten arme omhelsde hij Ogieren met allen[14]
[15] sijnen wapenen ende droechen voir alle tvolck inde stad, al so saechtelijc, oft een lam[15]
[16] gheweest hadde. Daer na sant Karel tot hem Raynout van Albespine om te kampen. Ende
[17] die rese nammen met sijnen arme terstont ende droechen in zijn gevangenisse. Daer na
[18] wert gesonden Constantijn, de Roomsche capiteyn, ende Oellus die grave. Ende die rese
[19] namse beyde: den eenen metten rechten arme, den anderen metten luchten, ende stacse in[19]
[20] sijn ghevanghenisse. Dair na werden XX vrome strijders tot hem gesonden, verscheiden[20]
[21] die een vanden anderen, ende die stack hi ooc in tgevangenysse. Als Karel dat sach ende
[22] alle sijn volck hem verwonderde, so en dorste hi niemande meer sinden om hem te
[23] bevechten.

Kapittel VIII
Hoe Rolant den rese bevacht ende versloech

[2] [I2V] Als Rolant dit sach, dat niemant den rese Feracuyt bevechten en dorste ende dat niemant
[3] voor sijn cracht bliven staen en mochte, soe nam hy orlof van coninc Kaerlen ende reedt[3]
[4] totten reze met groten moede, als een vroem ridder, ghelijc hi was. Ende bi den reze[4]

14 *suetelijc*: kalmpjes.
15 *saechtelijc*: gemakkelijk.
19 *stacse*: bracht hen.
20 *verscheiden*: gescheiden.
3 *voor sijn [...] en mochte*: tegen zijn kracht bestand was; *nam hy orlof*: vroeg hij toestemming.
4 *vroem*: dapper.

Afbeelding 5. Houtsnede, Cronyke *I2R (verkleind). Hoe Rolant den rese bevocht ende versloech. Links doorklieft Rolant het paard van Ferracutus en op de voorgrond doodt Ferracutus met zijn linkervuist het paard van Rolant. Op de achtergrond priemt Rolant zijn dolk omhoog in de navel van Ferracutus, juist op het moment dat de reus hem de genadeslag wil toebrengen. Links kijken de Saracenen vanuit de stad toe, rechts zijn de toeschouwers Franken, met Karel (met de kroon) in het midden.*

[5] comende, so greep hi Rolande terstont met sijn rechter hant ende leyden voor op sijn
[6] paert, rijdende met hem tsijnre stad waert, gelijc hi metten anderen ghedaen hadde. Dies
[7] hem Rolandt seer scaemde, ende verhaelde sijn crachten in Code betrouwende, aenveerde[7]
[8] synen viant bider kinnen die met langen hare behangen was. Ende terstont dede hijen[aant.]
[9] achter weert over opt tpaert vallen, so datse beyde vanden paerde vielen ter aerden.

[10] Terstont so spronghen sij rasschelijc op, uut treckende haer swaerden, so waende Rolant
[11] den reze slaen ende doersloech met eenen slaghe des resen paert. Ende die rese sloech na
[12] Rolande, maer hi miste. Dies de reze seer toernich was om sijn verlies, ende verhief sijn
[13] slincke vuyst na Rolande, maer Rolandt ontspranc hem, soe dat hy sijn paert gheraecte,[13]
[14] twelc terstont sterf. Doen vochten sy lange te voete mitten sweerde; ten lesten soe
[15] gheraecte hem Rolant opten arm daer hi tsweert met hielt, so dattet hem ontviel. Doe
[16] vochten sy te voete sonder zweerden, met haren vuysten ende met steenen, totter noenen[16]
[17] toe. Ende als den avont naecte, soe begheerde Feracuyt bestant tot des ander daegs, ende

7 *verhaelde*: hernam; *aenveerde*: greep.
13 *slincke*: linker; *ontspranc hem*: sprong van hem weg.
16 *noenen*: middag.

[18] overquamen datse sonder paerde ende sonder glaviën te velde comen souden. Ende so[18]
[19] keerde elckerlijc weder tot sinen lieden. Des ander daegs seer vroech so quamen sy te
[20] voete, alsoot gheseyt was. Ferracuyt nochtan bracht sijn sweert, twelc hem niet en baette,

18 *overquamen*: spraken af.

[21] want Rolant hadde bi hem eenen ghewronghenen stoc, daer met hi hem al den dach[21]
[22] sloech, maer niet en quetste. Hi sloech hem oec met vuysten ende met ronden steenen, aant.
[23] dyer vele laghen, tot middaghe toe, dicwijl bi consente vanden reze, ende hi en mochten[23]
[24] niet ghequetsen. Doe nam die rese bestant van Rolant, want hi vaec hadde ende hi began[24]
[25] te slapen. Ende Rolant was cloec ende jonc, ende leyde eenen steen onder des resen hoot,[25]
[26] om hem te bat te doen slapen. Ende daer was alsulcken ordinancie onder die kerstene ende[26]
[27] die heydene, wanneer sy malckanderen bestant gaven, dat niemant den anderen misdoen
[28] en mochte. Ende als yemant tbestant brac eert opgeseyt was, datmen terstont doden soude.

[29] Als Feracuyt, die reze, ghenoech geslapen hadde, so ontspranc hi. Ende Rolant sadt bi[29]
[30] hem ende hi began hem te vraghen hoe hi so hardt ende so stère was, dat hi sweert noch
[31] stoc noch steen en ontsach. Doe seyde die rese in Spaensche tale, al lachende, die Rolant[31]
[32] nochtans verstont: 'Men en mach my niet quetsen dan by den navel.' Doe began Ferracuyt
[33] Rolande te besien ende vraechde hem hoe hy hiet ende van wat gheslachte dat hi was.

[34] Rolant seyde: 'Mijnen naem is Rolant ende ic ben vanden geslachte der Fransoyzen.' Die
[35] rese seyde: 'Van wat wette sijn die Fransoysen?' Rolant antwoerde: 'Wi sijn bider graciën
[36] Gods vander kerstenen wet ende den gheboden Cristi sijn wi onderdanich ende om sijn
[37] ghelove striden wi also vele als wij connen.' Dit hoorende die rese den naem Cristi, soo
[38] seyde hi: 'Wie is Cristus, die Gods sone, in dien du gheloo[I3R]ves?' Rolant antwoerde:
[39] 'Hi es die van der maecht Mariën gheboren is, ghecruyst, begraven ende vander doot
[40] verresen.' Die reze seide: 'Wi ghelooven dat die scepper van hemele ende aerden één God
[41] is ende dat hi noch vader noch sone en heeft ghehadt. Daer om eest God ende niet en is

21 *ghewronghenen*: (ineen)gedraaide.
23 *bi consente van*: met toestemming van.
24 *ghequetsen*: verwonden; *nam [...] bestant*: vroeg om een wapenstilstand; *vaec*: slaap.
25 *cloec*: oplettend; *hoot*: hoofd.
26 *ordinancie*: afspraak.
29 *ontspranc hi*: werd hij wakker.
31 *ontsach*: bang was voor.

[42] hi dryvuldich.' Rolant antwoerde: 'Waer segdi dair aen dat één God is, maer seggende dat[42]
[43] hy niet drivuldich en is, so doeldij.' Ende sy hadden noch meer subtijle sprake vanden[43] aant.
[44] ghelove, so dat Ferracuyt ten eynde seyde: 'Met deser voerwaerden sal ic teghen di[44]
[45] vechten: es dijn ghelove warachtich, dat ic verwonnen bliven, ende ist onwarachtich, dattu
[46] dan verwonnen blivest. Ende dat den volcke dat verwonnen sal worden tot eewigen lachter[46]
[47] sy ende den verwinnenden lof ende eere inder eewicheyt.' Dwelc Rolant consenteerde.

[48] Doe ghinghen sy striden ende Rolant aenveerde Ferracuyte. Doe sloech Ferracuyt na
[49] Rolande met sinen sweerde, maer Rolant spranc ter eenre syden ende ontfinc den slach op
[50] sinen stock. Daer in binnen overviel die rese Rolande, diens stoc in stucken was, ende hy
[51] neychden oft buychden onder hem neder ter aerden. Terstont so bekinde Rolant dat hi[51]
[52] geenssints ontgaen en mochte ende hi riep te hulpen Jhesum Cristum, der maegt Mariën
[53] sone, ende metter hulpen Gods hief hi hem selven oppe vander aerden, ende grijpende
[54] eenen knijf, quetste den rese aen sinen navel. Ende so schiet hi van hem. Doe began die[54]
[55] reze vreeslijeken te roepen: 'Mahumet! Mahumet! Coemt my te hulpen, want ick sterve!'
[56] Ende stapphans quamen die Sarasinen ende droeghenen ter stadt waert. Rolandt was daer[56]
[57] en binnen ghesont comen bij die kerstenen, metten Sarasynen die den rese droeghen in die[57] aant.
[58] stadt met groten ghedruyssche. Ende sy namen die stat ende die borch, ende die[58]
[59] ghevanghene kersten werden verlost, waer af datse seer verblijt waren, Gode danekende aant.
[60] vander groter victoriën ende gracyën. Ende coninc Kaerle dede alle die Sarasynen dooden
[61] die niet ghedoopt en wouden werden, ende die ghene die tdoopsel aen nemen wouden, die
[62] worden ontfangen in graciën ende ghedoopt.

42 *Waer segdi daer aen*: Je hebt gelijk als je zegt.
43 *so doeldij*: dein dwaal je.
44 *voerwaerden*: inzet.
46 *lachter*: schande.
51 *neychden oft buychden onder hem*: duwde of boog hem onder zich.
54 *knijf*: dolk; *schiet*: ging weg.
56 *stapphans*: terstond.
57 *ghesont*: behouden.
58 *met groten ghedruyssche*: met veel geweld (zie comment.).

Kapittel IX

Vanden stride die coninc Kaerle wan teghen twee coninghen bi de stat van Corduba. ende vander wonderlijcker subtijlheyt der [2] heijdenen. ende hoe dat coninck Kaerle daer nae reysde totter kercken van Sint-Jacobs in Galissiën, die hi verhief ende grotelijc previlegieerde etc.

Afbeelding 6. Houtsnede, Cronyke *13 V (verkleind). Confrontaties tussen de christenen en de Sarace- nen. Op de voorgrond zijn de Saracenen als duivels verkleed en rinkelen met bellen; de christenen vluchten. De tweede confrontatie wordt boven uitgebeeld: de christenen, die nu de hoofden van de paarden met doeken hebben bedekt, zijn aan de winnende hand.*

[6] [I3V] Daer na corts so wert keyser ende coninck Kaerlen gebootscapt dat Ebrahum, die coninc[aant.]
[7] van Sibiliën, ende Altumaior, die uten strijde gevloden waren te Panpiloniën, hem[aant.]
[8] verwachten om te strijden. Ende hem waren te hulpen gecomen vele vechtende mannen
[9] uut VII steden, te weten Sibilia, Granada, Sentina, Denia, Ubeda, Abula, Baecia. Doe[aant.]
[10] schicte hem Karel om tegen hen te strijdene. Ende als hi mit sijnen volcke nakede der[10]
[11] stad van Corduba, soe quamen die selve coningen teghen hem ute, met haren volcke
[12] gewapent, III milen verre vander stad. Ende die Sarasyne waren omtrent XM ende die
[13] kersten waren omtrent VIM. Doe schycte Karel sijn heer III in scaren: dierste waren die[13]

2 *subtijlheyt*: sluwheid.
10 *schicte hem*: maakte zich op; *nakede*: naderde.
13 *schycte*: stelde op.

[14] vroomste ridderen te peerde, dandere scare waren strijders te voete ende die derde waren[14]
[15] oock te peerde. Ende die heydene deden dies gelike. Ende als dierste scare vanden
[16] kerstenen te peerde nakede by Karels gebode, so quamen die heidenen te voete teghen der[16]
[17] kerstenen peerden, hebbende valsche ghemaecte ansichten met horenen, den duvelen[17]
[18] ghelijck. Ende sij hadden alle bellen die sij dincten, der wekker stemmen ende geluyt
[19] als der kerstenen peerde hoorden ende saghen die eyselijke figueren, so warense seer[19]
[20] vervaert ende deysden achterweert, so datse die kerstene niet weder houden en consten.[20]

[21] Ende als die scaren der kerstenen sagen [I4R] dierste scare also vlieden, soe werdense alle
[22] vliedende. Doe waren die Sarasyne seer verblijdt ende van achter volchden si ons, tot dat
[23] wi quamen aen eenen berch, II mylen vander stadt. Daer vergadert sijnde die kerstenen,
[24] so rusten sy, verwachtende die heydenen om stryden, welck doen achterwaert deysden.

[25] Daer stelden die kerstenen haer tenten ende blevender tot des anderen daechs. Des
[26] morghens so beval coninc Kaerle alden strideren datse die hoofden van haren paerden
[27] algadere decken souden mit doecken ende met lakenen, op datse die vervaerlike aensichten[27]
[28] niet sien en souden ende datse haer ooren oec vaste stoppen souden, op datse tgheluyt[28]
[29] vanden bellen niet en hoorden. Dwelc alsoe ghedaen sijnde, ghingen die kerstenen
[30] cloeckelijc te stride. Doe waren die heydenen vervaert ende die kerstenen doodender vele.[30]

[31] Maer die heydenen waren in een vergadert ende in midden van hem was eenen waghe, die[aant.]
[32] VIII ossen styerden, dair hair banier op was verheven, die root was. Ende si hadden een
[33] manier dat nyemant van hem vlyeden en mochte, also lange als die banyer recht op stont.[33]

14 *vroomste*: dapperste.
16 *teghen*: tegenover.
17 *valsche ghemaecte ansichten*: maskers.
19 *eyselijke figueren*: afschuwelijke gedaanten.
20 *vervaert*: geschrokken; *deysden achterweert*: weken terug.
27 *algadere*: geheel.
28 *vaste*: dicht.
30 *cloeckelijk*: moedig.
33 *manier*: gewoonte.

[34] Dwelc als Karel bekinde, wel ghewapent met sinen helleme ende onverwinliken ende[34]
[35] vander godliker cracht bescenen, so ghinc hi int heer vanden heydenen ende werpt al ter
[36] neder dat hem ontmoette, tot dat hy quam aenden voerseyden waghen. Doe sloech hi af
[37] die banyere. Ende terstont so werden die Sarasynen verstroyt ende begonsten te vlyen.

[38] Ende met groten roepe ende ghecrijssche van beyden syden so waren daer gedoot VIIIM
[39] Sarasijnen metten voorseyden coninc van Sybiliën. Ende die coninc Altumaior ontvloot
[40] met MM Sarasynen in die stadt ende sterctese. Maer des anderen daechs gaf hise coninc
[41] Kaerlen over, met voorwaerden dat hi kersten werden woude ende des soude hi die stadt[41]
[42] van Kaerlen houden.

[43] Daer na deylde coninc Karel tlant van Spaengiën synen strideren die daer wouden[aant.]
[44] blijven wonen. Te weten: tlant van Navarre den Britoenen, tlant van Castylliën den
[45] Fransoysen, Nagrea ende Sarragossen den Griecken, ende tlant van Arragon dien van[aant.]
[46] Poytieu, ende tlant van Alandale bi der zee den Duytschen, ende tlant van Portegale den
[47] Denen, ende den Brabanteren metten Vlamingen gaf hi tlant van Galissiën. Niemant en[aant.]
[48] wasser na die tijt, die coninc Kaerlen dorste bevechten in Spaengiën.

[49] Doe liet coninc Kaerle sijn meeste volc in Spaengiën ende reysde tot Sint-Jacob. Ende
[50] alle die hi int lant vandt ghekeert totten onghelove der Sarasinen, die doode hi oft hi
[51] sandtse in Vrancrijc. Doe stelde hi bisscoppen ende priesteren ende hi maecte een[aant.]
[52] vergaderinge van bisscoppen ende van princen, ende uut minnen van Sint-Jacop ordineerde[52]
[53] hi dat alle bisscoppen ende kersten princen van Spaengyën ende Galissiën, teghenwoerdich
[54] ende toecomende, gehoorsam sijn souden den aertsbisscop van Sint-Jacob. Ter beden
[55] van coninc Kaerle wijdde ic, Turpijn, aertsbisscop van Riemen, die kercke van Sint-Jacops
[56] mit IX bisscoppen inde kalenden junii. Ende coninc Kaerle maecte der selver
[57] kercken alle Spaengiën ende Galissiën onderdanich, bevelende voert elcken huysman te[57]

34 *bekinde*: vernam.
41 *met voorwaerden dat*: met de afspraak dat.
52 *uut minnen van*: uit liefde voor.
57 *huysman*: boer.

[58] gheven jaerlijcs IV peningen van sculden ende maecte die selve kercke vrij van alle[58/59]

[59] eyghentheyt. Ende noch meer privilegiën etc.[aant.]

58/59 *vrij van alle eyghentheyt*: vrij van alle schatplicht.

Kapittel X

Vanden verraderscap van Gauloen ende vanden groten strijde die opden Roncevale gheschyede, daer XC^{M} heidene ende al die meeste aant. kersten princen verslagen warden[3]

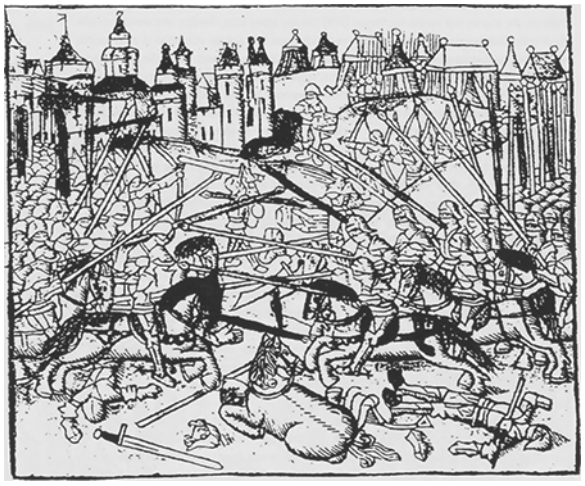

Afbeelding 7. Houtsnede, Cronyke *14V (verkleind). De slag bij Roncevaux, echter zonder herkenbare elementen. De houtsnede is vermoedelijk niet voor deze context gemaakt.*

[4] [l4V] Nadat die alder vermaerste keyser ende koninc Karel alle tlant van Spaengiën ter eeren
[5] Gods ende sijns apostels Sint-Jacops gecreghen hadde, weder keerende tot sijnen lande, so
[6] quam hy tot Panpiloniën met sijnen volcke. Ende doe waren tot Sarragossen woonende
[7] twee coninghen heyden, te wetene Marcirius ende Belegandis, sijn broeder, aldaer aant.
[8] gesonden vanden ammiral van Babiloniën, die welcke Kaerlen onderdanich waren ende[8] aant.
[9] dienden hem, maer het was in geveysder minnen. Den wekken coninck Karel dede[9]
[10] bevelen met Gauloene, sinen raetsman, datse tdoopsel aen namen oft dat si hem tribuyt[10]
[11] sonden. Doen sondense hem XX paerden, geladen met goude, silver ende ander juweelen,
[12] ende CD paerden, geladen mit sueten wine om die striders te laven ende vele scoon
[13] heydensce vrouwen. Ende Gauloen gaven si XX paerden met scatte geladen, op dat hi die
[14] kerstenen in hair handen leveren soude, twelc Gauloen beleefde te doen. Die verraetscap[14]
[15] gesloten sijnde, keerde Gauloen tot coninc Kaerlen ende gaf hem die scatten die hem

3 *princen*: vorsten.
8 *ammiral*: emir.
9 *geveysder minnen*: onoprechte genegenheid.
10 *met*: door (bemiddeling van); *tribuyt*: belasting.
14 *verraetscap*: samenzwering.

[16] gesonden waren, seggende dat Marcirius kersten werden wilde ende dat hi hem bereydde
[17] om in Vrancrijc tdoopsel tontfangen, ende datse tlant van Spaengiën van Kaerlen houden
[18] souden. Die vroemste striders droncken vanden wijn, mer [I5R] gheen heydens vrouwen[18]
[19] en wouden sy, maer sommige vanden minsten strideren namen van dien vrouwen. Kaerle[19]
[20] dan, ghelovende Cuweloens woerden, reysde voert nae Vrancrijcke over tpas van
[21] Portifers. Ende mits Cuweloens ingheven so beval Kaerle sinen alder liefsten neve[21]
[22] Rolande, grave van Mans ende van Blaye, dat hi metten meesten heren ende capiteynen[22]
[23] ende met XX dusent die vroemste kerstenen die hoede opden Roncevale houden soude,[23]
[24] ende alle tlant te bewaren vanden onghelovigen. Dwelc Rolant volbrachte, niet wetende[24]
[25] van Guweloens verraetscape. Maer, want inden voor gaenden nacht sommighe vanden
[26] kerstenen droncken vanden wine voorseyt ende oncuyscheyt gedaen hadden metten
[27] heydenschen vrouwen ende oec met kerstenen vrouwen die si met hem hadden, so
[28] verdienden sy van Gode geslagen te worden. Als dan coninc Kaerle over tpas was ende[aant.]
[29] Rolant die passagie wachtede, so quam Marcirius des morgens also hem Gaweloen[29]
[30] bevolen hadde, bevacht die kersten ridders aen allen syden, meer dan met tneghentich
[31] duysent Sarasijnen; grote bloetstortinge geschiedder. Die kerstenen weerden hem seer
[32] vromelijcken. Rolant en dede niet dan ridderen vellen ende dootslaen. Olivier, sijn lieve[aant.]
[33] gheselle, die alder geleertste in strijden, die vroemste ende stercste van arme, was bebloet
[34] vanden scouderen totten handen int Sarazijnsche bloet. Ogier en dede oec niet min ende[34]
[35] alle dander vrome kersten en waren niet ledich: elc vacht soe lange als hem God dleven[35]

18 *vroemste*: dapperste.
19 *minsten*: mindere (in aanzien).
21 *mits Guweloens ingheven*: op aanraden van Guweloen.
22 *meesten*: voornaamste.
23 *die hoede houden*: de achterhoede vormen.
24 *bewaren van*: beschermen tegen.
29 *die passagie wachtede*: de doorgang bewaakte.
34 *en dede oec niet min*: deed ook niet minder.
35 *ledich*: vrij van bezigheden.

[36] gonde. Maer die meeste menichte der Sarasynen wart hem te swaer, hoe wel datter[36]
[37] nochtans niet vele en ontquam. Ende van den kersten ridders in Rolants gheselscap en[aant.]
[38] blevender als gheene te live. Doe desen anxtelijken strijt dus was gheschiet tot groter
[39] scaden van kerstenrijcke, so trocken die heydenen achter waert.

[40] Hier mochtmen vraghen waer omme dat God die ghene liet sterven die gheen
[41] oncuyscheyt ghedaen en hadden als die andere die welck oncuyscheyt ghedaen hadden.

[42] Soe is dan te wetene, dat God niet en woude datse tot haren landen weder keeren souden,
[43] op datse in gheen sware sonden en vielen; ende so woude God haren arbeyt loonen metter
[45] cronen des eewichslevens. Ende die oncuyscheyt ghedaen hadden, liet hi doden, want bi
[46] den swaerde woude hi haer sonden uut playnen etc.[46 aant.]

Kapittel XI

Noch van eenen stride die Rolandt hadde, alleen met c kerstenen, die hi by een vergaderde metten ghelude van synen horen, tegen die felle Sarassyne, dair hi den coninc Marcirius versloech, ende van sinen brueder beligant. hoe Rolant sterf ende der clachten die coninc Kaerle over die verslaghen kerstenen dede, bisonder over den grave Rolant etc.

[7] [I5V] Als den strijt aldus ghedaen was, soe vant Rolant, alleen sijnde, int bosch eenen Sarasijn,
[8] uut den stride vermoeyt sijnde ende in bosch schulende, dien hi vinc ende banten vaste
[9] aen eenen boom. Doe clam Rolant op eenen berch, bespyedende die heidenen, ende hi
[10] sach datse vele waren ende hij keerde achterwaert na den wech van den Roncevale, daer[10]
[11] die ghene reysden die doer den pas lijden wouden. Doe blies hi met synen horen van[11]
[12] yvoire, uut wekken gheluide tot hem quamen omtrent c kerstenen, metten wekken hi[12]

36 *gonde*: schonk.
46 *uut playnen*: uitwissen.
10 *achterwaert*: terug.
11 *lijden*: gaan.
12 *uut welcken gheluide*: ten gevolge van welk geluid.

[13] doer dat bosch quam totten Sarasijn dien hy gebonden hadde, den welcken hy ontbant
[14] ende hielt sijn sweert boven sijn hoot, segghende: ‘Eest dattu met my comste ende mi[14]
[15] wijst den coninc Marcelijs oft Marcirius, so sal ic dy levende laten, oft anders sal ic di
[16] dooden.’ Terstont soe ghinc die Sarasijn met Rolande, ende hi wees hem den coninc
[17] Marcirius onder dat heydensche volc, met eenen bayen paerde ende met eenen ronden[17]
[18] scilde. Doe wert Rolant wel ghemoedt, ende hernemende sijn crachten, soe sloech hi[18]
[19] terstont onder die Sarasyne, ende siende eenen man boven alle anderen groot ende stout,
[20] den heydenen moet ghevende, dien hi doer sloech mit eenen slaghe vanden hoofde tot
[21] doer den sadel ende sijn paert in midden dore, so dat deen helft des lichaems vanden
[22] heydenschen man viel ter rechter syden ende dander ter luchter. Dwelc als
[23] die heydenen saghen, so lieten sy terstont haren coninc met luttel liden int velt ende sy[23]
[24] namen die vlucht. Terstont tradt Rolant int heer vanden Sarasynen byder Gods cracht, die
[25] hi meest alle versloech ter rechter ende ter luchter syden ende hy versloech den coninc

[Afbeelding 8. Houtsnede, Cronyke *15V (verkleind). De slag bij Roncevaux. Aan de rechterkant strijden naast elkaar Rolant (met de Brabantse leeuw), daarboven Turpijn (met mijter) en rechts Oli- vier (met het ‘maagdenhoofd’ op zijn schild). Deze houtsnede is, gezien de afmeting en de aanwezigheid van Turpijn, niet voor de vertaling van de* Pseudo-Turpijn *vervaardigheid, maar vermoedelijk voor een druk van het* Roelantslied.]

14 *Eest dattu*: Indien je.
17 *bayen*: roodbruin.
18 *wel ghemoedt*: vol goede moed; *sloech [...] onder*: stortte zich op.
23 *luttel liden*: weinig manschappen.

[26] Marcirius, die vloot, ende oec synen sone. Olivier was seere ghewont vanden Mooren, aant.
[27] dwelc hier alte langhe soude vallen te scriven. Alle Rolants gesellen waren bina, op IV oft[27]
[28] V, verslaghen. Ende Rolant was seer ghequetst van binnen overmids groten arbeyde.[I6R][28]

[29] Als Beligandis oft Baligant vernam dat Marcirius, sijn broeder, doot was bleven, soe trac
[30] hi met sinen volcke achter. Maer sijn volc, sommige Mooren, over mits groten nide die aant.
[31] sy hadden op Olyvier, om dat hi Galafers haren here verslaghen hadde, so cruysten sy aant.
[32] hem int aerde met iv stecken. Ende coninck Kaerle met sinen here en wist hier af niet.[32] aant.

[33] Die vrome grave Rolant, aldus seer vermoeyt sijnde vanden strijde, droevich vander
[34] doot der kerstenen, quam alleen doir dat bosch ghereden tot bi dat pas van Portifers ende
[35] onder eenen boom bi eenen marberen steen, die aldaer op gerecht stont in eenen beempt[35]
[36] opden Roncevale, sadt hi van sinen paerde. Ende hi hadde aen hem noch sijn sweert,[36]
[37] dwelc vergult ende seer schoon was van wercken, wel snidende ende claer blinckende,
[38] met eenen yvoirenen hechte ende den appel van berillen steene, dwelc hy uter scheyden[38]
[39] trac ende metter hant dat houdende ende aensiende, sprac hi met droever herten aldus:'O
[40] alderschoonste ende aldersuetste zweert, bequaem van lenghden ende breydden, in[40]
[41] stercheden alder stercst, mit eenen gulden cruce blinckende, metten groten naem Gods
[42] ‘alpha et o’ gheteykent, metter godlyker cracht verciert! Wie sal voertaen dijn stercheyt[42]
[43] ghebruycken? Wie sal di houden ende hebben? Wie di besitten sal, die sal altijt sijn
[44] onverwonnen, onvervaert, mitter godliker cracht omvanghen. By di sal worden dat[44]

27 *op IV oft V*: op vier of vijf na.
28 *ghequetst van binnen*: inwendig gewond; *overmids groten arbeyde*: ten gevolge van zware inspanning.
32 *stecken*: staken.
35 *marberen*: marmeren.
36 *sadt hi van sinen paerde*: steeg hij van zijn paard af.
38 *hechte*: heft; *appel*: ronde knop boven aan het zwaard; *berillen steene*: beril (zeegroene edelsteen); *scheyden*: schede.
40 *bequaem van lenghden ende breydden*: van de juiste afmetingen.
42 *verciert*: voorzien.
44 *onverwonnen*: onoverwinnelijk; *omvanghen*: omgeven.

[45] onghelovich volck vernyelt, die kerstene wet verhaven ende den lof Gods ende eerlike[45]
[46] fame vercreghen. O seer salich sweert, die di ghemaect heeft en heeft voor noch na dijns
[47] ghelijck ghemaect. O lazen! Ist dat dij cryghet eenich onwetende oft bloode ridder oft[47]
[48] Sarrasijn oft ongheloovich, so ben ic seer bedroeft.' Dit aldus gheseit hebbende ende
[49] beduchtende dat sijn sweert onder der Sarasynen handen comen soude, so sloech hi daer
[50] mede dry slagen opten marber steen om dat te breken, maer aenmerct dat godlijc teeken:
[51] in twee deelen scoerde den steen van boven tot beneden ende sijn sweert bleef[51]
[52] onghequetst.

[53] Daer na bestont Rolant met sijnen horen te donderen ende te blasen met groten ghelude,[53]
[54] op dat eenighe kerstenen die uut vreesen der Sarasinen ghevloden waren, tot hem comen
[55] souden in sijn uterste, ende sijn sweert ende paerde nemen ende die felle Sarasynen[55]
[56] vervolghen, want hi wel wiste dat Beligandis noch daer omtrent was. Maer lazen, niemant[56]
[57] en quam bi hem, dies hi seer droevich was. Waeromme dat die ghetrouwe ridder Gods,
[58] grave Rolant, synen horen met al sulcker cracht blies, dat hi hem selven doerquetste ende[58] aant.
[59] sijn herssenen schoerde ende die aderen ende zenuwen borsten van synen halse ende oec[59]
[60] den horen. Waer af dat tgheluyt quam totten oren van coninc Kaerlen byder ynghelen
[61] hulpe, die sijn tenten geslaghen hadde na Cascoengiën toe met sinen volcke in een dal,
[62] VIII mijlen verre vander plaetsen daer Rolant was. Terstont Karel dit hoerende, woude
[63] terstont tot hem reysen om hem te hulpene. Maer lazen, Gauloen, wel wetende dat Rolant
[64] in lidene was, seyde tot Kaerlen, den keyser: 'Heer coninc, en wilt niet achterwaert[64/65]
[65] keeren.' Maer van Bayvier die hertoge riet Karelen weder te keeren. Guweloen seide:[aant.]
[66] 'Rolant en behoeft uwer hulpen niet, mer hi [16V] jaghet nu eenich wilt dier int wout.' O
[67] wat bedriechliker raet, by der verraetscap van Judas te ghelijeken!

45 *vernyelt*: vernietigd; *verhaven*: verheven.
47 *onwetende oft bloode*: onkundige of laffe.
51 *scoerde*: spleet.
53 *bestont*: begon.
55 *uterste*: laatste ogenblikken; *felle*: wrede.
56 *lazen*: helaas.
58 *doerquetste*: zwaar verwondde.
59 *schoerde*: scheurden.
64/65 *achterwaert keeren*: terugkeren.

[68] Als dan Rolandt neder lach op dat gras, so was hi seer dorstich, water begherende om
[69] hem te laven. Ende soe quam daer die voorseyde Boudewijn, dien hi bad om luttel waters[aant.]
[70] te hebben. Ende so sochte Boudewijn water hier ende ghinder, dwelc hi niet ghecryghen
[71] en konste, dies hi seer droevich was, ende anxt hebbende voor die Sarasynen ende
[72] bemerckende oec dat Rolant der doot nakede, so screet hi op Rolants paert ende reedt met[72]
[73] groter droefheyt na coninc Karels heer.

[74] Als dan Boudewijn dus van Rolande ghescheyden was, soe quam daer die voerseyde[aant.]
[75] Diederijc van Britzewout, die deerlijc bestont over Rolande te weenen, vermanende hem[75]
[76] met vasten gelove sijn siele te bewaren. Rolant hadde hem op dien dach ghebiecht ende[76]
[77] dat heylich sacrament ontfangen eer hi te stride ghinc, also die gewoente was onder die
[78] kerstenen eer sy te stride ghingen, datse hem biechteden ende tlichaem ons Heeren
[79] ontfingen vanden bisscoppen ende priesteren die dair waren. Rolant, Gods martelaer, doe
[80] opheffende sijn oghen ten hemele waert, seyde aldus: ‘Heere jhesu Griste, om wiens[aant.]
[81] ghelove ick mijn lant ghelaten hebbe ende ben hier gecomen in dit ongelovich lant om
[82] dyne kerstenheyt te verheffen. Vele striden der ongheloovigher heb ic bi dijnre hulpen
[83] verwonnen, hongher, dorst ende ontallike seericheden heb ic geleden, mijn siele bevelic[83]
[84] dy in deser uren. Also du, Heere, voor my hebbes gewerdicht vander maecht Mariën te[84]
[85] worden geboren, lyden, sterven ende verrisen, also gheweerdighe mijn siele te verlossen
[86] van der eewigher doot. Wat ic teghen di gesondicht hebbe, verghevet my, ende mijn siele
[87] wilt voeren inder eewigher rusten. Dier gheseyt hebbes liever te hebben dieven des[aant.]
[88] sondaers dan sijn doot. Ic ghelove metter herten ende ic belide metten monde dattu[aant.]
[89] daerom mijn siele willest uut leyden, op datse mach ghebruyken die eewighe glorie’ etc.[89]

72 *screet hi op*: steeg hij op.
75 *deerlijc*: bedroefd.
76 *te bewaren*: veilig te stellen.
83 *seericheden*: ongemakken.
84 *hebbes gewerdicht*: zo genadig bent geweest om.
89 *ghebruyken*: genieten.

[90] Ende houdende Rolant sijn hant op sine borst, also Diederijc namaels vertelde, so sprac hy[aant.]
[91] met groten versuchten dese woerden: 'Heere Jhesu Criste, des levenden Gods sone ende
[92] der maegt Mariën, met allen mynen binnensten belyde ic ende ghelove dattu, mijn[aant.]
[93] verlosser, leefste ende inden utersten daghe sal ic verrysen vander aerden ende in mijnen
[94] vleessche sal ic di sien, mijnen behouder.' Ende dese voorseide woerden sprac hi iii[94]
[95] werven. Desghelijcs leyde hi sijn hant op sijn oghen, segghende: 'Dien sal ic sien ende[95 aant.]
[96] dese oghen sullen hem aensien.' Ende weder op doende sijn ooghen sach hy opwaerts ten
[97] hemel ende sijn borst teekende hi metten teeken des heylighen cruces, segghende: 'Alle
[98] aertsche dinghen sijn my snoode, want bij der gaven Cristi so sie ic nu dat noyt ooghe en[98 aant.]
[99] sach, noch oor en hoorde, nocht noyt en quam in des menschen herte, wat God bereyt
[100] heeft den ghenen dien minnen.' Daer na, uut reckende sijn handen tot Gode, so bat hi
[101] voor die ghene die inden strijt doot gebleven waren: 'Heere, die inaderen dijnre[101/102]
[102] ontfermhertichеyt moeten beruert werden over die ghelovige menscen die heden inden
[103] strijt ghestorven sijn, want nu liggen sy om dinen wille vanden Sa[K1 R]rasynen
[104] verslaghen. Maer, Heer, doet af goedertierlijc haer vlecken ende geweerdicht haer sielen[104]
[105] te verlossen. Sendt, Heere, dine heylige enghelen, die haer sielen verlossen vanden
[106] regionen der duysterheden, die gheleydende totten hemelschen rijcke, op datse metten
[107] heilighen martelaren regneren moeten ende met dij sonder eynde verbliden, die levest ende[107]
[108] regneerste met Gode den Vader ende den Heylighen Gheest in eewicheyt. Amen.' Ende
[109] terstont so verschyet die heylige siele uut den lichaem des heilighen martelaers Rolants[109]
[110] ende wert vanden ynghelen in den hemele ghevuert, daer sy regneert ende verblijd sonder
[107] eynde. Ende in dier uren so schiet Tydricus van daer.

94 *vleessche*: lichaam; *behouder*: redder.
95 *werven*: keer.
98 *snoode*: zonder waarde.
101/102 *die inaderen [...] moeten beruert werden*: de diepten van uw barmhartigheid mogen bewogen worden.
104 *vlecken*: zonden.
107 *regneren moeten*: heersen mogen.
109 *verschyet [...] uut*: scheidde van.

Kapittel XII

Hier na volcht een duechdelijck lof in rime: ‘vanden crave Rolant etc.’

Wel droeflijc is te beweenen die doot[aant.]
Van Rolant, den vromen grave eerbaer,
Die nu leeft in vruechden groot
Met Code vercyert al onder die hemelsche schaer.[6]

Van edelen zeden was hi so claer,[7]
Dat hem niemant en scheen ghelijc te sijn.
Gods tempel hi oeffende devoot, dats waer.[9]
Den wonden slants was hi medecijn.

En hope des lants was hi, certeyn,[11]
Beschermer van weduwen en van weesen,
Den armen, den gasten een milde fonteyn[13]
Van uter graciën Gods gheresen.

Sijn tijtelijc goet en schat ghepresen,
Gaf hi den kercken, den armen vrij,[1622]
Dat sendende ten lande daer hi wou wesen,
Daer hi na volchde ende nu eewich sy.

Een hert vol wijsheyden hadde hy,
Daer uut elck drincken mochte vroech en spade
Als uut een vloeyende rivyere, waer by
In allen wijs so was hi van rade.

Goddienstich van herten, groot van ghenade,
In woerden als een vader minlijc,[24]
Een vat der edelheyt in allen grade[25]
Bi wien gheëert is alle ridderscap ghesinlijc.[26]
Van allen ridderscape waren sy tgreyn,[27]
Hi en Oliver, Gods wet altijt vermeerende.
Dies sy met vruechden in shemels pleyn[29]
By Gode eewelijc sijn triumpherende.
Amen.

[32] [K1V] Als dan die siele van Rolant, den salighen martelare, ghescheyden was ende ick, Turpijn,

6 *vercyert*: geëerd.
7 *claer*: zuiver.
9 *oeffende*: beschermde.
11 *certeyn*: zeker.
13 *gasten*: vreemdelingen.
16 *vrij*: royaal.
22 *In allen* (...) *van rade*: op alle manieren diende hij van raad.
24 *minlijc*: liefdevol.
25 *in allen grade*: in alle opzichten.
26 *ghesinlijc*: verstandig.
27 *tgreyn*: het uitgelezene, het puik.
29 *pleyn*: oord.

[33] in Karels dale ter voorseider plaetsen misse dede voor die doode, ende die coninc dair bi[aant.]
[34] staende, te weten die xvi kalende van julio, so werdic van my selven op ghetoghen ende[34 aant.]
[35] ic hoorde die choren der ynghelen singhende, niet wetende wattet was. Ende als die
[36] yngelen hoger op voeren, so quam van achter een scare van leeliken duvelen, een proye
[37] met hem voerende, ende leden my verby. Ende ic seyde: 'Wat draechdi?' Sy seyden: 'Wi[37]
[38] draghen Marcirius ter hellen waert, maer uwen trompetblaser met vele anderen vuert die

34 *op ghetoghen*: verheven, in staat van verrukking gebracht.
37 *leden*: gingen.

[39] ynghel Machiel ten hemel waert.' Als ic die misse ghedaen hadde, so seide ic den coninc:
[40] 'Heer coninc, weet warachtich dat die engel Sinte-Mychiel Rolants siele met veel kersten[aant.]
[41] sielen vuert ten hemele waert, maer niet en weet ic wat dooden hi ghestorven is ende die[41]
[42] duvelen vueren Marcirius' siele met vele onghelovighe sielen ter hellen waert.' Als ic dit
[43] seyde, so quam Boudewijn gereden op Rolants paert, die ons vertelde al datter gheschiet
[44] was ende hoe hi Rolande ghelaten hadde, liggende in sijn uterste. Terstont so was doer[44]
[45] alle theer groot gheroep ende alle tvolc trac daerwertts. Ende Kaerle vant ierstwerf sinen
[46] neve Rolant, deerlijck doot liggende, sijn armen cruyswijs hebbende. Doe viel Kaerle op[aant.]
[47] hem ende bestont met droever stemmen ende ontsprekeliken suchten te screyen, sijn[47]
[48] handen slaende, seggende met luder stemmen: 'O rechten arm mijns lichaems, eere van
[49] Vrancrijc, swaert der rechtveerdicheyt, glavie onbuyghelijc, pancyer onbrekelijc, hellem[49 aant.]
[50] der salicheyt, bi Judas Machabeus te ghelijken ende bi den stercken Sampson, Saul ende[aant.]
[51] Jonathas in fortunen ghelijc! O ridder aldercloecst, in striden aldergheleertst, van stercken[51]
[52] die alder stercste, beschermer der kerstenen, muer der clercken, stock der weesen ende
[53] spijse der weduwen, versadinge der armen ende rijcken, verlichtinghe der kercken! O[53]
[54] tonghe, gheen onwaerheyt wetende! O edel grave, der Fransoysen leydtsman, der
[55] kerstenre kampioen! O ridderlijc greyn, van edelen coninclijcken bloede gesproten!
[56] Elaes! Waerom heb ic di in dit lant gebracht? Hoe sie ick di nu ghestorven? Ach, waerom
[57] en stervic niet met dy? Waeromme laetstu my hier in droefheden? Helaes! Wat sal ic
[58] doen? Chi leeft metten yngelen, verhueget metten choren der martelaren, verblijt met
[59] allen heylighen. Nochtans staet mij altijt over di te weenen also David weende over Saul,[59]

41 *wat dooden*: welke dood.
44 *ghelaten*: achtergelaten; *in sijn uterste*: op sterven.
47 *bestont*: begon
49 *glavie*: lans; *pancyer*: harnas; *hellem*: helm.
51 *in fortunen ghelijc*: in (stervens)lot gelijk; *aldercloecst*: zeer dapper; *aldergheleertst*: zeer ervaren.
53 *versadinghe*: verzadiging; *verlichtinghe*: steun.
59 *staet mij*: betaamt het mij.

[60] Jonathas ende Absalon. O Rolant, du wordes van desen leven ghenomen inder ouderen[60 aant.]
[61] van XXXVIII jaren ende ontfanghest dat hemelsche lant, ons latende in dese droeve
[62] werelt. Dattu nu dus ons afgenomen wordes, des sucht die werelt ende die hemel wordt in
[63] eeren verblijt.' Met sodanighe ende ander woerden so beweende coninc Karel sinen neve
[64] Rolant also lange als hi leefde. Ende stapphans, ter selver plecken daer Rolants dode[64]
[65] lichaem lach, sloech Kaerle sijn tenten. Ende Rolant wert gebalzemt met mirren ende
[66] aloë, ende schone exequiën dedemen over hem met schonen lichte ende vyere int bosch[66]
[67] ontstekende.

Kapittel XIII

Hoe coninc Kaerle vertrac dair den strijt geschiedde ende hoe die zonne bleef staende als Karel die Sarasinen vervolchde etc.

[3] [K2R] Des ander daechs wel vroech soe trac dat heer ter plecken dair dien strijt gheschiet was
[4] ende daer die kersten striders doot laghen in den Roncevale. Daer vant elc synen vrient,
[5] die sommighe doot, die sommighe levende maer dootelijc ghewont. Sy vonden daer den[aant.]
[6] goeden ridder Olivier, grave van Cenevere, doot liggende opter aerden, cruyswijs uut
[7] gherect, met iv gewrongenen coerden ghebonden aen iv staken int aerde gheslagen ende
[8] met scarpen messen ghevilt vanden halse totten nagelen van sinen handen ende voeten
[9] ende doorsteken met gescutte, glaviën ende swerden ende met swaren stocken geslaghen.[9]

[10] Doe was daer groot ghebaer ende ghecrijsch van droefheden, want elc was daer droeve
[11] om sinen vrient.

[12] Doe swoer die keiser ende coninc Kaerle bi Gode almachtich dat hi na die heidenen[12/13]
[13] sonder ophouden loopen soude, tot dat hise vonde. Ende stapphans, als hij die alleen met
[14] sinen ridderscape begonst te suecken ende te vervolghen, so stont die zonne al stille ende[aant.]
[15] dien dach wert verlengt iii daghen lanc, ende hi vant die heydenen bi een water geheeten

60 *ouderen*: leeftijd.
64 *stapphans*: terstond.
66 *exequiën*: lijkdiensten.
9 *gescutte*: schiettuig, pijlen; *glaviën*: lansen.
12/13 *na [...] loopen*: achtervolgen.

[16] Ebra, bi die stad van Sarragossen, ligghen ende etende. Ende hi versloecher dusent aant.
[17] ende dander verdroncken hem selven, springhende in die ryviere. Die Sarasynen alle aant.
[18] gedoot oft verdroncken sijnde, so keerde Kaerle weder opden Roncevale. Ende als die aant.
[19] dooden ende die crancken ende ghewonde ter plecken ghebracht waren daer Rolant lach,
[20] soe woude Kaerle ondersuecken oft waer was dat Cauloen dat kersten volc verraden
[21] hadde, also veel lieden seyden. So waren dair ii ridders die, om die waerheyt
[22] tondervinden, bi Karels consente eenen kamp vochten, te weten Pynabellus voor Gauloene
[23] ende Tidricus voor hem selven. Welcke Tydricus versloech Pynabellum. Ende die
[24] verraetscap van Gauloen aldus ontdect sijnde, so geboot coninc Kaerle datmen aen iv[24]
[25] stercke paerden binden soude, daer iv mans op sitten souden ende hem in stucken
[26] schoren, dwelc also gheschiedde.

[27] Voert so werden die lichamen vanden kerstenen die verslaghen waren, ghesatft van haren
[28] vrienden mit myrren ende balzemen, die sommighe met soute. Der sommigher lichamen
[29] werden open ghedaen ende hair inghewant wert uut ghedaen, die sommige slotense in
[30] houten kisten, die sommige voerdense op hair paerden, die sommige op haer scouderen
[31] ende anderssynts; die sommighe begroevense aldaer ende die sommige die droeghen haer
[32] vrienden in Vrancrijcke ende in anderen steden. In die tijt waren twee sonderlinghe
[33] kerchoven in Galliën oft Vrancrijcke, te wetene tot Arle ende tot Bourdeaus, die God bi[33]
[34] VII heylige bisscoppen ghewijdt hadde, te wetene Sinte-Maximinus van Ays, Sinte-Trophynus aant.
[35] van Arle, Sinte-Pauwels van Narbone, Sinte-Saturninus van Tholose, Sinte-Frontinus
[36] van Perigort, Sinte-Marciael van Lymogiën ende Sinte-Eutropius van Sayntes,
[37] ter wekker plaetzen dat meeste deel van desen doden begraven wert.

[38] Maer tlichaem van Rolant dede coninc Kaerle voeren bedect seer costelijc totter stad van[38] aant.
[39] Blaye ende begroef hem eerlijc in Sinte-Romanus kercke, die hi wijlen eer ghesticht ende[39]

24 *datmen*: dat men hem.
33 *bi*: door.
38 *costelijc*: kostbaar.
39 *eerlijc*: op eervolle wijze.

[40] canoniken regulieren daer in ghestelt hadde. Ende hi henc Rolants [K2V] sweert boven aant.
[41] sijn hooft ende sinen horen van yvoire tot sinen voeten, ter eeren Cristi ende sijns
[42] eerbaren ridderscaps. Mer namaels werdt den horen tonrechte geset in Sinte-Severijns
[43] kercke. Item te Belijn werden begraven Olivier, grave van Genevere, Gandelbodus, aant.
[44] coninc van Vrieslant, Ogier, coninc van Denemercken, Arastagnus, coninc van Britaniën,
[45] Garinus, hertoghe in Lothrijcke, ende vele ander.
[46] Item te Bourdeaus op Sinte-Severijns kerckof warden begraven Gayfier, coninc van
[47] Bourdeaus, Engelerus, hertoghe vander stadt van Aquitaniën die nu vergaen is, aant.
[48] Lambrecht, prince van Berry, Galerius, Gelinus, Raynaut van Albespine, Gautyer,
[49] Ginellus ende Beggo, met v duzent ander; Oellus, grave van Nantes es in sijn stad met
[50] veel ander Brytoenen.

[51] Na dese begravinghe vanden voor ghenoemden princen ende ghetrouwen strideren, so gaf
[52] coninc Kaerle voir harer sielen salicheyt xii duisent oneen selvers ende xii dusent
[53] talenten gouds, ende vele clederen ende spisen den armen in aelmoessenen. Ende ter
[54] liefden van Rolande synen alderliefsten neve so gaf hi der kereken van Sinte-Romanus van
[55] Blaye tot eewigen daghe alle tlant dat daer omtrent der selver stadt leyt vi milen verre
[56] ende al die stad van Blaye met harer toe behoorten ende die zee daer onder gheleghen.[56]

[57] Ende des beval hi den canoniken der selver kereken datse gheenen mensche der werelt
[58] voert aen eenighen dienst daer vore en daden, maer alleen datse voor die salicheyt sijns
[59] neven Rolants ende der princen ende heeren voorseyt ende harer ghesellen jaerlijes, opden
[60] dach harer passiën ende doot, cleeden souden xxx arme menscen ende hem allen cleeder
[61] ende spise gheven ende datse niet alleen voir die voorseyde heeren ende kerstenen en
[62] baden, maer ooc voor alle die ghene die in Spaengiën om die minne Gods gestorven
[63] waren oft noch sterven souden teghen die ongelovige, oec alle jare XXX missen, XXX
[64] souters ende XXX vigiliën metten gheheelen dienste vanden dooden neerstelijc doen[64]
[65] souden tot eewighen daghen, dwelc die voorseyde canoniken met vaster voorwaerden

56 *daer onder gheleghen*: bij behorende.
64 *souters*: psalmen; *vigiliën*: nachtwaken; *neerstelijc*: ijverig.

[66] gheloefden also te doen.[66]

[67] Daer na reysde ic, Turpijn, mit sommighe van onsen luden doer Gascoengiën ende
[68] Tholosen ende wy quamen tot Arle. Ende daer vonden wy theer vanden Bourgoingnoenen,
[69] die van ons ghesceyden waren ende waren comen verby Morianen ende Thoulouse met
[70] haren dooden ende ghewonden, die sy met karren ende anderssyns ghevuert brachten om
[71] die te begraven tot Arle opt kerckof. Aldaer bi onsen handen begraven worden Estultus, aant.
[72] die grave van Langres, Salomon, Sampson, hertoge van Bourgoendiën, Ervault van
[73] Bellant, Albericus, Esturmitus, Haco, Tedricus, Yvorius, Berrardus van Nublis ende
[74] Berengarius ende Naaman, hertoge van Beyeren, met xM anderen. Ende die prefect
[75] Constantijn wardt ghevuert te Roome, aldaer hy met vele ander Romeynen ende Poelsche aant.
[76] begraven wert. Voir wekker zielen coninc Karel oec den armen gaf XIIM oneen zelvers
[77] ende XIIM talenten gouts. Doe reisden wi tsamen te Vyenne, daer bleef ic, Tulpijn, aant.
[78] siec, mits den wonden ende slagen die ic in Spaengiën ontfinc ende die coninc, ghecranct,[78]
[79] trac met sinen volcke te Parijs.[K3R]

[80] Doe vergaderde keyser ende coninc Kaerle inder kereken van Sinte-Denijs by Parijs een aant.
[81] concily van bysscoppen ende princen, danekende Sinte-Denijs, den heilighen martelaer, aant.
[82] apostel van Vrancrijke, die hem die cracht ghegeven hadde biden wille Gods te
[83] verwinnene dat heydensche volck. Ende daerom gaf koninc Karel al Vrancrijke sijnre[83]
[84] kercken, also Sinte-Paulus, die apostel, ende Sinte-Clement, die paus, Sinte-Denijse
[85] Vrancrijck gegeven hadden tot sijnen apostelscape. Ende hi beval dat alle coninghen van
[86] Vrancrijc ende bisscoppen, teghenwoirdich ende toecomende, den pastoir der selver
[87] kercken gehoirsam sijn souden in Cristo ende dat die coningen sonder sijnen raet nyet[87]
[88] gecroont en souden werden, nocht gheen bisscoppen gheoirdineert, nocht te Rome[88]

66 *gheloefden*: verzekerden.
78 *ghecranct: verzwakt.*
83 *verwinnene*: overwinnen.
87 *raet*: goedkeuring.
88 *gheoirdineert*: gewijd.

[89] ontfangen, noch verwesen. Ende na vele ghiften gheboot hi noch dat elck huysman van al[89]
[90] Vrancrijke der selver kereken van Sinte-Denijs om die te betimmeren, geven soude
[91] jaerlijeks IV penninghen.

[92] Doe aenriep die coninck Sinte-Denijse, staende by zijn heylighe lichaem, dat hij Gode
[93] bidden woude voer die salicheyt der gheenre die gheeme die selve penninghen gheven
[94] souden ende insghelijes voor die kerstene die haer goet om Gods wille ghelaten hadden
[95] ende in Spaengiën inden stride vanden Sarrasynen verslaghen waren. Des nachts daer na,
[96] als die coninc sliep, so openbaerde hem Sinte-Dyonijs, seggende: 'Den ghenen die bi
[97] dinen vermanen ende exemplen dijnre eerbaerheyt in den strijde der Sarrasynen gestorven[97]
[98] sijn ende sterven selen, heb ic van Gode verworven ghenade harer sonden, ende den
[99] ghenen die penninghen gheven sullen om dese kereke te tymmeren, heb ick van Code
[100] vercreghen medicyne den wonden harer sielen.' Als die coninc dit gheopenbaert hadde, so[100]
[101] gaf dat volc seer mildelijc dese salige penninghen ende die luden werden gheheeten
[102] 'Sinte-Denijs' Francken', want bi ghebode dies conincs waren sy franc, dat is vrij van[102/103]
[103] allen eyghendomme. Daer uut quam die ghewoente dat dat lant dwelc van ouds Galliën
[104] heet, nu ghenoemt wert Francia, dat es vrij van eyghendomme etc.[aant.]

Kapittel XIV
Hoe coninc Kaerle tot Aken trac aldair hi sterf ende hoe dat den aertschbisscop Turpijn verthoont wert. ende vanden teekenen die voor sijn doot gheschiedden

[4] Daer na reysde keyser ende coninc Kaerle ende quam tot Aken in Lothrijke ende dair dede
[5] hi maken heete bayen ende coude ghetimperde bayen. Ende die kereke van onser sueter[5]

89 *verwesen*: uitgezonden.
97 *vermanen*: aansporingen.
100 *gheopenbaert*: bekendgemaakt.
102/103 *vrij van allen eyghendomme*: vrij van alle vormen van lijfeigenschap.
5 *bayen*: baden; *coude ghetimperde*: met koud water gemengde.

[6] vrouwen, die hi daer ghemaect hadde, die eerde hij seer tamelijc met goude, met zelvere[6]
[7] ende met alderhande kerckelijcke ornamenten ende hy deedtse schilderen metter historiën
[8] vanden Ouwen ende Nyewen Testamente. Ende desghelijcx in sijn pallays, dwelc hi bider
[9] selver kercken ghemaect hadde, warden ghescildert die striden die hi in Spaengiën
[10] gewonnen hadde ende die vii vrye consten.[aant.]

[11] Daer na in corter tijt werdt my die doot van coninc Kaerlen aldus verthoont. Als ic,
[12] Turpijn, te Vyenne inder kercken voir den outaer bedende was, soo was ic op ghetoghen
[13] inden gheest, singhende den psalm *Deus in adiutorium* ende so bekende ic voor my[13] [aant.]
[14] lidende een ontallike schare van swerten ridderen, reysende [K3V] te Lothrijke weert.[14]

[15] Alsse alle voer bi leden, so saghe ick eenen die was als een Moriaen, die andere volgende[aant.]
[16] met stappen ganghe, dien ic seyde: 'Waer gady?' Hy seyde: 'Wy reysen te Aken weert tot[16]
[17] Karels doot, opdat wi sijn siele ter hellen vueren.' Doe seyde ic: 'Iek beswere dy biden
[18] levenden God, dattu weder tot mij keerste als dinen wech gedaen is.' Doe merden sy een[18]
[19] weynich ende cume had ic den psalm voleynt, als sy weder quamen. Ende ic seyde den[19]
[20] lesten, dien ic te voren toe gesproken hadde: 'Wat hebdy gedaen?' Hy seyde: 'Die
[21] Galyssiaen sonder hooft, die heeft so vele ende so groote steene ende ontellike houte van
[22] sijnen kercken inde wage geleyt, dat sijn goede wereken meer wegen dan sijn quade.[22]

[23] Daeromme heeft hy ons sijn siele ghenomen.' Ende so verschiet die viant van daer. So[23]
[24] verstonde ic dat Karel inde selve ure verscheyden was ende dat hy ten eewighen levene[24]
[25] gevuert was bider hulpen Sinte-Jacops des heiligen apostels, dien hy vele kercken

6 *tamelijc*: betamelijk.
13 *bekende*: zag.
14 *lidende*: voorbijgaan.
16 *stappen ganghe*: stapvoets.
18 *merden*: talmden.
19 *cume*: nauwelijks.
22 *wage*: weegschaal.
23 *viant*: duivel.
24 *verstonde*: begreep.

[26] getimmert hadde. Want op dien dach dat wi te Vyenne van malickanderen scheydden, so
[27] verwervede ick van hem alsoe verre alst sijn mocht, dat hi mi eenen bode sijnre doot[27]
[28] senden soude, op dat hi voir mi storve. Desgelijcks verwervede hy van my dat ick hem[28]
[29] mijn doot kondigen soude. Ende daerom als hy sieck wert, soe ghedachte hy deser
[30] geloften, bevelende eenen sijnen ridder, als hi sijn doot bekinde, dat hy my stapphans[30]
[31] condigen soude. So gevielt dat ic xv dage na sijn doot verstont vanden selven bode, dat[31]
[32] hi altijt siec geweest hadde vander tijt dat hi uut Spaengiën schiet, tot dat hi sterf, ende
[33] dat hij opden dach vanden voorseiden dooden die in Spaengiën verslaghen waren, te weten
[34] die XVI kalende julii, voor hair salicheit ghegheven hadde XIIM oneen silvers ende XIIM[aant.]
[35] talenten gouts ende souters, missen ende vigiliën hadde doen singhen ende ghewoenlike[35]
[36] cleeder ende spise den armen jaerlijcs ghegeven hadde. Ende dat hi op dien selven dach
[37] ende ure als ic dit visioen sach, te wetene die v kalende februarii int jaer ons Heeren[aant.]
[38] VII, C, XIV, uut die werelt versceyden was ende dat hy begraven was tot Aken, in die
[39] ronde kereke onser vrouwen, der maegt Mariën, die hi ghetemmert hadde.

[40] Voert heb ic vernomen dat wonderlike teykenen voor sijn doot ui jaer geschiet sijn. Te
[41] weten dat die zonne ende die mane vu dagen lanc voor sijn doot swertte plecken hadden.

[42] Ende sinen naem, te weten Karolus princeps, die inden muer van der voorseider kercken
[43] ghescreven stont, al wart uut ghedaen van selven. Ende dat portael, dat tusscen die kereke[43]
[44] ende sijn conindijc huys stont, te gronde neder gevallen was opden dach ons Heeren
[45] hemelvaert. Ende die houten brugge te Mens, die hi binnen VII jaren over den Rijn hadde[aant.]
[46] doen tymmeren, wert verbarnt van selven.

[47] Nu dan, so ghelooven wij dat dese salighe coninc mede deelachtich is inder cronen der

27 *verwervede ick van hem*: kreeg ik van hem de toezegging.
28 *op dat*: indien.
30 *bekinde*: gewaar werd; *stapphans*: meteen.
31 *condigen*: laten weten.
35 *souters*: psalmen; *vigiliën*: nachtwaken; *ghewoenlike*: naar gewoonte.
43 *uut ghedaen*: uitgewist.

[48] voorseyder martelaren, metten welcken hi so groten arbeyden gheleden heeft.[48]
49 aant.

HIER EYNDET DIE HYSTORIE VAN KEYSER ENDE CONINC KAERLEN, ALS VANDEN SPAENSCHEN STRIDEN, INT CORTE GHESET UUT DEN LATIJNE, ALSOE DIE AERTSBISSCHOP TURPIJN VAN RIEMEN DIE BESCHREVEN HEEFT.

48 *arbeyden*: inspanning.
49 *als*: met betrekking tot.

Tekstkritiek

De tekst wordt in de incunabel voorafgegaan door een kapittelopschrift dat de plaats van de tekst in het tweede deel van de kroniek aangeeft: ¶ Dat XVIII capittel.

Kapittel II

75 Sint-Jacops kercke *druk*: Sint-Jacops kerkte. 81 vertroostende *druk*: veetroostende. 83 sedich *druk*: ledich. *Geëmendeerd naar het zeventiende hoofdstuk van de* Cronyke: Sijn huysghesin dat hem volchde was so sedich ende so eerbaar dat sijn hof scheen een clooster te syne (*Cronyke*, F6V). 84 sachmen *druk*: sachmen men.

Kapittel III

11 heylich *druk*: heylicht. 16 sijn *druk*: sij (*einde regel*). 45 hadden *druk*: haden.

Kapittel IV

7 den coninc van Babariën *druk*: den van Barbarien. 18 sij sochten *druk*: sijscochten. 57 wreeden *druk*: wreeeden.

Kapittel V

20 Sarasinen *druk*: Sarasi- (*einde van de regel*). 33 strijdende *druk*: strijende. 67 Spaengyën *druk*: Saengyen. 72 heb te bekeeren *druk*: te bekeeren. 86 ons oft kersten volck *druk*: oft kersten volck (*Latijn*: gentem nostram, scilicet christianam (*Pseudo-Turpijn*, p.130, xiv). 94 der *druk*: daer.

Kapittel VI

8 Ende als hi sach Kaerlen ter tafelen sitten *druk*: Ende Kaerlen ter tafelen sitten; *emandatie naar het Latijn*: Mox ut vidit Karolum ad mensam (*Pseudo-Turpijn*, p136, ii-iii). 13 sietste *druk*: segges (*Latijn*: vides). 14 sietste *druk*: segghest (*Latijn*: vides). 28 hadde dat *druk*: hadde dat dat. 47 midden *druk*: miden.

Kapittel VIII

53 Gods *druk*: gobs. 56 waert *druk*: maert.

Kapittel IX

30 cloeckelijc *druk*: ctoeckelijc. 38 gedoot *druk*: gedodt. 55 kercke *druk*: krecke.

Kapittel X

30 tneghentich *druk*: tneghentith.

Kapittel XI

62 Karel *druk*: Karelt. 77 ontfangen *druk*: onfangen.

Kapittel XII

30 eewelijc *druk*: eweelijc. 33 XVI kalende *druk*: XII kalende (*emendatie o.g.v. het Latijn en* Kapittel XIV, *34*) 52 stercste *druk*: sterctste. 53 armen *druk*: amer.

Kapittel XIII

27 Voert *druk*: Voerc. 100 medicyne *druk*: medcyne.

Kapittel XIV

10 hadde *druk*: badde

Commentaar

Kapittel I

4. *apostel Sint-Jacob die Meerder*. Jacobus de Meerdere (of: de Oudere), de eerste van de twaalf apostelen, predikte volgens zijn legende het geloof in Galicië. Nadat hij gedood was door Herodes (Hand.12, 2), zou zijn gebeente naar Santiago de Compostela in Noord-Spanje zijn overgebracht.

Kapittel II

2-3. *was ghecomen uut den Heylighen Lande*: korte toevoeging van de compositoer waarmee hij verwijst naar het vorige hoofdstuk in de *Cronyke*, waarin o.a. verhaald wordt hoe Karel de Grote het Heilige Land zuiverde van de ongelovigen, waarvoor hij van de keizer van Constantinopel met kostbare relikwieën werd beloond. De reis van Karel de Grote naar Palestina is een bijna vast onderdeel in diens middeleeuwse levensbeschrijvingen; de tocht is echter nooit door Karel ondernomen.

4-5. *soe meynde [...] te ghereyden*: in de *Pseudo-Turpijn* is de voorstelling van zaken zo, dat Karel de Grote zijn Spaanse veldtochten aan het einde van zijn regeringsperiode zou hebben ondernomen; Karels sterven (in 814) wordt in het slot van de *Pseudo-Turpijn* (c.XXXII) beschreven. Dit is vermoedelijk de reden waarom de stof van de *Pseudo-Turpijn* in middeleeuwse kronieken vaak aan het einde van Karels levensbeschrijving wordt ingevoegd. In de historische werkelijkheid vond de slag bij Roncevaux plaats in 778, toen Karel tien jaar regeerde en nog niet tot keizer was gekroond.

5-9. *Ende so [...] totter Schelt*: toevoeging in de vertaling ten opzichte van de Latijnse tekst; hierdoor wordt niet alleen de plaats waar Karel het visioen kreeg nader gespecificeerd (Aken), maar ziet de compositoer tevens kans Brabant bij het verhaal te betrekken, *om dat sijnre voorvaderen rechte erve was* (6-7): Karel de Grote wordt in de *Cronyke* behalve koning van Frankrijk ook ‘de zesde hertog van Brabant en Lotharingen’ genoemd; zoals zoveel middeleeuwse vorstenhuizen mochten de Brabantse hertogen bogen op hun Karolingische afkomst (Stein 1995). Volgens de *Cronyke* maakte Brabant samen met Lotharingen onderdeel uit van het stamland van de Karolingische dynastie; daarbij was Brabant en Lotharingen het lievelingsoord van Karel binnen zijn rijk. In de epiloog van Karels levenbeschrijving (*Noch van coninc Karels love ende goede wercken*) benadrukt de compositoer dat nogmaals (*Cronyke*, K4R; zie Inleiding, noot 16).

11. *Vriesscher Zee*: de Noordzee.

21. *Moabiten*: de Moabieten in de *Pseudo-Turpijn* moeten zeer waarschijnlijk geïdentificeerd worden met de mohammedaanse Almoraviden; een verwisseling met de oudtestamentische Moabieten (vgl. Gen.19, 37).

31. *Panpiloniën*: Pamplona.

44-45. *dat die [...] vesten vielen*: de wijze waarop Pamplona door Karel wordt ingenomen, herinnert onmiskenbaar aan de val van Jericho (Joz.6, 20). Het ‘Jericho-wonder’ wordt nog twee keer herhaald in de *Pseudo-Turpijn* (c.III (Lusema) en c.XXXIII (Noples)); de vertaling in de *Cronyke* vermeldt alleen Pamplona en Lusema.

61-62. *van welcken [...] Turpijn eertsbisscop*: met deze brevitas-formule verantwoordt de vertaler de weglating van een omvangrijke opsomming van de veroverde Spaanse steden (*Pseudo-Turpijn*, c.III).

64. *Lucemen*: Lusema en Valverde, een mythische stad in de buurt van Palencia (Bédier 1921, p.153) en Smyser 1937, p.19).

67. *Men leest*: algemene verwijzing van de vertaler naar de brontekst; in het Latijn wordt de mededeling als volgt ingeleid: *Hae sunt urbes*... (*Pseudo-Turpijn*, p.110, x).

68. *die verdorven ende onbewoont sijn bleven*: vergelijk de verwoesting van Sodom en Gommorra in het Oude Testament (Gen.19, 23-24).

69. *Ventosa*: Castro de Ventosa; *Capparra*: Ventas de Caparra; *Adama* (Lat.: *Adania*): Alhama de Aragon.

73. *na Sint-Isidorus des bisscops regule*: naar de regel van Isidorus van Sevilla. Er is echter geen *regula Isidori* voor kanunniken bekend. Herbers vermoedt 'da<problem>B</problem> der Autor dieser Passagen die Gewohnheiten der Compostelaner Kanoniker als fremd empfand und dies wie viele andere kirchliche Eigenarten in Spanien dem hi. Isidor zuschrieb' (Herbers 1984, p.162).

79-86. *Dus so [...] sijn ondersaten' etc.*: toevoeging van de compositoer die op deze manier het goede voorbeeld van Karel voor vorsten benadrukt. Ook elders in de *Cronyke* is de compositoer te betrappen op becommentariërende toevoegingen die de deugdzaamheid van de besproken persoon uitlichten; in een enkel geval wordt zo'n opmerking, net als hier, voorzien van een ondersteunend spreekwoord (bijvoorbeeld bij de heilige maagd Amelberga, *Cronyke*, e6V).

Kapittel III

1. *Aygolant*: Agolant is een Saraceense aanvoerder en tegenstander van Karel in het *Chanson d'Aspremont*, dat handelt over de veroveringen van Karel de Grote in Italië.

8-9. *Milo van Anglere [...] Rolants vadere*: Milo van Angleris wordt elders in de *Pseudo-Turpijn* nadrukkelijk gepresenteerd als de vader van Rolant (*genitor Rolandis, Pseudo-Turpijn*, p.110, xviii); op deze plaats is de vertaler verantwoordelijk voor de toevoeging *te wetene Rolants vadere*. In het *Chanson de Roland* heeft Milo (daar Milon, één van de twaalf pairs) geen familierelatie met Rolant; Rolant is in het *Chanson de Roland* de neef van Karel en de stiefzoon van Ganelon.

9. *Bayone*: Bayonne.

24. *anderen feilen dyeren*: de vertaling volgt hier de lezing in red. A1 in de ed. Meredith-Jones 1936 (Parijs, B.N., MS.17656): *aliarumque ferarum* (*Pseudo-Turpijn*, p.110); de overige Latijnse redacties hebben hier *et vitulorum* ('kalveren', *Pseudo-Turpijn*, p.106, xx).

29. *etc.*: hiermee geeft de vertaler aan dat hij het slot van het exempel heeft ingekort. De vertaler heeft drie zinnen uit het Latijn onvertaald gelaten, waarin wordt verteld hoe men vier dagen naar het lichaam van de ongelukkige zocht om het vier dagmarsen verderop te vinden (*Pseudo-Turpijn*, p.106, xxii - p.108, iv).

30. *Naverre*: Navarra.

32. *Ceya*: de rivier Cea (bij Sahagún in Noord-Spanje).

37-38. *Dair na [...] werden verslaghen*: een toevoeging in de *Cronyke*. Gezien de (onnodige?) herhaling waarschijnlijk een corrupte passage.

44-53. *Doe waren [...] esschen houte*: het wonder van de groeiende lansen refereert aan de bloeiende staf van Aaron (Num.17, 5 en 17, 8), met welk teken God zijn uitverkoren man aanduidde. Het wonder wordt in de *Pseudo-Turpijn* herhaald in c.X (*Kapittel IV*); ook het vervolg is daar identiek aan de gebeurtenissen die op het eerste wonder met de lansen volgen: strijd tegen Agolant, Karels paard sneuvelt, Agolant verliest en vlucht (54-62, vgl. *IV*, 47-60). De uitroep *O wonderlijcke [...] etc.* (52-53) is in de vertaling toegevoegd.

62. De moralisatie in de *Pseudo-Turpijn*, p.112, ii-xix wordt door de vertaler weggelaten. In deze moralisatie wordt de strijd van Karels mannen tegen de heidenen vergeleken met de strijd van christenen tegen het kwaad.

Kapittel IV

1. *Agenez*: Agen.

4. *Sayntes*: Saintes.

5-8. *Sarasynen, Mooren [...] van Cordubia*: in de vertaling zijn de namen van de kortingen weggelaten. De genoemde kortingen zijn alle terug te voeren op historische figuren: ze waren de twaalfde-eeuwse tegenstanders van Alphonso I (Klein 1986, p.145). *Bugyën*: Bougie (bij

Tunis); *Barbariën*: Berberland; *Marroch*: Marokko; *Maiorken*: Mallorca; *Meke*: Mekka; *Sybilyën*: Sevilla (zie *IX*, 6-7); *Cordubia*: Córdoba (zie *VI*, 50).

34. *heymelike steden*: in het Latijn *per latrinas exiiens fraudulenter fugiit* (*Pseudo-Turpijn*, p.116, xiv). Zeer waarschijnlijk worden hier latrines bedoeld die aan de buitenmuur over de rivier hingen, waardoor Agolant op eenvoudige maar smadelijke wijze kon ontsnappen (Smyser 1937, p.25). De vertaler lijkt hier de tekst niet goed te hebben begrepen, gezien de onduidelijke vertaling ('verborgen plaatsen'); of geeft hij bewust een 'eufemistische' vertaling?

35. *Geronden*: de Garonne.

55-56; 58-60. *achter in [...] dat hi; ende hi [...] sinen volckei* kleine toevoegingen in de vertaling waardoor Karels overwinning groter wordt voorgesteld.

Kapittel V

17-18. *also die [...] Ic Turpijn*: één van de plaatsen in de *Pseudo-Turpijn* waar de (pseudo)-auteur in de eerste persoon aan het woord is. De vertaler heeft de overgang naar de eerste persoon versoepeld door eigenhandig de formule *also [...] aldus* in te voegen.

18-51. Vrijwel alle namen van Karels *ridderen ende capiteynen* zijn bekend uit de wereld van de Oudfranse epiek. Ik noem de - voor de *Pseudo-Turpijn* - belangrijkste. *Rolant* (20): Rolant wordt in de *Pseudo-Turpijn* in afwijking van het *Chanson de Roland* als graaf van Le Mans en heer van Blaye aangeduid. Dat de *Pseudo-Turpijn* Rolant heer van Blaye noemt, is waarschijnlijk om te verklaren waarom Rolant - althans volgens de traditie - in Blaye begraven is (*XIII*, 38-42). *Olivier* (22): in het *Chanson de Roland* is Olivier de wijze ridder die aan de zijde strijdt van de dappere Rolant. De belangrijke rol van Olivier in het *Chanson de Roland* is in de *Pseudo-Turpijn* bijna geheel verdwenen, alleen zijn martelaarsdood wordt beschreven in c.XXVI (*XIII*, 5-9). In de Middelnederlandse vertaling is middels interpolaties gepoogd Olivier zijn plaats in de Roncevaux-episode weer terug te geven. Al op de eerste plaats waar Olivier in de *Pseudo-Turpijn* genoemd wordt, voegt de vertaling een opmerkelijke uitweiding toe (24-30: *Van desen ende capiteynen*). Dat Olivier zeer bevriend was met Rolant en dat deze vriendschap werd bezegeld door de liefde van Rolant voor de zuster van Olivier (Aude), zijn geen gegevens uit de *Pseudo-Turpijn*, maar deze feiten zijn wel bekend uit de Karelromans, vooral het *Roelantslied* en *Gheraert van Viane* (*Girart de Vienne*). In *Gheraert van Viane*, waar Gheraert in een vete is verwikkeld met Karel, maken Rolant en Olivier tijdens de belegering van Viane kennis met elkaar en vat Rolant liefde op voor Aude. Een tweegevecht tussen Olivier en Rolant eindigt onbeslist: een engel gebiedt hun de wapens te gebruiken tegen de heidenen in Spanje. *Boudewijn* (34): de halfbroer van Rolant, in het *Chanson de Roland* de zoon van Ganelon; zie *XI*, 69-73. *Ervalt* (35): Emaut de Beaulande in het *Chanson de Roland*. De spelling van de naam is in de *Cronyke* consequent Ervalt. *Ogyer* (36): Ogier is in de epiek één van de vooraanstaande ridders van Karel. In het *Chanson de Roland* leidt hij de voorhoede van Karels leger en speelt hij een rol in de Baligant-episode. *Dyeric* (40): verschijnt als Tierri in het *Chanson de Roland. Gaweloen, die na werdt een verrader* (41): (*qui postea traditor extitit*) is gelijkluidend aan Luk.6, 16, waar Judas, de verrader van Jezus, wordt genoemd (Vulgaat: 'Iudam Iscariotem, qui fuit proditor'). In deze Middelnederlandse vertaling worden afwisselend twee spellingen van Ganelons naam gebruikt: *Gauloen* (vanuit de *Pseudo-Turpijn*) en *Guweloen*

(vanuit de Karelepiek). Opvallend is dat de variantspelling *Guwelloen* voorkomt in toevoegingen ten opzicht van de Latijnse tekst. De spelling *Gaweloen* (een tussenvorm?) komt nog één keer in de vertaling voor (X, 29).

50. *dat pas van Portifers*: de *portus Ciserei*, de bergpas bij de Col du Cize in de Pyreneeën.

55. *havene*: een op deze plaats een foutieve vertaling van het Latijnse *portus*; bedoeld is de zojuist genoemde bergpas. De vertaler was hierover niet gestruikeld als in het Latijn hier, net als elders in de tekst, voluit *portus Ciserei* had gestaan.

54. *Runen*: de rivier Rune of Runa (niet geïdentificeerd); de rivier bij Pamplona heet Arga. De Mandach meent dat de naam Runa afkomstig is van de Baskische naam voor Pamplona, Iruna (Klein 1986, p.149).

66. *opden wech van Sint-Jacops*: de pelgrimsroute naar Santiago de Compostela. In *II*, 19-26 vroeg Jacobus aan Karel de weg naar zijn graf gereed te maken voor de pelgrims.

70-76. *dwelc ick [...] hi es*: een merkwaardige toevoeging van de vertaler, die anders zo zuinig met de ruimte omspringt. Blijkbaar vindt hij het van belang om Karel als een christelijk heerser af te schilderen.

81. *Toletten*: Toledo. In c. XX van de langere versie van de *Pseudo-Turpijn* ('De persona et fortitudine Karoli') wordt verteld dat Karel zijn opleiding te Toledo ontving van zijn gastheer Galaffrus.

Kapittel VI

7-30. De vertaler laat de morele les achterwege die in de *Pseudo-Turpijn* op het gebeuren volgt (*Pseudo-Turpijn*, p.138, xv-xxix). In de moralisatie wordt elke christen opgeroepen 'werken van de doop' te tonen.

11. *bonetten*: een foutieve vertaling van het Latijnse *birris* (= monnikspijen); de vertaler heeft mogelijk *birretis* (= mutsen) gelezen.

19-20. *xiii apostelen*: de dertien armen worden gevoed in naam van de dertien apostelen. De meeste redacties van de Latijnse tekst spreken weliswaar over twaalf apostelen, maar de dertien armen komen in alle redacties voor (*Pseudo-Turpijn*, p.136-139). Een mogelijke verklaring hiervoor geeft Fischer, die meent dat de auteur van de *Pseudo-Turpijn* op deze manier Karel de Grote wil vergelijken met Gregorius de Grote. Volgens de legende voedde Gregorius dagelijks 12 pelgrims; op een dag voegde zich een engel bij de twaalf armen (Fischer 1932, p.82, geciteerd door Klein 1986, p.151).

49. *de coninc van Sibiliën*: zie (de comment. bij) *IX, 6-7.*

50. *Altumaior van Corduba*: eerder genoemd in *IV*, 8, *den coninc van Cordubia*. Altumaior gaat terug op de historische figuur Al-Mansur, die rond 1000 Santiago de Compostela plunderde.

54. *Pontarge*: de brug over de rivier Arga ten zuiden van Pamplona, nu Puente la Reina.

56-61. Ook hier ontbreekt in de Middelnederlandse tekst de moralisatie uit de *Pseudo-Turpijn*, waarin de bekeerde christen wordt gewaarschuwd om niet, zoals de genoemde strijders terugkeerden naar het slagveld, terug te keren naar het kwaad en zo het eeuwige leven te verliezen. Deze opmerking wordt omgebogen naar een waarschuwing gericht tot kloosterlingen die wereldse zaken najagen (*Pseudo-Turpijn*, p.144, viii-xvii).

62. *den berghe Gaysin*: Montjardin; dit versterkt fort op een berg wordt in diverse chansons de geste genoemd (Bédier 1921, p.127-129).

Kapittel VII

1. *Ferracutus*: de reus Femagu komt in enkele chansons de geste voor. Afgezien van de overeenkomst met de oudtestamentische reus Goliath (I Sam.17), vertoont

Ferracutus ook gelijkenis met Fierabras; in de *Fierabras* gaat deze reus een tweegevecht aan met de gewonde Olivier, de enige die een duel met hem aandurft.

8. *cubitus*: (onderarm) een el (vgl. het Mnl. *elleboghe*): 70 cm.
9. *palme*. de lengte van een (hand)palm komt overeen met 10 cm.
11. *Nagrea*: Nájera in Noord-Spanje.

Kapittel VIII

8. *bider kinnen die met langen hare behangen was*: een rationaliserende vertaling. In het Latijn staat slechts dat Rolant de reus bij de kin grijpt: *arripuit eum per mentum* (*Pseudo-Turpijn*, p.150, ii).

22. *oec met vuysten*: de vertaling volgt hier de lezing (*pugnis et magnis rotundisque*) als in hs. Bibliothèque Nationale, MS.17656 (red. A 1 in de editie van Meredith-Jones, ook uitgegeven door Smyser 1937). In andere redacties ontbreekt op deze plaats de vermelding van de vuisten.

43-44. *Ende sy hadden noch meer subtijle sprake vanden ghelove*: samenvatting in één zin van *Pseudo-Turpijn*, p.154, viii-xvii, waar Rolant de leer over de drieeenheid verder toelicht. In de langere versie van de *Pseudo-Turpijn* neemt het theologische debat tussen de twee vechters een nog grotere plaats in.

57-58. De vertaler heeft abusievelijk de bepaling *met groten ghedruyssche* betrokken op de Saracenen die de gewonde reus de stad binnenbrengen; het zijn echter de christenen die de stad *met groot geweld* innemen. De volledige zin luidt in het Latijn: *Et Christiani una cum Sarracenis qui Ferracutum deferebant, in oppidum quod erat super urbem, ingenti impetu ingrediuntur* (*Pseudo-Turpijn*, p.162, ix-xi).

59-62. *waer af [...] ende ghedoopt*: toevoeging van de vertaler die wellicht de episode op gepaste wijze wilde afsluiten: met vermelding van de dank aan God en van de mogelijkheid voor de heidenen zich te bekeren.

Kapittel IX

6-7. Ebrahum, die coninc van Sibiliën: Ibrahim van Sevilla; een historische Ibrahim regeerde vanaf 1116 te Sevilla (Smyser 1937, p.34).

7. *die uten strijde gevloden waren te Panpiloniën*: zie *VI*, 49-50.

9. *vii steden*: Sevilla, Granada, Játiva, Dénia, úbeda, Abla en Baeza. De namen van de steden zijn eerder genoemd in de opsomming van de veroverde Spaanse steden (*Pseudo-Turpijn*, c.III).

31-37. *Maer die [...] die banyere*: deze episode lijkt een referentie naar de historische slag bij Carcano in 1160 (Frederik Barbarossa vs. Milaan, vgl. Smyser 1937, p.35-36).

43. *Daer na deylde coninc Karel tlant van Spaengiën*: De Mandach legt een verband tussen de landverdeling onder Alphons VI in 1085-1087 (De Mandach 1961, p.40-41).

45-46. *dien van Poytieu*: het volk van Poitiers; *tlant van Alandale bi der zee*: Andalusië.

47. *ende den Brabanteren metten Vlamingen gafhi tlant van Galissiën*: de vertaler wijkt hier opzettelijk af van zijn brontekst. In de *Pseudo-Turpijn* wordt Portugal aan de Denen en Vlamingen geschonken, terwijl de Franken Galicië niet eens wilden hebben: *et terram Portugallorum Dacis et Flandris dedit. Terram GaletiAE Franci inhabitare noluerunt, quoniam aspera illis videbatur* (*Pseudo-Turpijn*, p.168, x-xii). Door de afwijkende vertaling worden de Brabanders door de vertaler betrokken bij de glorieuze daden van Karel de Grote (zie ook Van Dijk 1979, p.498-499).

51-59. De privileges waarmee Karel Compostela begiftigt, vinden een parallel in de privileges die hij later aan St.-Denis zal geven (*XIII*, 80-91). Zie over deze parallellie Meredith-Jones 1936, p.323-333 en De Mandach 1961, p.83-86.

59. *ende noch meer privilegiën etc.*: met deze woorden kort de vertaler de tekst aanzienlijk in. In de *Pseudo-Turpijn* worden de privileges van Compostela uitgebreid toegelicht (*Pseudo-Turpijn*, p.170, xi - p.174, vi).

Kapittel X

Vanaf hier verhaalt de tekst het verraad van Ganelon en de slag bij Roncevaux, de stof van het Chanson de Roland. Bij verwijzingen naar het *Chanson de Roland* vermeld ik slechts de versnummers; de editie die ik heb gebruikt, is van Segre 1989.

2. *opden Roncevale*: in de vertaling wordt Roncevaux foutief als een berg voorgesteld, dit in afwijking van de traditie van zowel het Chanson de Roland als van de Pseudo-Turpijn. Vanwege deze verkeerde interpretatie wordt Roncevaux in de *Cronyke* altijd vergezeld van een lidwoord (deze fout is in het volksboek *Droefliken strijt* overgenomen; zie Van Dijk 1981, 1, p.114 en p.281, n.161).

7. *Marcirius ende Belegandis, sijn brueder*: Marcirius is in het *Chanson de Roland* (prominent) aanwezig als korting Marsilie; in deze Mnl. vertaling van de *Pseudo-Turpijn* wordt hij een keer met beide varianten aangeduid: *Marcelijs oft Marcirius* (*XI*, 15). Belegandis (*Beligandis oft Baligant; XI*, 29) is Baligant in het *Chanson de Roland*, maar deze is daar geen broer van Marsilie, maar de emir van Cairo. Doordat Marcirius en Beligandis ook met hun namen uit de traditie van het *Roelantslied* worden aangeduid, wordt in deze Mnl. vertaling een verband gelegd met de epische traditie.

8. *Babiloniën*: Cairo.

28. *Als dan [...] tpas was: Dum Karolus portus cum viginti milibus Christianorum et Ganalono et Turpino transiret* (*Pseudo-Turpijn*, p.180, xxii-xxiv). Om aannemelijk te maken dat Turpijn de auteur van de kroniek is, moest Turpijn, anders dan in het *Chanson de Roland*, de slag bij Roncevaux overleven. Dat de Mnl. vertaling hier de namen van Turpijn (en Ganelon) weglaat, heeft mogelijk te maken met de opzet om het verhaal zoveel mogelijk met de epische traditie te laten sporen (vgl. de comment. bij *X, 7*; zie ook de opmerking hieronder bij *X*, 37-38).

32-36. *Rolant en [...] dieven gonde*: toevoeging ten opzichte van de Latijnse tekst. Deze informatie is duidelijk ontleend aan de traditie van het *Chanson de Roland*. In het *Chanson de Roland* strijdt met name Olivier aan de zijde van Rolant; Ogier, die in het *Chanson de Roland* niet bij Rolant is maar zich in de voorhoede bevindt, heeft er een rol in de strijd tegen Baligant (nà de slag bij Roncevaux). In de *Pseudo-Turpijn* spelen beide ridders een veel kleinere rol; wel sneuvelt Ogier volgens de *Pseudo-Turpijn* bij Roncevaux (vgl. *XIII*, 44). De typering van de voortreffelijke ridder Olivier is gelijkluidend aan *V*, 22-25.

37-38. *Ende van [...] gheene te live*: de *Pseudo-Turpijn* vermeldt op deze plaats het volgende: *Ibi interficiuntur omnes pugnatores praeter Rotolandum, et Balduinum, et Turpinum, et Tedricum, et Ganalonum. Balduinus et Tedricus dispersi per nemora tune latuere et postea evaserunt*. (*Pseudo-Turpijn*, p.182, x-xiii). De mededeling dat Ganelon en Turpijn nog leven, is bevreemdend. Zojuist is in de *Pseudo-Turpijn* immers gezegd dat Karel met Turpijn en Ganelon door de bergpas is weggetrokken (zie comment. bij *X*, 28); de mededeling dat Ganelon en Turpijn (nog) niet zijn gesneuveld, hangt daarom in de lucht. De vertaler heeft misschien om deze reden de gehele mededeling onvertaald gelaten, hetgeen overigens verderop in de tekst wel een onduidelijkheid zal opleveren (zie comment. bij *XI*, 69 en 74-75).

46. *uut playnen etc.: etc*. geeft hier aan dat de laatste zinnen van c.XXI van de *Pseudo-Turpijn* (p.184, i-vi) in het Mnl. onvertaald worden gelaten. In de desbetreffende zinnen wordt, net als in een eerdere moralisatie (zie comment. bij *VI*, 56-61), een lijn getrokken naar het leven van geestelijken. Zij vechten tegen het kwade (lees: drank en vrouwen) en indien zij aan het kwaad toegeven, wacht hun hetzelfde lot als de zondige ridders, namelijk de eeuwige dood.

Kapittel XI

26-28. *ende oec synen [...] overmids groten arbeyde*: een interpolatie, grotendeels afkomstig uit de traditie van het *Chanson de Roland*, die de moeite waard is om stukje voor stukje te bespreken. *ende oec synen sone* (26): in de *Pseudo-Turpijn* wordt nergens melding gemaakt van een zoon van Marcirius. In het *Chanson de Roland* wel, namelijk Jurfaleu. In het *Chanson de Roland* doodt Rolant Jurfaleu (v.1904) en hakt Marsilies rechterhand af (v.1903); Marsilie sterft pas aan het einde

van het verhaal, als hij hoort van Karels wraak en overwinning (v.3646). *Olivier was [...] te scriven* (26-27): al eerder is gezegd dat Olivier in de *Pseudo-Turpijn* nauwelijks genoemd wordt, terwijl hij in het *Chanson de Roland* samen met Rolant de christenen aanvoert en bemoedigt; zijn dood wordt beschreven in v.1940-2023. De vertaling brengt Olivier weer terug in het verhaal over de slag bij Roncevaux, onder andere door deze toevoeging. *Alle Rolants gesellen waren bina, op iv oft v, verslaghen* (27-28): het is onduidelijk wat hier precies wordt bedoeld: er zijn nog vier of vijf ridders in leven (of moeten we Rolant zelf niet meerekenen en zijn het er vijf of zes?). Blijkens het vervolg van

de Mnl. tekst zijn op dit moment in ieder geval Rolant, Olivier, Boudewijn en Diederik nog in leven; zou Ogier als vijfde bedoeld zijn (zie X, 34)?

30-31. *Moer sijn volc, sommige Mooren, over mits groten nide die sy hadden op Olyvier, om dat hi Galafers haren here verslaghen hadde*: toevoeging vanuit de traditie van het *Chanson de Roland*. Nadat Marsilie is gevlucht, is Galifer (Algalife) de aanvoerder van de heidenen. Hij verwondt Olivier maar deze klooft daarop zijn hoofd (*Chanson de Roland*, v.1913-1964; Van Dijk 1979, p.499).

31-32. *so cruysten sy hem int aerde met w stecken*: toevoeging vanuit *XIII*, 5-9.

30-32. Op de plaats van de interpolatie in 30-32 wordt in de Latijnse tekst vermeld dat Diederik en Boudewijn, zoals gezegd (vgl. comment. bij *X*, 37-38), zich met anderen in het woud verborgen hielden (*Pseudo-Turpijn*, p.186, xxv - p.188, iii). Zie comment. bij *XI*, 69 en 74-75.

58-59. *ende sijn herssenen schoerde*: wordt niet vermeld in het Latijn, wel in het *Chanson de Roland* (v.1761-1764 en v.1785-1786).

65. *Moer van Bayvier die hertoge riet Karelen weder te keeren*: nogmaals een toevoeging die afkomstig is uit de traditie van het *Chanson de Roland* (v.1790-1795).

69-73. *Ende soe [...] Karels heer*: Boudewijn neemt hier de taak over van Turpijn in het *Chanson de Roland*. Daar sterft Turpijn terwijl hij water zoekt voor Rolant. Boudewijn overleeft de slag en vlucht weg om Karel te waarschuwen.

69 en 74-75. *die voorseyde Boudewijn; die voorseyde Diederijc van Britzewout*: de namen van Boudewijn en Diederik zijn zojuist in de vertaling weggelaten (X, 37-38 en *XI*, 30-32). In de Middelnederlandse tekst komen beide ridders dus vrijwel uit het niets opdagen, terwijl tevens de notie *voorseyde* eigenhandig aan de namen van Boudewijn en Diederik is toegevoegd. Het is zeer merkwaardig dat de vertaler eerst bewust hun namen twee keer zou hebben geëlimineerd, om vervolgens zowel Boudewijn als Diederik op te laten treden, nog wel als ‘zojuist genoemd’. Want dat het *voorseyde* terug zou slaan op de opsomming van Karels ridders (*Kapittel* V), waar beide ridders genoemd worden, is niet aannemelijk omdat dan over een grote afstand in de tekst heen verwezen wordt en bovendien naar een opsomming waarin beide namen tussen vele andere verscholen zijn.

Een mogelijke verklaring voor deze discongruentie veronderstelt een eerdere versie van de vertaling. In de oorspronkelijke vertaling zouden dan de vermeldingen van Boudewijn en Diederik als overlevenden trouw uit de *Pseudo-Turpijn* zijn vertaald. In een tweede versie zijn deze mededelingen echter geschrapt omdat op die plaatsen ruimte moest worden gemaakt voor interpolaties over Olivier en Ogier (X, 32-36 en *XI*, 30-32). Verder doorspeculerend zou het misschien zelfs zo kunnen zijn dat de persoon achter een tweede versie verantwoordelijk is geweest voor het geheel van de interpolaties in de vertaling die afkomstig zijn uit de epische traditie. De oorspronkelijke vertaling zou dan gespeend zijn van al die kleine elementjes uit de epische traditie, die vooral in de kapittels over de slag bij Roncevaux te vinden zijn. Voor deze hypothese is geen hard bewijs aan te voeren, maar de onduidelijkheid rond Boudewijn en Diederik kan op deze wijze wel verklaard worden. Toch is het verleidelijk om nog een stapje verder te gaan. Als we aannemen dat er sprake is geweest van twee verschillende versies van de vertaling, waarbij de tweede versie zich onderscheidt van de eerste door de epische interpolaties, is de gang van zaken mogelijk als volgt geweest. De compositoer van de *Cronyke*, zeer waarschijnlijk een geestelijke en mogelijk uit de Windesheimse kring, heeft de tekst van de *Cronyke* inclusief de vertaling van de *Pseudo-Turpijn* aangeleverd bij de Antwerpse drukker Roland vanden Dorpe. Vanden Dorpe, die een druk van het *Roelantslied* heeft verzorgd en de beeltenis van Rolant als drukkersmerk voert, had een bijzondere affiniteit met het *Roelantslied*. Onder zijn toezicht zijn ook houtsneden, oorspronkelijk

bestemd voor het *Roelantslied*, gebruikt als illustraties bij de vertaling van de *Pseudo-Turpijn* in de *Cronyke* (Van Dijk 1981, I, m.n. hfst.II). Het is dan Vanden Dorpe, de tweede man van de *Cronyke*, die mogelijk verantwoordelijk is geweest voor het toevoegen van de *'Roelantslied*-interpolaties*'*. Dat die interpolaties niet altijd tot eenduidigheid in de tekst hebben bijgedragen, is nu opgemerkt. Ik geef grif toe

dat dit speculaties zijn, voor een niet onbelangrijk deel gebaseerd op intuïtie. Bij lezing van de gehele *Cronyke* is mij nergens opgevallen dat de compositoer betrapt kan worden op bijzondere kennis van de Karelepiek. In het eerste hoofdstuk over Karel de Grote wordt weliswaar Ogier van Denemarken ter sprake gebracht, maar het betreffende tekstgedeelte is volledig ontleend aan de *Fasciculus temporum* van Wemer Rolevinck en bevat verder geen toespeling op de Ogier uit de Karelromans *(Cronyke*, G3V: 'Item in conincs Karels tijde so regneerde die edele ende kerstelike prince Ogyer van Denemercken', die Oosterse landen bekeerde en in Indië een keizerrijk stichtte, het land van *priester Jan*). Kortom, ik vind (of voel dat) de *'Roelantslied*-interpolaties' niet zozeer passen bij de compositoer; ze beantwoorden daarentegen wel aan de interesse van Roland vanden Dorpe, die intensief bij de *Cronyke* betrokken is geweest en die misschien, net zoals zijn leerling Jan van Doesborch (vgl. Franssen 1990), bepalend is geweest voor de inhoud van de teksten die hij uitgaf.

Overigens is eveneens in de vertaling *van Britzewout* aan Diederiks naam toegevoegd: misschien afkomstig uit het *Roelantslied?* In het volksboek *Droefliken strijt* is Diederik de schildknaap van Rolant en wordt hij ook met deze naam genoemd (P 612-613: *Diederic van Britsewout*, Van Dijk 1981, II, p.430).

80-108. Het laatste gebed van Rolant, dat in de langere versie van de *Pseudo-Turpijn* uitgebreider wordt verwoord, is zeker niet gespeend van bijbelcitaten. Over mogelijke bronnen van dit gebed zie Smyser 1937, p.42.

87. *Dier gheseyt hebbes...*: de vertaling lijkt hier te ontsporen doordat het eerste deel van de zin wordt weggelaten. De volledige zin luidt: *Tu es enim cui non pereunt corpora nostra sed mutantur in melius, qui dixisti te malle vitam peccatoris quam mortem (Pseudo-Turpijn*, p.196, vi-viii).

87-88. *Dier gheseyt hebbes [...] dan sijn doot*: Ezech. 18, 23 en 33, 11.

90. *also Diederijc namaels vertelde*: door Diederik aanwezig te laten zijn bij Rolants sterven (hij keert daarna terug naar Karel (111)) wordt de pretentie van betrouwbaarheid van de *Pseudo-Turpijn* gehandhaafd, omdat Diederik zo als zegsman voor Turpijn kan fungeren.

92-94. *[...] dattu, mijn verlosser, leefste [...] mijnen behouder*: Job 19, 25-27.

95-96. *Dien sal ic sien ende dese oghen sullen hem sien*: Job 19, 27.

98-100. *so sie ic nu [...] dien minnen*: I Kor. 2, 9.

Kapittel XII

3-31. Het lofdicht op Rolant bestaat in het Latijn uit 20 elegische verzen, die ontleend zijn aan grafschriften van Venantius Fortunatus van Poitiers (± 535-605) (Meredith-Jones 1936, p.319 en Smyser 1937, p.42-43). In de Middelnederlandse vertaling zijn de namen van Rolant (4) en Olivier (28) toegevoegd, waardoor het gedicht minder anoniem is dan het origineel. Van Dijk vermoedt dat de vertaling van de hand van een rederijker is (Van Dijk 1981, I, p.67); is de vertaler van de *Pseudo-Turpijn* hiervoor zelf verantwoordelijk of is - door Roland vanden Dorpe? - voor deze verzen een kundige (rederijker) ingeschakeld?

33. *Kareis dale*: Valcarlos, ten noorden van Roncevaux.

34. *die xvi kalende van julio*: 15 augustus.

40. *die engel Sinte-Mychiel*: de aartsengel Michaël. Hij heeft - volgens de traditie - in het bijzonder de taak om de zielen van gestorven gelovigen tegens duivels te beschermen en naar de hemel te voeren.

46-63. Het klaaglied van Karel over Rolant lijkt geïnspireerd te zijn door de klaagzangen van korting David over Saul, Jonathan en Absalom (II Sam. 1, 11-12; 19-27; II Sam.18, 33; vgl. r.59-60).

49-50. *swaert der rechtveerdicheyt [...] hellem der salicheyt*: vgl. de geestelijke wapenrusting zoals Paulus die voorschrijft (Ef. 6, 13-17; I Thess. 5, 8).

50. *bi Judas Machabeus [...] Sampson*: Judas de Makkabeeër vormt samen met Jozua en David het Joodse trio van de Negen Besten. Judas de Makkabeeër was leider van het succesvolle Joodse verzet tegen de Syrische overheersing; hij is de held van het boek Makkabeeën. *Sampson*: de oudtestamentische richter die bovenal opviel door zijn geweldige kracht.

50-51. *Saul ende Jonathas in fortunen ghelijc*: Lat.: *Sauli et Ionathae mortis fortuna consimilis* (*Pseudo-Turpijn*, p.204, viii-ix). Sauls zoon Jonathan sneuvelt in de strijd tegen de Filistijnen (I Sam. 31, 2); Saul stort zich tijdens dezelfde veldslag in zijn eigen zwaard om niet gedood te worden door zijn vijanden. Dat Rolants dood vergelijkbaar is met de dood van Saul en Jonathan zal niet zozeer te maken hebben met de wijze waarop deze helden hun einde vinden, maar veeleer met het feit dat ze door toedoen van heidenen sterven en als helden fel betreurd worden door een groot korting.

60. *Absalon*: Absalom is een zoon van David; hij deed een poging zijn vader van de troon te stoten; in een veldslag wordt hij gedood (II Sam. 18; Davids weeklacht over Absalom in II Sam. 18, 33).

60-63. O *Rolant, [...] eeren verblijt*: in het Latijn is dit gedeelte in verzen (*Pseudo-Turpijn*, p.206, i-vi), eveneens een cento (een gedicht, samengesteld uit losse verzen uit andere gedichten) uit het werk van Venantius Fortunatus (Meredith-Jones 1936, p.319-320 en Smyser 1937, p.43).

Kapittel XIII

5-9. Sy *vonden [...] stocken geslaghen*: zie *XI*, 30-32. Het is opmerkelijk dat de *Pseudo-Turpijn* op deze plaats relatief veel aandacht aan de martelaarsdood van Olivier besteedt; in de Latijnse tekst is Olivier veel minder belangrijk dan in het *Chanson de Roland* (in de *Cronyke* is de rol van Olivier meer geaccentueerd).

14-15. *so stont [...] daghen lanc*: dit kosmische wonder is ontleend aan de beschrijving van de verovering van het land Kanaan door Jozua (Joz. 10, 12-14; vs. 14: ‘Nooit, noch vroeger noch later, is er een dag geweest, waarop Jahwe zo naar de stem van een mens heeft geluisterd’).

16. *Ebra*: de Ebro.

17; 18. *ende dander verdroncken hem selven; oft verdroncken*: toevoegingen ten opzichte van de Latijnse tekst. Ook dit verhaalelement is ontleend aan de traditie van het *Chanson de Roland* of het *Roelantslied*. De verzen 423-426 van fragment L van het *Roelantslied* luiden: (...) ‘Want sij verdruncken altemet./ Alse Karele sach die waren/ Dat sij allen verslaghen waren/ Oft verdruncken in die riwieren’ (Van Dijk 1981, II, p.404).

34-36. *vii heylige biscopppen*: St.-Maximus van Aix-en-Provence, St.-Trophimus van Arles, St-Paulus van Narbonne, St.-Seminus van Toulouse, St.-Frontus van Périgueux, St-Martialis van Limoges en St.-Eutropus van Saintes (De Mandach 1961, p.87-88).

38-43. *Moer tlichaem [...] Sinte-Severijns kercke*: dat Rolant begraven werd te Blaye en dat zijn hoorn in de kerk van St.-Séverin te Bordeaux werd geplaatst, is in overeenstemming met het *Chanson de Roland*. Zie Bédier 1921, resp. p.345-354 en p.341-345.

40. ( ) *canoniken regulieren*: kanunniken die volgens de regel van Augustinus leefden (Nolet/Boeren 1951, p.180-181 en p.386-387).

43. *Belijn*: Belin in Zuid-Frankrijk. Voor de namen van de begraven helden, zie *Kapittel V.*

47. *vander stadt [...] vergaen is*: een interpolatie in de vertaling, ontleend aan een passage in de opsomming van Karels heren in de *Pseudo-Turpijn* (p.122, xviii - p.124, iii). Daar wordt van de (mythische) stad Aquitanië gezegd dat ze door keizer Augustus werd gesticht en tot hoofdstad van de provincie Aquitanië werd gemaakt. Omdat al haar inwoners omkwamen in de slag bij Roncevaux, is de stad vervallen tot een ruïne. Hoewel de vertaler deze informatie niet in *V* (32) heeft opgenomen, heeft hij blijkens deze interpolatie de geschiedenis van de stad Aquitanië wel gekend.

71-76. Zie ook voor de namen van deze gevallen strijders *Kapittel V.*

75. *Poelsche*: de *Pseudo-Turpijn* geeft hier *Apulis*: de mensen uit Apulië (Püglia).

77. *Vyenne*: Vienne in Zuid-Frankrijk.

80-91. De privileges die Karel aan St.-Denis zijn, zoals gezegd, vrijwel identiek aan de privileges aan Compostela (IX, 51-59); uitgebreid hierover is Meredith-Jones 1936, p.323-333.

81. *Sinte-Denijs, den heilighen martelaer*. St.-Denis predikte het geloof in Gallië en werd de eerste bisschop van Parijs; hij vond zijn martelaarsdood op Montmartre.

104. *etc.*: afkortingsteken voor weglating van *Pseudo-Turpijn*, p.220, iv-vi: *Quapropter Prancus liber dicitur, quia super omnes alias gentes et decus et dominatio illi debetur.*

Kapittel XIV

10. *die vu vrye consten*: het middeleeuwse (oorspronkelijk Romeinse) onderwijsprogramma bestond uit zeven vakken, de zeven vrije kunsten, onderverdeeld in het trivium (grammatica, rhetorica en dialectica) en het quadrivium (arithmetica, geometrica, astronomia en musica). In de *Pseudo-Turpijn* volgt hierop een exposé over de zeven vrij kunsten (c.XXXI); in deze Middelnederlandse vertaling wordt het hoofdstuk geheel weggelaten.

13. *den psalm* Deus in adiutorium: psalm 69 (70).

15. *eenen die was als Moriaen: quendam illorum Ethiopi consimilem* (*Pseudo-Turpijn*, p.228, x).

34. *die xvi kalende julii*: 15 augustus (zie *XII*, 34)

37. *die v kalende februarii*: 28 januari.

45. *Mens*: Mainz.

49-51. *Hier eyndet die hystorie*: explicit-formule van de vertaler. *Pseudo-Turpijn*, c.XXXIII ('De miraculo Rotholandi comitis quod apud urbem Granapolim Deus per eum facere dignatus est') is niet in de vertaling opgenomen, evenmin als de drie appendices in de Latijnse tekst. Het hoofdstuk in de *Cronyke* dat de *Pseudo-Turpijn-vertahng* bevat, voegt na het slot van de vertaling nog een paragraaf toe: *Noch van coninc Karels love ende goede wercken etc*. (K3V-K4V), over de begrafenis van Karel en een lofbetuiging aan Karel, waarin gewezen wordt op het belang van Karel de Grote voor het hertogdom Brabant en op de voorbeeldfunctie van deze deugdelijke heerser voor alle kortingen (zie ook comment. bij *II*, 5-9 en de Inleiding, noot 16). De beschrijving van Karels begrafenis is ontleend aan Boendales *Brabantsche Veesten* (Willems 1839, Boek n, c.XLVII, vss.4398-4435), terwijl de rest van *Noch van coninc Karels love* van de hand van de compositoer zelf afkomstig lijkt te zijn.

Bijlage

In onderstaande tabel worden de overeenkomstige hoofdstukken van de Middelnederlandse vertaling van de *Pseudo-Turpijn* en de Latijnse tekst aangegeven. In de tabel wordt uitgegaan van de Middelnederlandse tekst (op regelniveau); van de Latijnse tekst wordt alleen de kapittelnummering vermeld, tenzij in de vertaling een hoofdstuk van de *Pseudo-Turpijn* over meer dan een kapittel is verdeeld (dan is de verwijzing naar de Latijnse tekst ook op regelniveau). Toevoegingen van enige omvang in de Middelnederlandse vertaling zijn opgenomen, maar de tabel is niet bedoeld om de vertaal- en bewerkingstechniek van de vertaler te illustreren.

In eerste instantie wordt verwezen naar de standaardeditie van Meredith-Jones (de korte versie, op de even-genummerde pagina's); de kapittelnummering bij Meredith-Jones is gelijk aan die in de editie van Klein 1986. Ook is daarnaast de editie van Smyser 1937 opgenomen, omdat deze een volledige editie van handschrift Bibliothèque Nationale, Fonds Latin, MS. 17656 geeft, de redactie die dicht bij de vertaling lijkt te staan; de kapittelnummering bij Smyser wijkt af van Meredith-Jones 1936.

Cronyke	**Pseudo-Turpijn ed. Meredith-Jones 1936**	**ed. Smyser 1937**
I, 2-10	I (p.88, i-ix)	II, 2-9
II, 2-31	I (p.88, ix - p.92, viii)	II, 10-20; III
31-59	II	IV
59-69	III	V
-	IV	VI, 1-21
70-78	V	VI, 21-34
79-86	-	-
III, 4-9	VI	VII, 2-7
9-30	VII	VII, 7-38
30-62	VIII (p.108, vii-p.112, ii)	VIII
-	VIII (p.112, II - p.112, xix)	IX
IV, 5-38	IX	X
39-60	X	XI
V, 5-24; 30-62	XI	XII, XIII, XIV
24-30	-	-
62-70; 76-121	XII	XV
70-76	-	-
VI, 7-30	XIII	XVI
31-55	XIV	XVII, XVIII
56-61	XV	XIX
62-75	XVI	XX, 2-17

VII, 4-23	XVII (p.146, xiv - p.148, xviii)	XX, 17-37
VIII, 2-59	XVII (p.148, xviii - p.162, xiii)	XX, 37-54; XXI
59-62	-	-
IX, 6-48	XVIII	XXXII, XXIII

49-59	XIX	XXIV
X, 4-46	XXI	XXV, 2-53
XI, 7-52	XXII	XXV, 54-78; XXVI, 2-31
53-111	XXIII	XXVI, 31-88; XXVII, 2-5
XII, 3-31	XXIV	XXVII, 6-25
32-67	XXV	XXVII, 26-69
XIII, 3-26	XXVI	XXVIII
27-32	XXVII	XXIX
32-37	XXVIII	XXX
38-77	XXIX	XXXI, XXXII, XXXIII
77-104	XXX (p.216, xvii - p.220, vi)	XXXIV, 2-6
XIV, 4-10	XXX (p.220, vi-xiv)	XXXIV, 6-13
-	XXXI	XXXIV, 13-53
11-48	XXXII	XXXV

Register van eigennamen

In dit register zijn alle persoonsnamen en geografische namen opgenomen die in de tekst voorkomen. De spelling van de tekstuitgave is in de lijst gehandhaafd; de verwijzingen worden in de meeste gevallen gevolgd door een korte toelichting tussen ronde haken.

Absalon: XII, 60 (zoon van David).
Abula: IX, 9 (Abla).
Adama: II, 64 (Alhama de Aragon).
Affriken: III, 5 (Afrika).
Agenes: IV, 1, 2, 10, 15, 18, 31 (Agen).
Aken: II, 6, 70; XIV, 1, 4, 16, 38 (Aken).
Alandale: IX, 46 (Andalusië).
Albericus: V, 40; XIII, 73 (aanvoerder in Karels leger).
Albespyne: V, 39; VII, 16; XIII, 48 (Aubespin, Reinout van).
Alexandriën (korting van): IV, 6.
Almanyën: II, 11 (Duitsland).
Altumaior: VI, 50, 59; IX, 7, 39 (koning van Córdoba).
Anglere: III, 8 (Angleris, Milo van).
Aquytaniën: II, 12; IV, 1, 9; V, 32; XIII, 47 (Aquitanië).
Arabiën: V, 79.
Arabiën/Agabyën (koning van): IV, 6, 57.
Aragon: II, 55; IX, 45 (Aragón).
Arastagnus: V, 31, 51; VI, 43; XIII, 44 (koning van de Britten).
Arle: XIII, 33, 35, 68, 71 (Arles).
Asiën (koning van): IV, 7.

Aygolant: III, 1, 5, 31, 34, 37, 39, 40, 42, 61; IV, 1, 2, 3, 5, 9, 19, 20, 24, 25, 26, 27, 31, 33, 39, 41, 54, 55, 58; V, 4, 5, 16, 56, 58, 62, 65, 66, 67, 79, 82, 89, 95, 97, 110, 115; VI, 1, 7, 16, 20, 28, 34, 41, 46, 52 (Saraceense koning).
Ays: XIII, 34 (Aix-en-Provence).
Babiloniën (koning van): VII, 2, 6; X, 8 (Cairo).
Baecia: IX, 9 (Baeza).
Barbariën (koning van): IV, 7 (Berberland).

Bayone: III, 9 (Bayonne).
Bayvier: XI, 65 (Naäman van, aanvoerder in Karels leger).
Beggo: V, 39; XIII, 49 (aanvoerder in Karels leger).
Belegandis (Baligant): X, 7; XI, 4, 29, 56 (Saraceense koning).
Belijn: XIII, 43 (Belin).
Bellant: V35, 50; VI, 43; XIII, 73 (Beaulande, Amout van).
Berraert: V, 40; XIII, 73 (Berrard van Nublen; aanvoerder in Karels leger
Berrengier: V, 40; XIII, 74 (aanvoerder in Karels leger).
Berry: V, 37; XIII, 48 (Berry, Lambrecht van).
Beyeren: V, 36; XIII, 74 (Naäman van Beieren; zie ook Bayvier).
Bisscayen: II, 55 (Biscaya).
Blaie: V, 21; X, 22; XIII, 39, 55, 56 (Blaye).
Boudewijn: V, 34; XI, 69, 70, 74; XII, 43 (broer van Rolant, aanvoerder in Karels leger).
Bourdeaus: V, 33, 48; XIII, 33, 46, 47 (Bordeaux).
Bourgoingnoenen: XIII, 68 (Bourgondiërs).
Bourgondiën: V, 38; XIII, 72.
Brabant: II, 9 (hertogdom Brabant).
Brabanteren: IX, 47.
Britaniën: XIII, 44.
Britzewout: XI, 75 (Diederik van).
Brytoenen: V, 32; XIII, 50 (Britten).
Bugyën (koning van): IV, 6-7, 57 (Bougie
Capparra: II, 64 (Ventas de Caparra).
Castylliën: IX, 44 (Kastilië).
Cateloingyën: II, 56 (Catalonië).
Ceya: III, 32 (de rivier Cea).
Clement, St.-: XIII, 84 (paus en heilige).
Compostelle: II, 67 (Santiago de Compostela).
Constantijn: V, 38, 53; VI, 44; VII, 18; XIII, 75 (prefect van Rome).
Cordubia (koning van): IV, 8-9; VI, 50; IX, 2, 11 (Córdoba).
Criste: zie (Jhesu) Criste.
David: XII, 59 (koning van Israël).
Denemercken: V, 36; VII, 13; XIII, 44 (Denemarken, Ogier van).
Denen: IX, 47.
Denia: IX, 9 (Dénia).
Denijs, St.-: XIII, 80, 81, 84, 90, 92, 96, 102 (heilige).
Diederijc (Tydricus): V, 40, XI, 75, 90, 111; XIII, 23, 73 (aanvoerder in Karels leger).
Duytschen: IX, 46.
Ebra: XIII, 16 (de rivier Ebro).
Ebrahum: IX, 6 (koning van Sevilla).
Engelerius: V, 32, 51; XIII, 47 (hertog van Aquitanië, aanvoerder in Karels leger).
Ervalt: V, 35, 50; VI, 42, 45; XIII, 72 (Arnout van Beaulande, aanvoerder in Karels leger).
Estultus: V, 31, 51; XIII, 72 (aanvoerder in Karels leger).
Esturmitus: V, 40; XIII, 73 (aanvoerder in Karels leger).
Eutropius, St.-: XIII, 36 (heilige).
Ferracutus: VII, 1, 5, 11; VIII, 2, 17, 20, 29, 32, 44, 48 (Saraceense reus).
Fransoyzen: VIII, 34, 35; IX, 45; XII, 54; XIII, 102.

Frontinus, St.-: XIII, 35-36 (heilige).
Furre: VI, 63, 71 (Furre, prins van Navarra).
Galafer: XI, 31 (Saraceense aanvoerder).
Galissianen: I, 8.
Galissiën: I, 4, 7; II, 1, 12, 17, 23, 48, 55; IX, 4, 47, 53, 57 (Galicië).
Galliën: II, 11; IV, 30; V, 45, 76; XIII, 33 (Frankrijk).
Galyssiaen: XIV, 21.

Gandellodus: V, 34, 52; VI, 43; XIII, 43 (koning van Vrieslant, aanvoerder in Karels leger).
Garijn: V, 39; XIII, 45 (aanvoerder in Karels leger).
Gasconiën: II, 71; IV, 10; V, 68; XI, 61; XIII, 67 (Gascogne).
Gauloen (Guweloen): V, 41; X, 1, 10, 13, 14, 15, 20, 21, 25, 29; XI, 63, 65; XIII, 20, 22, 24 (Frankische verrader).
Gautier: V, 39; XIII, 48 (Gautier van Termes, aanvoerder in Karels leger
Gayferus: V33; XIII, 46 (koning van Bordeaux, aanvoerder in Karels leger
Gaysin: VI, 62, 75 (Montjardin).
Gelerius: V34; XIII, 48 (aanvoerder in Karels leger).
Gelinus: V, 34; XIII, 48 (aanvoerder in Karels leger).
Genevere: V, 23; XIII, 6, 43 (Genève, Olivier van).
Geronde: IV, 35, 37 (de rivier Garonne).
Ginellus: XIII, 49 (aanvoerder in Karels leger).
Granada: IX, 9.
Griecken: IX, 45.
Guweloen: zie Gauloen.
Guynaert: V, 40 (aanvoerder in Karels leger).
Haco: XIII, 73 (aanvoerder in Karels leger).
Herodes: I, 5; II, 16 (koning van Palestina).
Heylighen Lande: II, 2-3; (Palestina).
Isidorus, Sint-: II, 68 (bisschop en heilige).
Italyën: III, 61 (Italië).
Jacob, St.-: opschrift, 3; I, 4, 7; II, 13, 15, 29, 33, 35, 39, 48, 61, 66, 70; V, 66; IX, 4, 49, 52, 54, 55-56; X, 5; XIV, 25 (apostel en heilige).
Jeruzalem: I, 5.
(Jhesu) Griste: I, 2; II, 33; IV, 46; V, 46, 85; VI, 19; VIII, 3637, 38, 52; XI, 80, 91, 98; XIII, 41, 87 Jezus).
Johannes Ewangeliste: II, 16 (apostel en evangelist).
Jonathas: XII, 51, 60 (zoon van Saul, vriend van David).
Judas: XI, 67 (verrader van Jezus).
Judas Machabeus: XII, 50 (Judas de Makkabeeër).
Karel: passim (Karel de Grote).
Kareis dale: XII, 33 (Valcarlos).
Lambrecht: V, 37; XIII, 48 (Lambrecht van Berry, aanvoerder in Karels leger
Langre: V, 31; XIII, 72 (Langres, Estultus van).
Lothrijcke: II, 8; XIII, 45; XIV, 4, 14 (Lotharingen).
Lucemen: II, 59, 63 (Lucema en Valverde).
Lymogiën: XIII36 (Limoges).
Machomet: V, 89, 92 (Mohammed).
Mahumet: VIII, 55 (God van de Saracenen).
Maiorken (koning van): IV, 8 (Mallorca).
Marciael, St.-: XIII, 36 (heilige).
Marcirius (Marcelijs): X, 7, 16, 29; XI, 3, 15, 17, 26, 29; XII, 38, 42 (Saraceense koning).
Mariën: VIII, 3932; XI, 84, 92; XIV, 39 (moeder van Jezus).
Marroch (koning van): IV, 7 (Marokko).
Mase: II, 9 (rivier de Maas).
Maximinus, St.-: XIII, 34 (heilige).
Mayne: V, 21; X, 22; (Le Mans).
Meke, koning van: IV, 8 (Mekka).

Mens: XIV, 45 (Mainz).
Milo: III, 8, 55 (hertog van Angleris, vader van Rolant, aanvoerder in Karels leger).
Moabiten: II, 21; IV, 6 (Almoraviden).

Mont Martere: II, 72 (Montmartre).
Mooren: IV, 5; XI, 26, 30; XIV, 15.
Moorenlant: II, 56.
Morlanen: XIII, 69 (Morlaas).
Mychiel: XII, 39, 40 (aartsengel).
Naaman: V, 36; XIII, 74 (Naaman van Beieren, aanvoerder in Karesl leger).
Nagrea: VII, 11; IX, 45 (Najera).
Nantes: V, 36; XIII, 49 (Nantes).
Narbone: XIII, 35 (Narbonne).
Naverre: II, 55; III, 30; VI, 6, 63, 75; IX, 44 (Navarra).
Neder-Oostrijcke: II, 7-8 (stamland van de Karolingen).
Nublen: V, 40; XIII, 73 (Berrard van Nublen).
Oellus: V, 35; VII, 18; XIII, 49 (graaf van Nantes, aanvoerder in Karels leger).
Ogier: V, 3, 36, 53; VI, 43; VII, 13, 14; X, 34; XIII, 44 (Ogier van Denemarken, aanvoerder in Karels leger).
Olivier: V, 2, 22, 24, 29; X, 32; XI, 26, 31; XI, 28; XIII, 6, 43 (graaf van Genève, vriend van Rolant, aanvoerder in Karels leger).
Oost-Vrancrijcke: II, 8 (stamland van de Karolingen).
Panpiloniën: II, 31; V, 5, 55; IX, 7; X, 6 (Pamplona).
Parijs: II, 72; XIII, 79, 80.
Paulus, St.-: XIII, 84 (apostel en heilige
Pauwels, St.-: XIII, 35 (heilige).
Perigort: XIII, 36 (Périgueux).
Persen: IV, 6 (Perzen).
Poelsche: XIII, 75 (uit Apulië).
Pontarge: VI, 54 (brug over de Arga).
Portegale: II, 55; IX, 46 (Portugal).
Portifers, pas van: V, 50; X, 20-21; XI, 34 (bergpas bij de Col du Cize).
Poytieu: IX, 46 (Poitiers).
Proveynciën: II, 56 (Provence).
Pynabellus: XIII, 22, 23 (ridder in Karels leger).
Raynout: V, 39; VII, 16; XIII, 48 (Reinout van Aubespin, aanvoerder in Karels leger).
Reynyer: V, 23 (vader van Olivier, aanvoerder in Karels leger).
Riemen: opschrift, 6; V, 18; IX, 55; XIV, 51 (Reims, Turpijn van).
Rijne: II, 7 (rivier de Rijn).
Rolant: III, 9, 55; V, 2, 20, 27; VII, 2; VIII, 7, 10, 12, 13, 15, 21, 24, 25, 29, 31, 33, 34, 35, 38, 42, 47, 48, 49, 50, 51, 56; X, 22, 24, 29, 32, 37; XI, 1, 4, 6, 7, 9, 16, 18, 24, 37, 28, 33, 53, 58, 62, 63, 66, 68, 72, 74, 75, 76, 79, 90, 109; XII, 1, 4, 32, 40, 43, 44, 46, 60, 64, 65; XIII, 19, 38, 40, 54, 59 (neef van Karel, aanvoerder in Karels leger).
Romanus, St.-: XIII, 39, 54 (heilige).
Romarycus: III, 10 (ridder in Karels leger).
Rome: V, 38; XIII, 75, 88 (Rome).
Romeinen: V, 45; XIII, 75.
Roncevale: X, 2, 23; XI, 10, 36; XIII, 4, 18 (Roncevaux).
Runen: V, 54 (rivier de Rune of Runa).
Salomon: V, 34; XIII, 72 (aanvoerder in Karels leger).
Sampson: V, 37; XIII, 72 (hertog van Bourgondië, aanvoerder in Karels leger).
Sampson: XII, 50 (richter in Israël).

Sarasynen: II, 40, 42, 45, 49; III, 37, 59; IV, 5, 37, 48; V, 20, 105, 107, 109, 110, 113; VI, 36, 48, 60, 72; VIII, 56, 57, 60; IX, 12, 22, 37, 39, 40, 50; X, 31, 36; XI, 3, 7, 13, 16, 19, 24, 48, 49, 54, 55, 71, 103; XIII, 2, 17, 95, 97 (Saracenen).
Sarragossen: IX, 45; X, 6; XIII, 16 (Zaragoza).
Satuminus, St.-: XIII, 35 (heilige).
Saul: XII, 50, 59 (koning van Israël).
Sayntes: IV, 4, 40, 32; XIII, 36 (Saintes).

Schelt: II, 7, 9 (rivier de Schelde).
Sebedeus: II, 16 (Zebedeüs).
Sentina: IX, 9 (Játiva).
Severijn, St.-: XIII, 42, 46 (heilige).
Seyne: II, 72 (rivier de Seine).
Spaengiën: opschrift, 2; II, 1, 12, 31, 53, 66, 69; III, 1, 5, 8, 31, 53; V, 15, 46, 67; IX, 43, 48, 49, 53, 57; X, 4, 17; XIII, 62, 78, 95; XIV, 9, 32, 33 (Spanje).
Sybilyën: IV, 8; VI, 49; IX, 7, 9, 39 (Sevilla).
Syriën: VII, 5 (Syrië).
Tholousen: II, 71; XIII, 35, 68, 69 (Toulouse).
Toletten: V, 81 (Toledo).
Trophynus, St.-: XIII, 34-35 (heilige).
Turmen: V, 39 (Termes, Gautier van).
Turpijn: opschrift, 6; II, 51, 57; V, 18; IX, 55; XII, 32; XIII, 67, 77; XIV, 2, 12, 51 (aartsbisschop van Reims).
Tydricus: zie Diederijc.
Ubeda: IX, 9 (úbeda).
Ventosa: II, 64 (Castra de Ventosa).
Vlamingen: IX, 47.
Vrancrijcke: II, 11, 71; III, 4, 62; V, 7; IX, 51; X, 17, 20; XII, 49; XIII, 32, 33, 82, 83, 85, 86, 90, 104.
Vrieslant: V, 35; XIII, 44 (Gandellodus, koning van).
Vriesscher Zee: II, 11 (de Noordzee).
Vyenne: XIII, 77; XIV, 12, 26 (Vienne).
Willem: V, 39 (aanvoerder in Karels leger).
Yvorius: V, 40; XIII, 73 (aanvoerder in Karels leger).